

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№4 (60) 2015

қазан, қараша, желтоқсан, 2015
октябрь, ноябрь, декабрь, 2015

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялык кеңес:

М.Малбаков, филология ғылымдарының докторы, проф. (бас редактор); **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Г. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **К.Ш.Хұсайын**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **А.Хабиева**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚРҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, **Ж.Жұмабаева**, филология ғылымдарының кандидаттары (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

М.Малбаков, доктор филологических наук, проф. (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Г.Сыздық**, академик НАН РК; **К.Ш. Хұсайын**, доктор филологических наук, проф.; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф.; член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан.; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор института Лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **А.Хабиева**, кандидат филологических наук; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф. член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, **Ж.Жұмабаева**, кандидаты филологических наук (ответственный выпускающий).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен
05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный
№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры
информации и общественного согласия

Ө. Айтбайұлы

ҚР ҰҒА академигі, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының президенті,
филология ғылымдарының докторы, профессор

СҮЙІНБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛІ

Аннотация. Автор Сүйінбай өлеңдерінің өткірлігіне, тілінің шеберлігіне, көркемдігіне, байлығына тоқталады. Мақалада Сүйінбай өлеңдеріне тән жыраулық сарын мен ақындық ой басымдығы нақты мысалдар арқылы талданады, Сүйінбай тілінің ерекшеліктері оның айтыстарының көркемдік тілдік құралдарын талдау арқылы көрсетіледі.

Тірек сөздер: біріктіру функциясы, тәуелсіздік рухы, сөз байлығы, көркем сөйлеу, эпитеттер, поэтика.

У. Айтбайұлы

Академик НАН РК, Президент Международного общества «Қазақ тілі»,
доктор филологических наук, профессор

ЯЗЫК ПОЭЗИИ СУЮНБАЯ

Аннотация. В статье описываются острота, мастерство, художественность и красочное богатство языка в поэзии Суюнбая. В статье на конкретных примерах анализируются характерные для стихотворений Суюнбая жырауский мотив и преобладание поэтической мысли, анализируются особенности языка Суюнбая путем анализа художественных языковых средств его айтысов.

Ключевые слова: консолидирующая функция, дух независимости, словарное богатство, художественная речь, эпитеты, поэтика.

U.Aitbaily

Academician of the National Academy of Science of the Republic of Kazakhstan, President of the International Society «Kazakh language», doctor of philological sciences, professor

LANGUAGE OF SUYUNBA'S POETRY

Annotation. The article describes the sharpness, skill, artistry and colorful richness of the language in Suyunbai's poetry. The article analyzes the zhyrau motif characteristic of Suyunbai's poems and the predominance of poetic thought, analyzes the features of Suyunbai's language by analyzing the artistic language means of his aitys.

Keywords: consolidating function, spirit of independence, vocabulary richness, artistic speech, epithets, poetics.

Сүйінбай поэзиясының тілі туралы сөз қозғау, несін жасырайын, маған онша оңай болған жоқ. Біраз ізденіп, оның қолда бар туындыларын қайта-қайта оқуға тура келді. Жалпы ақындар мен жыраулар дүниесін ерекше бағалап, солардың қайсыбірін жас күнімнен жаттап өскен жанның бірмін, сонда да, Сүйінбай сынды жыр дүлдүлінің сөз саптауына

абайлап бару керектігіне оның шығармаларына үңіле түскен сайын көзім жеткендей.

Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сиынбай!
Сырлы сұлу сөздері –
Маған тартқан сыйындай.
Сүйінбай деп сөйлесем,
Сөз келеді бұркырап
Қара дауыл күйындай, –

деп Жамбыл жәкеміздің толғануы тіпті де тегін емес екен. Өзі де жыр алыбына айналған адамның алыпты қапысыз тануы ғой бұл.

Тарихқа көз салсақ, әдебиеттегі әуелгі алыптардың көбі Сүйінбай ақынды айрықша бағалағанын көреміз. Мәселен, 1935 жылы жарық көрген «Сүйінбай ақын» атты жинақтың алғы сөзін Ілияс Жансүгіров жазған екен. Оның алғы сөзіндегі мына бір үзікті еске түсіру қажет деп білеміз. «Сүйінбай ұлы дүбірде жарысқа түскен, өленді ойдан желше соқтыра беретін жезтаңдай ақын» деп тебіренеді. Мұндай жоғары бағаны М.Әуезов те берген, әсіресе оның айтыстағы өнерін «айтыс өнерінің алтын дінгегі» деп өте жоғары бағалағаны сауатты оқырманның бәріне мәлім.

Сол жылдардан бастап Сүйінбай ақын жырлары мектеп оқулықтары мен жоғары оқу орындары оқу құралдарына енгізіле бастады. Әдеби жинақтардың бәрінен орын алған Сүйінбай шығармалары Қазақ халқының рухани қазынасына, ғылыми зерттеу нысандарына айналды. Ақын өлеңдерін жинап, жазып алуда Сүйінбайдың туған келіні Мәстүра Қадырбайқызы Малыбаеваның еңбегі зор. Оның араб әрпімен жазылған қолжазбасы күні бүгінге жеткен. Бұл жөнінде Сүйінбай ақын шөбересі профессор Сұлтанғали Садырбаевтың еңбегін де ерекше атауға тиіспіз. Ол қара сөздің бұлбұлы атанған Сүйінбайдың ақындық өнеріне арналған ғылыми еңбектерді төрт топқа бөліп қарағанды жөн көрген: а) тарихи-әдеби еңбектер, ә) орта мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдары мен оқулықтар, б) монографиялық зерттеулер, в) әдеби сын-мақалалар. Бұдан шөбере профессор С.Садырбаевтың ата аруағына бас ұрып, адал еңбектенгенін көреміз.

Ақын туралы зерттеу жұмыстарының түйіні 1957 жылғы «Қазақ ССР тарихы» кітабында айтылған «Сүйінбай тілге шешен, сөзге жүйрік ақын, оның өлеңдерінен өмір шындығы, еңбекші халықтың үміттері мен армандары көрінеді» дегенге саяды. Сүйінбай шығармаларының көркемдік ерекшеліктері туралы Сәбит Мұқанов, Мәлік Ғабдуллин, Қажым Жұмалиев, Есмағамбет Исмаилов, Мүбәрак Үмбетәев т.б. да ойлы пікірлер өрбіткен.

Сүйінбайды пір тұтқан жан жалғыз Жамбыл жәкеміз ғана емес. Қазақ ақындарының көбі Сүйінбайға табынған. Арқалы ақын Әбділда Тәжібаев:

Қазақта ақын бар ма Сүйінбайдай,
Сөздері таудан тасқын күйылғандай.
Білмеймін қайда барын күшті аруақтың,
Пір тұттым Сүйкемді сиынғандай, –

деп толғанады. Осылайша Сүйінбай өлеңдерінің өткірлігіне, тілінің шеберлігіне, көркемдігіне, байлығына сүйінген ақындар аз емес. Жалайыр елінің атақты ақыны Бақтыбайдың «өлеңнің ұлы дария мұхитысыз» деп мойындауы қазақ ақындарының сөз қадірін терең бағалай алатын дәрежесін байқатады.

Сүйінбай толғауларының көркемдік қуаты неде дегенде, ең әуелі оның қарапайым қазақ сөзінің ішкі қуатын сезе отырып, төкпелете, тасқындаға сөйлеуінде және сөз қуатын адалдық пен әділет үшін жұмсай білгенінде, оны халыққа қызмет еткізе алатындай деңгейде қолдануында ма деймін.

Халықты тілмен қорғадым,
Сөз шындыққа келгенде,

Бас кессе де болмадым.
Кұтылып жарлы кеткенше,
Зорларды сөзбен торладым.

Тілдің шебері, сөздің пірі Сүйінбай: «Халықты тілмен қорғап, зорды сөзбен торладым» дейді. Бұл ақынның ізгі мақсаты, өмірдегі сертті сөзі.

Сүйінбай халық атынан сойлеп, халық қамын жейтін, сөз айта алатын дәрежеге қалай жетті? Тақыр жерге шөп шыға ма, тәйірі. Сүйінбайдың өз әкесі – Арон, атасы – Күсеп, арғы атасы – Жиенқұл бәрі ел арасында адал еңбегімен абыройға ие болған адамдар деседі. Күсеп әрі ақын және шебер домбырашы, екіншіден, ел қорғаған батыр. Ол XVIII ғасырдағы болып өткен оқиғаларды бейнелеп аңыз-әңгімелер, дастандар шығарған. «Өтеген батыр» жырын алғаш жырлаған Күсеп екен.

Күсептен басталған ақындық, домбырашылық, қобызшылық өнерді оның балалары Жанбыршы, Жаманақ, Арон жалғастырады. Шығыс әдебиетін, ертегілерін, мың бір түн сияқты ғажап туындыларды түпнұсқадан оқитын да мағлұматы болған сияқты. Сүйінбайдың әкесінің атын Арон деп қойған Күсептің өзі екен. Әділетті патша һарын Рашидке ұқсасын деп таңдап қойыпты. Сүйінбайдың бүкіл өмірін қарап отырсаңыз ол елдің патшасы болмағанмен, сөздің патшасы ретінде әділет туын қолдан түсірмеген. Міне, сондықтан да ол халық атынан сөйлейтін ұлы ақынға айналды.

Оның он жасынан бастап өлең айта бастауы тегінде барлығынан және түсі арқылы аян берілгенінен. Аңыз сияқты бұл түске сенесің, туындылары сендіреді. Назар салалық. Бүркіттің баласына тұзақ құрып жүріп Сүйінбай сандықтастың көленкесінде отырып ұйықтап кетеді. Түсінде қырғыз бен қазақтың жайлауынан қып-қызыл болып көтеріліп келе жатқан күнді, жортып бара жатқан қызыл ала жолбарысты және айды айналып ұшып жүрген домбыраны көреді. Ояна кетсе тау-тас теңселе өлеңдетіп тұрғандай екен.

Мен тұрмын қолды-аяққа тұрғым келмей,

Аузымнан будақ-будақ шыққан сөзді,

Не дейін әулие сөз – өлең демей, –

деп Сүйінбай өзгеше күйге түседі. Міне, ол өлең қуатын осылайша ертеден сезе бастайды. Неше алуан тойларда қатар-құрбы, қыз-келіншектермен айтысып жүреді. Сөйтіп айтыстың ірі тұлғасына айналады. Ол онда біртіндеп елдік, халықтық мүдделерді қозғап, ақиқат пен адалдықты жырлай бастайды. Жұрт оның халық қамын ойлайтын тұлғаға айналғанын көреді. Міне, осылай өлең сөзді ол «әулие сөз» ретінде ақтық демі біткенше өнер тағынан түсірмей дәрежелеп өткен.

Ақындықтың қалай, қашан басталғанын, қандай ақын болғанын Сүйінбайдың өзінен артық әлі ешкім айта алған емес.

Ақын боп жиырмада желдей болдым,
Отызда асқар биік белдей болдым.
Отыз асып, қырық жасқа келгеннен соң,
Қаптаған жердің жүзін селдей болдым.
Қырықтан асып, елуге келгеннен соң,
Түбім терең құрақты көлдей болдым.
Елу асып, алпысқа келгеннен соң,
Салынды суға ілінген сендей болдым.
Алпыс асып, жетпіске келгеннен соң,
Жігіттік көрген түс пен өңдей болдым.
Сексен асып, тоқсанға келгеннен соң,
Күнге күйіп қураған көндей болдым.

Содан ары:

Әуелі кәрілік келіп түсімді алды,
Сонан соң аузымдағы тісімді алды.
Өрге шықсам беліме өрбіп шығып,
Төмен түссем тіземнен күшімді алды.
Бұрынғы шырқап салар дауыс та жоқ,
Қарлығып шіркін дауыс тұрып алды.
Қарыс жерде қарайған екеу болып,
Күлкілдеп көздің алды тұманданды.

Осындағы Сүйекең қолдынып отырған қарапайым қаншама қазақ сөзі адамды ойнақы да ойлы әсерге бөлейді. *Желдей, белдей, селдей, көлдей, сеңдей, жердей, түс пен өңдей, көндей* тәрізді сөздер бастапқы қалпындағы мағынасын құбылттып адамның көңіл-күйін сейілтпін, сергітіп тұр. Бұл Сүйінбай ақынның сөз қолданысындағы ерекшеліктің бірі. Ол тілді құбылта білетін ақын. Қазақ сөзін осылайша құбылта, төкпелете сойлету арқылы Сүйінбай ана тіліміздің құдіретін асқақтатады. Оның өлендеріне жыраулық сарын мен ақындық ой басым.

Сүйінбай тілінің құдіретін оның Тезек төремен және қырғыз Қатаған ақынмен айтысынан айрықша аңғарамыз. Мұның екеуі де сөз қадірін білетін, ақындық өнері де едәуір көрнекті тұлғалар. Мәселен, Тезектің мына сөзі осыны аңғартады:

Мен едім Абылайдың хан Тезегі,
Жылқының ұстапайды сұр көжегі.
Ордаға құл мен құтан басып кірген,
Құдайдың бұл да болса бір кезегі.
Атамды шалған қыдыр Абылайдан,
Жақсының көңлі жұмсақ сары майдан.
Шөл бүркіті түстенген сары жігіт,
Сұраймын руыңды келдің қайдан?

Тезектің астам да асқақ мінезі оның мына сөз саптауынан да көрінеді.

Албан, Дулат, Шапырашты ел емес пе,
Ақылы хан Тезектің кең емес пе?
Жалпы қазақ баласын тегіс жисаң,
Төренің отыз үйлі жемі емес пе?!
Қара қазақ былшылдап көп сөйлейді.
Тезектің бір дегені ем емес пе?!

Төренің асқақтаған аптығын Сүйінбай ақын төкпелі сөзбен, төпелеген оймен еңсе көтертпей, есін жидырады.

Ассалаумағалейкүм, Тезек төре,
Елден жылқы қоймаған *кезен төре!*
Телі менен тентекті тыйят десе,
Өзің ұрлық қыласың, әттегене!
А, төре аш көзіңді, мен Сүйінбай,
Бөркінді ұшырамын *жсел құйындай.*
Қаптаған жердің жүзін қалың қазақ,
Көзіңе көрінбейді бір тиындай.
Кесіп алсаң бас міне, төре Тезек,
Өлмейтұғын адам жоқ *темір өзек.*
Сәлемге келген жанды қыра берсең,

Ұры төре, саған да келер кезек.
Ұрыларың басымды кесіп алар,
Өткізіп қанжығаға тесіп алар.
Шапырашты, Дулатым қаптап келсе,
Отыз үйлі төренің несі қалар?!

Сүйінбайдың отты, уытты тілінен сескенген Тезек төре оны ішке тарта сөйлейді:
Тұсында Абылайдың Бұхар жырау,
Хан Әділдің кезінде Түбек тұр-ау?
«Әр заманның бар дейді сұрқылтайы»,
Сұрқылтайым менің де екен мынау.

Бұл сөзді Сүйінбай да мақұл көргендей:
Егер де сен хан болсаң, мен сұрқылтай,
Ойлама, Сүйінбайдан не шығар деп, –
дейтіні бар. Жалпы Сүйінбайдың Тезек төремен қақтығысынан айызыңды қандырар
сөз орамдары, тегеурінді тіл қолда-ныстары ұлы жыраудың ана тіліміздің байлығын
сарқа пайдалана білетін қасиетін танисыз. *Темір өзек, сұрқылтай, кезеп, әулие сөз* тәрізді
қолданыстар Сүйінбай өлеңдерінің тегеурінді ой тірегіне айналып кете барады.

Ал қырғыз ақыны Қатағанмен айтысының тарихы мен оның мән-мағынасын таратып
беру біздің бұл жолғы баяндамамыздың міндетіне жатпайды. Біздің көздеп отырғанымыз
айтысты түрлендіріп, шұрайландырып, әсерлендіріп тұрған қандай құдірет? Міне, өз
түсінік пайымымыз тұрғысынан назар аударғалы тұрған мәселенің ең бастысы, әсіресе
Сүйінбай сөздерін өркештендіріп, қуат бітіріп тұрған өзіндік ерек сөз саптаулары.

Ерлік, байлық, бірлік, көптік, аздық кімде деп жүйесіз жел сөзге ұрынған Қатағанның
мысын басу үшін Сүйінбай қазақ елінің бүкіл тарихын шолып шығады да, «сен айтып
отырған бірлік пен ізгілік, барлық пен батырлық қазақтың бір басында екенін мен
айтайын, сен тыңда» деп Сүйінбай ежелгі жыр мақамымен қазақ даласын шарлап, үш
жүздің баласының қаншалықты қуатты көп екенін толғай жөнеледі.

Қатаған сөзін намыс қып отырған Тезек төре шыдай алмай: Сүйінжан! Кеңінен толға,
тарт Сарыарқаға! – депті. Делебесі қызып жұтынып отырған арқалы ақын сонда былайша
төгіле жөнелген екен:

Көтеріліп талайым,
Ескен желдей гулейін.
Сарыарқада сансыз мал,
Алдына әкеліп салайын.
Сарыарқаны қыстаған,
Лашын, сұңқар ұстаған.
Ерегіскен дұшпанды,
Ауызға ұрып тастаған.
Арқа деген жерімде,
Арғын деген елім бар.
Арғын деген сансыз ел,
Мекен еткен қоныс қып,
Дүниенің жарымын.
Ешкім басып көрген жоқ
Бұлардың қарқын, арынын!

Орал тауға бір қонып,

Қиғаштап төмен өтейін.
Бүркіттей түсі түктеніп,
Бақ орнап, қызыр жайлаған.
Қоралы қойдай жайпаған,
Кіші жүзге жетейін!

Төніп тұрған көк тұман –
Кіші жүздің баласы.
Айналасы көк теңіз
Еділ – Жайық – екі су
Сырдарияның саласы.

Сұлтансиық, Бақсиық,
Хан қызы екен анасы.
Қаннан кеуіп көрген жоқ,
Найзаның сағасы
Онекі ата Байұлы,
Жеті аталы – Жеті ру,
Әлім менен Шөмекей
Халқымның еді жағасы.

Былай барсаң, Қаңлым бар
Қаңлым келсе өзіңе
Бет-аузыңды қан қылар.

Одан ары өтейін
Қазақты жинап алғанда,
Тоқсан екі ұлы бар
Қыпшағымды айтайын.
Тоқсан баулы Қоңыратты
Әңгіме ғып қозғасам
Жүре алмассың жалғанда!

Былай барсам Ыстым бар
Алатаудай күштім бар
Мен оларды қозғасам
Қатаған артың мүштыңдар!
Қалың жатқан Ошақты,
Атамыз қойған осы атты.
Бағыр десең онда көп,
Жасаған жауға қос атты.
Қатаған, жолың болмайды,
Тіл тигіздің халыққа
Аруақты елге тас атты.
Оған тақау – Сіргелі
О да көп жұрт іргелі!
Жігітінің бәрі де –
Текежәумет мінгені!

Онымен жалғас қатарлас
Шапырашты елім бар.
Шапырашты еліне,
Байтақ жұрттан сенім бар!
Сұраншы, Саурық аттанса,
Сыртқы жауға өлім бар.
Қарасайлап аттансам,
Дұшпанға қазған көрім бар!

Былай барсаң Дулағты –
Батырлары көп шығып,
Талай жерді шулағты.
Сыпатай, Аңдас, Бәйсейіт,
Ерегіскен дұшпанын
Қылышпен кесіп турапты.

Осылайша бүкіл қазақ жерін асыл сөзбен шарлай келе, елге мәлім батырлар мен билерді сыпаттай отырып, елдік рухты көтереді.

Айтқуға менімен,
Енді қылшы талапты.
Шала сөйлеп шаңқылдап,
Қарақтың жерге манапты.
Басынан бағын ұшырып,
Хандарың отыр қысылып.
«Көппін» деп маған айтпай-ақ,
Баймын десең жетпей ме?!

Асқаралы тау мен едім,
Адырмақ тау сен едің.
Тартылған бұлақ сен едің,
Айдын шалқар көл мен едім
Қылышындай Әлінің
Наркескенге жолықтың.
Сөз бастаған бұлбұлмын,
Топ бастаған дүлдүлмін!
Судан шыққан сүйрікпін!
Бәйгеде озған жүйрікпін!

Сөздің құнын білетін қырғыз, қазақтың ақындары Сүйінбай айтысына тәнті болады. Бұл айтысты оқи отырып, біз де бүкіл қазақ елін аралап шығып ел тарихы мен жер тарихынан сабақ алғандай болдық. Бұл тарихты өлең сөзбен, өктем де өткір сөзбен жеткізген жыр дүлдүлі Сүйінбай. Және мұны ол қазақ сөзінің құдіретіне сүйене отырып толғады. Жоғарыдағы келтірілген үзіндінің кез келген тұсын үзіп алып, мақал-мәтел ретінде пайдалануға болады. Сүйінбай сөздің осы қасиетін жастайынан бойына сіңіріп өскен. Соны әсіресе айтыс өнерінде жандандыра білген ұлы ақын. Қатаған айтысы бізге осыны аңғартты.

Осыған қоса біз Сүйінбай ақынның нақылдық мәнге ие болып кеткен қолданыстарына да назар аударғанды жөн көрдік. Олар мына іспеттес:

Гауһар көзде болады,
Сөз асылы сөзде болады,
Жаман жігіт езбе болады.

Қар үстінде қаз жүрмейді,
Қас дұшпанға наз жүрмейді.

Ер қадірін ел баққан,
Ерлер білер деген сөз.
Зер қадірін зер соққан
Зергер білер деген сөз.
Өмірде құны ескірмес
Бағасы құнды асыл сөз.

Долы менен перінің жолы жақын.

Жарға біткен жантақты
Жаннан кешкен нар жейді.
Қиындықты қиналмай,
Кешкен ерді нар дейді.

Тұманды күні – түлкі озар,
Боранды күні – бөрі озар.

Ақылы жоқ ер жігіт
Ағайынды жат қылар
Ақылы бар ер жігіт
Жатты сыйлап дос қылар.

Сөз соңында көңілге түйер бір ойды айта кеткен дұрыс па дедім. Ол Сүйінбай сынды ұлы тұлғаның асыл сөздері әлі де талдай, зерттей түсуді талап етіп тұрғандай. Жалпы қазақтың сөз ұстаған ұлы жыраулар туындыларын қайта қарап, іргелі зерттеу жұмыстарын түбегейлі қолға алу керек пе дедім.

Z.M. Bazarbayeva

Doctor of philological sciences, professor

INTONATIVE ANALYSIS OF THE KAZAKH DISCOURSE

Annotation. The article deals with the discursive description of Kazakh intonation. The experimental-phonetic analysis of spontaneous speech in anthropocentric perspective has been done. Along with the semantic and syntactic features of intonation its pragmatic, cognitive characteristics have been described.

Keywords: Kazakh intonation, intonology, cognitive linguistics, pragmalinguistics, linguistic culturology, discourse, sounding speech, presupposition, utterance, speech communication, accent.

З.М.Базарбаева

Доктор филологических наук, профессор

ИНТОНАЦИОННЫЙ АНАЛИЗ КАЗАХСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация. В статье рассматривается дискурсивное описание казахской интонации. Произведен экспериментально-фонетический анализ спонтанной речи в антропоцентрическом аспекте. Наряду с семантическими и синтаксическими функциями интонации описаны ее прагматические, когнитивные характеристики.

Ключевые слова: Казахская интонация, интонология, когнитивная лингвистика, прагматическая лингвистика, лингвистическая культурология, дискурс, звучащая речь, предпосылка, высказывание, речевое общение, акцент.

З.М.Базарбаева

Филология ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚ ДИСКУРСЫНЫҢ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Аннотация. Мақалада қазақ интонациясының дискурстық сипаты қарастырылған. Дайындықсыз сөйлеуге эксперименталды-фонетикалық талдау антропоцентристік аспектіде жасалған. Интонацияның семантикалық және синтаксистік функцияларымен қатар прагматикалық және когнитивтік ерекшеліктері сипатталған.

Тірек сөздер: Қазақ интонациясы, интонология, когнитивтік лингвистика, прагматическая лингвистика, лингвистикалық мәдениеттану, дискурс, дыбыстық сөйлеу, алғышарт, пікір айту, сөздік қатынас, акцент.

The research in relation to the intonation unveil great opportunities in researching new trends of linguistics associated with the text linguistics (discourse), **the cognitive linguistics, the pragmalinguistics, the psycholinguistics, and the linguistic culturology.** The intonology

is just the discipline where the most recent trends and tendencies of the linguistic science are concentrated, which provides a multilevel analysis of language phenomena, thus opening wide prospects to the researchers. Being a sign of sounding speech, intonation is closely connected with an oratorical skill, a theory of declamation, and acting skills. It is no mere chance that already the ancient Greeks and Romans paid attention to some elements of intonation and laid the basis for the study thereof under the oratorical skill.

Being an object of regard and study by different experts, the intonology covers a lot of areas of knowledge, both allied relatively dissimilar such as literary studies, stylistics, dramatic art and oratorical skill, psychology, philosophy, physics, informatics, culturology, anthropology, ethnology etc. But just due to the linguistic research, the intonation has achieved its theoretical understanding and formed as a science.

The science of intonation has passed some stages of development along with the linguistic science itself. For a long time remaining at the periphery of linguistics, it has currently taken a worthy place among other linguistic disciplines. Developing on the basis of fundamental concepts, methods and technique of the allied sciences, the intonology itself was conducive to the extension, increase and development of new trends of scientific knowledge (**cognitive linguistics, pragmalinguistics**) in the course of their integrity and interdisciplinary coordination. Moreover, with the origin of the **intonology**, some facts of language have been adequately covered, formalized in scientific theories, generating new fundamental ideas and outlining such linguistic phenomena and concepts as remained out of view for a long time.

For the last decades, pieces of speech falling beyond a statement become an object of linguistic research increasingly frequently. And the analysis thereof is performed from the different points of view: syntactic, lexical, and phonetic ones. A transition from the analysis of an isolated statement to that of the whole text is being observed in the field of intonology that extends opportunities to study a functional potential of intonation and to identify its substantial aspect.

In the scientific literature, linguistics of a text is often defined as a science studying «language in use», which is engaged in search of general regularities to build up a system of grammatical categories of a text with substantial and formal units of a different scope and complexity [3]. A text is understood as structure of any completed and coherent, independent and grammatically correct written text or oral statement at an emic level and as an actual realization of the said statement at an ethical level. As related to written texts, one can rely on the inner saying or reading of a person, who is writing or reading, the more especially as the existence of the intonation specifying continuation of the text, may be deemed to be a universal. And for written and oral texts, the absence of segment means instead of superfix ones (connectors) of the larger-than-the-sentence link in the beginning or in the end of texts is proveable. An initial and final sentences are not marked in relation to the connectors, which do not correlate correspond with the middle of a text. A more distinct downturn in the end of a text is not marked as well. On the contrary, a plurisegmental link is marked just as segment connectors, which consists in the intonation of continuation of a text.

The Soviet linguist T.M.Nikolaeva thinks that development of linguistics of a text was supported by studying phrasal and prosodic structures, and it is noted that in an oral statement, it is possible to establish a set of units of a minimal extension, which are syntagms - primary units of an oral statement [4].

A functional potential of intonational means extends in the transition from the analysis of an isolated statement to that of a coherent text.

The analysis of functioning prosodic means within the linguistics of a text enables to find out influence of an intonational structure of a text, or an utterance upon the intonational contours of elements constituting it, to reveal a **cognitive function** of prosodic parameters in the semantic

and pragmatic organization of a text, to describe properties of intonation in the realization of an interphrase link and in the accentuation of informative pieces according to the extent of importance, and also in the performance of a function of an aesthetic influence on a person.

In studying different properties of a text, **the cognitive aspect** of the text and its pragmatics arouse the greatest interest. The analysis of texts (discourses) involving social, **mental and psychological** qualities of an individual in the range of interests of the intonology makes it possible to estimate a process of communication and speech behaviour of a person under natural conditions. In case of the cognitive aspect based on a versatile approach to the text elements, and to the subject, who perceives and produces information and guided certain strategies his/her cogitative activity subject to the speech reality in a specific communicative situation, the analysis of intonational data is realized more fully and deeply.

The cognitive analysis of intonational components enables to refer to the pragmatical factor, and to the presupposition theory. In the linguistic literature about the presuppositions, it is written quite enough. Semantic and pragmatical presuppositions are distinguished. They are defined as preliminary knowledge, available with the communicants, of a communicative situation, previous speech acts, a speech context where an intercourse is developed, all preceding the act of communication. The presuppositions regulate relations between the communicants long before the time of the beginning of the act of communication. Entering into an act of communication, both partners expect that they have some general «information on the world», which will let them to keep to the reference points and limits, known to both of them, in the process of communication [1].

The prosodic means participating in the design of texts (**discourses**) and imparting various semantic meanings can be indicators of different types of **presuppositions**. The articulation of an utterance with prosodic elements predetermines the availability and the location of the said presupposition. For example, subject to the accentuation of words, it is possible to describe the presupposition of the following utterance:

Қарлығаш // биыл емтиханды «беске» тапсырды.

This year, Karlygash// has got full marks in her examination.

Presupposition: Nobody has got full marks in the examination other than Karlygash.

Қарлығаш биыл // емтиханды «беске» тапсырды.

This year//, Karlygash has got full marks in her examination.

Presupposition: Last year, she was not so successful.

Қарлығаш биыл емтиханды «беске»// тапсырды.

This year, Karlygash has got **full marks**// in her examination.

Presupposition: Formerly she had the other notes.

The presupposition refers to the facts well-known to the listeners, and it is still not a illocutionary act but just a base for it. The presupposition of an utterance changes if its articulation changes. The articulation of an utterance in along with the accentuation determine the presupposition. The illocutionary act constituting confirmation of an utterance, according to the examples, is accentuated with prosodic means. The accent and the intonation serve as indicators of illocutionary forces producing a speech act. There are several types of speech acts such as a demand, a statement, an advice, gratitude, a warning, a question, a greeting, and congratulation, which regulate relations between the communicants. And the statement in a proposition is a speech act, which is to attach a true significance to the proposition.

If to refer to the actual articulation theory, one can note that this is nothing else but a rheme, i.e. what is asserted, and it is, as well known, always accented by acoustic parameters of speech. According to J. Searle [6], the communicative presupposition of a promise means that the

addresser expresses an appropriate proposition having designated his/her future action therein, which is desirable for the addressee.

Commenting on the systematization of speech acts recommended by J. Searle, which purpose is to ensure that «words correspond to the world» and «the world corresponds to words», E.V. Kluyev notices that adaptation of the world to words is done by the addresser, and the task of the addressee is to adapt words put at his/her disposal to the world, and to return to the same referent, who has provoked the addresser to pronounce words [1].

The study of the theory of speech acts may be an incentive in the development of the current trends in the linguistics associated with a versatile analysis of sounding speech at a superfix level with all its intra- and extralinguistic features. In the expression of different types of speech acts, a substantial part is assigned to the prosodic means subject to the speech situation. It appears that speech acts universal for all languages can differ by differential prosodic attributes, and it should be noted that based on the experimental data it was found that some speech acts (a demand, an advice, a statement, a question), according to their distinctive acoustic parameters, correspond to the intonemes found out due to the Kazakh material. In terms of the **cognitive** and pragmatic approach, the analysis of prosodic means enables to determine a ratio between the semantic and intonational characteristics, and to describe a deep nature of interaction between the intonational units and the other communicative units. The intonational characteristics of a text, which are a combination of several sentences closely interrelated by implication, express a fuller development of an idea as compared to a particular sentence, the same producing the single intonation, sense and structure. The larger than the sentence units express such a complex idea, which cannot be expressed within the simple and complex sentences, thus they constitute a dismembered text, in which relatively independent sentences find their completion in the end of the whole unity. A text is segmented with pauses accompanied by the changes in the intonation contour, the tempo, and the intensity, and utterances are united by implication using prosodic means. And the articulation of such text admits modifications subject to the purposes and the desire of the speaker.

Let's consider spontaneous oral speech as a dialogue where the interlocutors engage in a conversation to achieve communicative purposes in a situation of conversation. Utterances are exchanged in the unity of semantic, structural, **pragmatic and cognitive aspects**. The pragmatic orientation of the dialogue determines structural and grammatical specificity of utterances, which are characterized by ellipticity and incompleteness:

1. - Today we shall go to dacha.
2. - When shall we go?
3. - In an hour...
4. - By what shall we go? // By bus?
5. - No, by the neighbour's car. // Call Marat right now quickly!
6. - What shall we do in the dacha?
7. - We shall water fruit // and vegetables.
8. - Shall we gather apples?
9. - Just ripe ones...
10. - And what about cucumbers and tomatoes?
11. - We'll gather red-ripe and headed ones as well.
12. - Take your bags and bags // and get ready as soon as possible!
13. - We'll come back just in the evening.

For a successful dialogue between the interlocutors, there should be necessary conditions and preconditions. In other words, the addresser and the addressee entering into a communicative act should have a common subject matter. The content and the tonality of intercourse usually depend

on the addresser initiating speech communication, and on the common speech presuppositions. The so-called **frames**, speech situations, on which background communicative acts occur, are closely connected with common presuppositions. In the said dialogue, the subject matter develops about a trip to the dacha. The beginning is realized in the first utterance, and the ending in the last, the thirteenth one. The subject matter is developed from the second to the twelfth utterance. There are different communicative types in the dialogue (narrative, interrogative, and incentive). The dialogical unity is provided with a link of question-answering conversational turns, which volume depends on the personality of the interlocutors with their specific **communicatively speech strategy and tactics**. The participants of the dialogue in the said particular situation use a minimum of verbal means filling verbal information due to the nonverbal communication - intonation, mimicry, and gestures.

In the said example, many intonemes are realized: an intoneme of a special question, and intonemes of categorical and polite order. Some words (when, by what, quickly) are accented with the maximum values of frequency of the basic tone, intensity and duration. The tempo of pronouncing sentences depends on their type. Thus, the intoneme of the order is realized in a slow tempo, the intoneme of the general question - in an average tempo of pronunciation. As regards the amplitude of intensity, it is average for all intonemes other than the intoneme of categorical order characterized by a high amplitude of intensity, and the intoneme of completeness having a fading amplitude of intensity and constituting the ending of the text. The descending tone of a low level of the ending, the reduction of intensity and the loudness of the final sentence in combination with a long pause are an indication of the final completion of the larger-than-the sentence unity as the completed prosodic phenomenon.

In the dialogue (**discourse**) being analyzed, we have a typical pragmalinguistic situation where the addresser tries to show the necessity of a trip to the country, and he/she has a full mental picture of what they will do in the country. The pragmatics studying language, when in use together with intonation, plays a key role in the speech act. Due to the components of intonation and subject to the speech situation, various shades of meanings, purposes and intentions can be imparted. There occurs an exchange of information in communication between the addresser and the addressee made by the communicants towards each other, and the prosodic means are of paramount importance in the expression of different communicative functions.

Being a sign of oral speech, intonation is realized in speech communication performing different **cognitive and distinctive functions**. The superfix means are demonstrated particularly clearly in spontaneous unprepared dialogical speech where the addresser and the addressee engage in conversation on a free subject matter. Spontaneous speech has its peculiar features, for example, in generating an utterance, one interlocutor often interrupts the other, and as a result, a usual syntagmatic articulation intertwines with a hesitative one. The segmentation of the said discourse depending on the context and the communicative situation, is done through psychological pauses and other prosodic components. In the text there are voiced pauses (ə-ə) and hesitation pauses, which are the indicators of spontaneous speech.

The intonational means are one of the main indicators of **the cognitive activity** and the pragmalinguistic relations in the speech communication. Neutralization of intonemes is often seen in the unprepared speech due to the variation of differential distinctive features. The pragmatic presupposition at the level of the superfix phonetics acts as a precondition of a successful communication. Functions of the components of intonation in the implementation of the universal general linguistic laws of economy and compensation are especially clearly demonstrated on the basis of the material of the Kazakh spontaneous speech. The universal principle of economy set up by the French linguist Andre Martiné [2] is concretized on the temporal parameters, and the law

of compensation of Russian and Soviet linguist A. M. Peshkovskiy [5] is confirmed by the tonal characteristics of spontaneous speech.

As our analysis has shown, the intonation provides the most natural access to **the consciousness, the cogitative and cognitive processes** and is in close interrelation with the semantics. As a result of the experiment, we managed to find out that the prosodic means can «speak» about a greater or smaller semantic significance of utterances. And, as a rule, the acoustic parameters (tonal levels, a level of intensity, average syllable duration) make themselves evident the most clearly in the communicative acts, which contain more weighty information, since the meaningful information obtained in the course of the cognitive activity of a person, and which has become a product of its processing, finds its expression in speech forms, fully promoting to the realization of its content. When transferring information data, which are less significant for the recipient, intonational characteristics of utterances are neutralized by reason of their collaterality. The intonation is of paramount importance in imparting any **shades of meaning**, being a form of expression of the content, and it is directly proportional to the semantic fulness, and as the data of the prosodic parameters of speech have shown, the more the meaning, the clearer the intonation.

Thus, the analysis of a small fragment being an sample of spontaneous speech, shows that the discourse description of texts at the superfix level subject to the semantic and cognitive factors is promising and expands the horizons of new trends of linguistics.

LITERATURE

- [1] Klyuev E.V. Speech Communication (in Russian), Moscow: Prior, (1998). P. 240.
- [2] Martine A. New in Linguistics (In Russian), Issue 3, Moscow: Inostrannaia literatura (Chapter 2. Foundation of General Linguistics), (1963). P. 10.
- [3] Maslova V.A. Contemporary Directions in Linguistics (in Russian), Moscow: Academia, (2008). P. 50.
- [4] Nikolaeva T.M. The Function of the Particles in the Utterance (in Russian), Moscow: Editorial URSS, (2005). P. 44.
- [5] Peshkovskiy A.M. Selected Works (in Russian), Moscow: Nauka (Chapter: Intonation and Grammar), (1959). P. 15.
- [6] Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language, Cambridge, (1969). P. 22.

Қ.Н. Келімбетов

Экономист-қаржыгер

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ЕНГЕН ҚАРЖЫ-БАНК ТЕРМИНДЕРІ

Аннотация. Мақалада қаржы-банк саласының ағылшын тіліндегі терминдерін қазақ тіліне енгізу мәселесі талқыланады. Ағылшын сөздерінің этимологиясын анықтау арқылы қазақ тілінің терминологиялық қорына кіретін қаржылық және банктік терминдерді енгізу тәсілдеріне талдау жасалады. Терминдердің қазақ тіліне ену барысында орыс тілінің делдал тіл ретіндегі қызметі алынған терминдердің фонетикалық құрылымын талдау негізінде зерттеледі.

Тірек сөздер: кірме терминдер, терминалмасу, қаржы мен банк терминдері, қаржы терминологиясы, ағылшын қаржы терминдері.

К.Н. Келимбетов

Экономист-финансист

ЗАИМСТВОВАНИЯ АНГЛИЙСКИХ ТЕРМИНОВ ФИНАНСОВОЙ И БАНКОВСКОЙ СФЕРЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются заимствования английских терминов финансовой и банковской сферы на казахском языке. Анализ путей внедрения финансовых и банковских терминов вошедших в терминологический фонд казахского языка представлен посредством выявления этимологии английских слов.

Влияние русского языка как языка-посредника в процессе заимствования терминов казахским языком исследуется на основе анализа фонетической структуры заимствованных терминов.

Ключевые слова: заимствованные термины, терминозаимствование, финансовые и банковские термины, финансовая терминология, английские финансовые термины.

K.N.Kelimbetov

Economist-financier

BORROWING OF THE ENGLISH TERMS OF FINANCIAL AND BANK SPHERES INTO KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article discusses the issue of borrowing English terms of the financial and banking sector in the Kazakh language. An analysis of the ways of introducing financial and banking terms included in the terminological fund of the Kazakh language is presented by identifying the etymology of English words. The influence of the Russian language as an intermediary language in the process of borrowing terms in the Kazakh language is investigated on the basis of an analysis of the phonetic structure of borrowed terms.

Keywords: borrowed terms, term borrowing, financial and banking terms, financial terminology, English financial terms.

Тәуелсіздік алған кезеңнен бері еліміздің нарықтық экономикаға көшуі, шет мемлекеттермен халықаралық байланыс орнатуы, жаңа қаржы-кредит жүйесінің пайда болуы қаржы саласы терминологиясына өз әсерін тигізіп, тілімізге көптеген жаңа терминдердің енуіне жол ашты. Қазақ тілінің қазіргі қаржы, банк саласының терминологиясы қарқынды даму кезеңін өткеріп отыр.

Қазақ тіліндегі қаржы терминологиясының бүгінгі таңдағы жаңаруына ағылшын тілінің ерекше ықпал етіп отырғандығы байқалады. Жалпы ағылшын тілі қазіргі күні әлемдегі саяси-экономикалық жағдайдың даму үрдісіне қарай қоғам өмірінің барлық саласында дерлік кеңінен қолданылып отырған тіл екені барлығымызға мәлім. Мәселен, ағылшын тілінің орыс тілінің лексикалық қорына, оның ішінде экономика терминдеріне ықпалы туралы К. Palmgren былай дейді: «Самое сильное влияние на русскую экономическую лексику оказывает английский язык» [11, 10]. Бұл процесс қазақ тілінде де орын алуда. Ағылшын тілінен енген сөздер санының күннен күнге артуы, олардың қазақ тілінде берік орнығуы қоғам мен ғылымдағы қарқынды өзгерістермен түсіндіріледі. Дей тұрғанмен, ағылшынның қаржы терминдерін қазақ тіліне қабылдау мәселесінің шешілмеген, жан-жақты, егжей-тегжейлі зерттеуді қажет ететін қырлары жетерлік.

Осы тұрғыда А. Туребаева «Гуманитарлық ғылымдар саласындағы англицизмдердің лингвомәдени аспектілері» тақырыбындағы зерттеу жұмысында қазіргі таңда лингвистердің қазақ және ағылшын тілдік қатынастарына аса назар аударып отырғандығын, дегенмен қазақ тілінің лексикасындағы ағылшын кірме терминдерінің зерттелуі тиісті деңгейдегі ғылыми сипатын ала қоймағандығын айтады [15, 3].

Біз төменде қарастырылып отырған қазақ тіліне ағылшын тілінен енген қаржы, банк саласындағы кірме терминдерге, олардың тілімізге ену ерекшеліктеріне тоқталамыз. Ағылшын тілі арқылы енген қаржы, банк саласындағы терминдердің мағыналарын жан-жақты ашу барысында Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (Экономика және қаржы), С. Тоқсанбайдың «Орысша-қазақша-ағылшынша» экономикалық сөздігі, Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі, Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі, М. Фасмердің «Этимологический словарь русского языка», Н. Арапованың «Малый толково-этимологический словарь иностранных слов», П. Черныхтің «Историко-этимологический словарь современного русского языка», Н. Шанский мен Т. Боброваның «Этимологический словарь русского языка», т.б. еңбектер дереккөздер ретінде негізге алынды.

«Сөздік құрамында басқа тілден сөз енген тіл жоқ деуге болады. Дүние жүзіндегі әртүрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өзара бір-біріне сөз ауыстырады» [4, 152]. Басты мәселе өзге тілдерден сөздерді қабылдаған кезде қабылдаушы тілдің нормасына сәйкес, табиғатына қайшы келмейтіндей етіп қабылдау немесе тілдің өзінде бар сөздерден дұрыс баламасын табу. Қазақ тілінің сөздік қорындағы ағылшын терминдерін, олардың біздің тілге ену жолдарын талдау – ең алдымен ағылшын сөздерінің этимологиясына тоқталуды қажет етеді. Өйткені кейбір еңбектерде ағылшынның сөздері деп беріліп жүрген терминдердің этимологиясына тереңірек үңілсек, олардың бірқатары басқа тілдердің атаулары болып шығады. Оған төменде бірқатар мысал келтіреміз.

Экономика тілін зерттеушілердің көпшілігі өзге тілдердің қаржы терминологиясын қалыптастыруда ағылшын тілінің ықпалы зор екенін айтады. Мәселен, ағылшын тілінің, латыш тілінің экономика терминдерін, француздың бизнес лексикасын, неміс экономика тілін [5, 109], орыс лексикалық қорын толықтырудағы орны жайлы зерттеулер баршылық. Бұл жерде тек ағылшын тілінің ғана басқа тілдерге тигізген ықпалы жайлы айту жеткіліксіз сияқты. Өйткені біз ағылшын тілінен енген кірме сөздер деп жүргендеріміздің кейбірі, тіпті көпшілігі ағылшын тіліне өзге тілдерден келген болуы мүмкін. Бұл жайында Г. Атрушина ағылшын тілінің сөздік қорын қалыптастыруда өзге тілдердің үлесі зор дегенді айтады [3, 44].

Ағылшын тілінің экономика саласындағы терминологиясының ерекшелігі бұл тілде

ең алғаш экономика ғылымының қалыптасу кезеңінде грек, латын, француз, т.б. тілдерден көптеген кірме сөздерді қабылдауында. Кейбір зерттеулерге сүйенсек, жалпы ағылшынның сөздік қорының 75-80 пайызы өзге (француз, латын, т.б.) тілдерден енген кірме сөздер [16, 10], [13, 18] және бұл тілдің лексикасын латын, француз, грек, неміс, итальян, испан, жапон секілді әлемнің өзге 84 тілінен қабылдаған түрлі саладағы сөздер құрайды екен [6, 42]. Дегенмен, бұл жерде біз ағылшындардың кірме сөздерді өз тіліне қабылдау барысында жан-жақты игеріп, ұлттық тілінің фонеморфологиялық заңдылығына сәйкестендіріп, бейімдеп алып отырғанын айтуымыз керек. Осы тұрғыда В. Секирин ағылшын тіліндегі француз тілінің кірме сөздерін зерттеу барысында былай дейді: «Хотя влияние французских заимствований на английскую лексику несомненно велико, оно не вызвало преобразования всего английского языка, т.к. последний изменялся постепенно, сохраняя характерные особенности грамматики, лексики и звукового строя в течение длительного периода» [12, 43].

Кейбір ағылшын тіліндегі қаржы, банк терминдерінің шығу тарихы тіпті күрделі. Бұл жерде мысал ретінде осы саладағы негізгі термин «банк» сөзінің шығу тарихына талдау жасаған жөн секілді. «Bank» (банк) сөзі ағылшын тіліне итальян тілінен енген, ит. т. *banco* – орындық (скамья) деген мағынаны береді. «Бұл сөз қарыз алушы мен қарыз берушінің арасындағы шара ретінде, нақты бір мұқтаждықты шешу амалы туралы ұғымды білдіріп, кейіннен жалпыхалықтық сөзден терминге айналған» [10, 173].

Сондай-ақ «банк» термині неміс тілінен шыққан деп санайтын ғалымдар да кездеседі [2, 12]. Алайда «банк» терминінің итальян тілінен шыққандығын дәлелдейтін ғалымдардың тұжырымдары мейлінше толымды әрі нақты тілдік-тарихи деректерге негізделген. Мысалы, орыс ғалымы В.Д. Аракинді солардың қатарына қосуға болады. Ол «банк» сөзінің шығу тегін зерттеу барысында тарихқа жиі жүгінеді. Еуропадағы капиталистік қатынастарды алғашқы болып бастан кешірген Италияда XIV ғасырдың өзінде сауда-саттыққа қатысты терминдер пайда бола бастады. Сол кезеңде Италияда өсімқорлықпен (өсімқорлардың саудагерлерге белгілі бір пайызға ақшаны қарызға беруі) ақша табу ісі пайда болған болатын. Әдетте өсімқорлар алаңдарда кішігірім үстелдерде немесе орындықтарда («*banco*» – скамья) отырып, саудагерлерді қабылдайтын. Яғни олардың отырған орындары, кейіннен конторалары, ал одан кейінірек өсімқорлардың пайызбен қарызға ақша беру арқылы табатын қызметі негізінде пайда болған мекеме «*banca*» (банк) деп аталып кеткен. Ал XVI ғасырда, яғни Англия капитализмге ден қойып, қаржы ісімен, сауда-саттықпен байланысты итальян сөздері ағылшын лексикасын толықтыра бастаған уақытта ағылшын тіліне бұл сөз «*bank*» болып енді. «Bank» сөзімен қатар, ағылшын тіліне итальянның «*bankrot*» сөзі қатар енді. Егер жоғарыда аталған өсімқорлар шығынға ұшырап, қарыз алушыларға беретін сомандан айырылса, қарыз алушылар қарсылық ретінде олардың үстелдерін сындырған. Сындырылған үстел *banca rotta* (бұл жердегі *rotta* < *rompere* – сындыру деген мағынаны білдіреді) деп аталып, өсімқордың қарызға белгілі бір пайызбен ақша беру қабілетінен айырылғандығын, қаржылық күйреуін білдіреді. Бұл тіркес ағылшын тіліне «*banke rota*» түрінде еніп, кейіннен француз тілінің ықпалымен «*bankerout*» болып өзгеріп, одан кейінірек, ағылшын орфографиясының латындырылуына байланысты, *-rout* жұрнағы латын тілінің өткен шағын білдіретін *ruptus* үстеуіне ұқсатылып *-rupt* болып ауысты. Нәтижесінде, ағылшын тіліне бұл кірме сөз *bankrupt* [bæŋkrʌpt] түрінде енді [1, 252]. Ал «*bankrupt*» сөзінен ағылшын тілінде «*bankruptcy*» сөзі туындады.

«Bankrot» сөзі қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген, ал орыс тіліне француз тілінен І Петр патшаның заманында қабылданып, «шығынға батқан борышкер» (разорившийся должник) деген мағынаны білдірген. Қазақ тіліне «bankrot» сөзі дәл орыс тіліндегі қалпында енген. Ал «*bankruptcy*» (банкротство) – *bankrot* + *тық* болып *-тық* жұрнағы арқылы жасалған. Қазақ тілінде бұл сөздің бірнеше нұсқасы қоданылып жүрген сөздіктер де жоқ емес: *банкроттық/тақырға отыру/жұтау*. Мысалы, *кредит ұйымдарының*

банкроттығы/кредит ұйымдарының тақырға отыруы/кредит ұйымдарының жұтауы болып бірнеше нұсқада аударылып жүр [14, 21].

Кей сөздіктерде ағылшын тілінен енген кірме терминдер деп көрсетіліп жүрген қаржы және банк саласының терминдері мұнымен ғана шектелмейді. Сол себепті, төменде тағы да бірқатар қазіргі уақытта қазақ тілінде қолданылып жүрген негізгі қаржы және банк саласының терминдері мен сөз тіркестерінің этимологиясы, олардың қазақ тіліне ену жолдары қарастырылады. Сөз тіркестері кесте түрінде беріледі.

Аванс (фр. *avance* – ілгері). Айлық еңбекақының бір бөлігі немесе сатып алатын тауар үшін алдын ала төленетін қаражат. Орыс тіліне ХІХ ғасырдың 60-шы жылдарында француз тілінен енген. Фр.т. *avancer* – *ілгері жылжыту* <лат. *abantiare*. Орыс тіліне француз тілінен қабылданғанда «*avance*» [аванс] сөзіндегі *н* дыбысы орыс тілінің табиғатына жат болғандықтан *н* дыбысымен ауыстырылған. Осы орыс тіліндегі нұсқасы қазақ тіліне еш өзгеріссіз қабылданған. Қазақ тілінің кейбір сөздіктерінде «*алғытөлем*» баламасы қатар қолданылып жүр. Мысалы, *advance payment* – *авансовый платеж* – *аванстық төлем/алғытөлемдік төлем* [14, 7].

Акция (нем. *Aktie* немесе голл. *aktie* – құнды қағаз). Кәсіпорынды дамытуға қаржы салғанын куәландыратын және оның иесіне кәсіпорынның пайдасының бір бөлігін алуына құқық беретін құнды қағаз. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы қабылданған. Орыс тіліне ХVІІІ ғ. 1-жартысында голланд тілінен енген кірме сөз. Голланд тілінде ХVІІ ғ. бастап қазіргі «құнды қағаз» мағынасында қолданған. Нем.т. <голл.т. *aktsie*>орыс т. *акция*<қаз.акция

Аудит (ағ. *audit* – қаржы құжаттарын тексеру). Кәсіпорын, мекеме т.б. ұйымдардың қаржылық шаруашылық қызметіне аудиторлар жүргізетін тәуелсіз сараптама, тексеру. Бұл сөз қазіргі орыс тіліне «қаржы және басқа да құжаттарды тексеру» мағынасында ХХ ғ.соңында ағылшын тілінен енген. Ал осы сөзден туған «аудитор» сөзі орыс тіліне ХVІІІ ғ. бас кезінде поляк тілінен енген. Сөздің шығу төркіні латын тіліне негізделеді. *Auditus* (*тыңдаушы*)<*audire*(*тыңдау*)> *audience*(*аудитория*).

Банк (ит.*banco* – орындық, скамья). Ақша айналымын басқаратын, несие беретін, жеке тұлғалар мен мекемелердің арасындағы ақша айналымын жүзеге асыратын қаржы мекемесі. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген. Орыс тіліне ХVІІІ ғ. француз тілі арқылы, ал француз тіліне итальян тілінен қабылданған. Қаз. банк<орыс т. банк < фр. *Banque*<итал. *banco* (*орындық, скамья*).

Банкинг (ағ. *banking* – қаржы-банк шоттарын басқару). Орыс тіліне ағылшын тілінен енген. Ағылшынның *n* және *g* дыбыстарының қосындысы *нг* дыбысын береді. Ал *ng[n]* дыбысы орыс тілінде болмағандықтан бұл тілге *нг* болып қабылданған. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы еш өзгеріске түспестен қабылданған.

Банкрот (итал.*banca rotta* – банкрот). 1. Кәсіпорындардың төлем қабілеті болмауы салдарынан мәжбүрлі түрде жойылуы. 2. Қаржы, қаражат дегеннен жұрдай болу, түк қалмау. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы қабылданған. Орыс тіліне ХХ ғ. 1-жартысында неміс тілі арқылы келген. Негізі – итальян сөзі. Нем. *Bankrott*< фр. *banqueroute*< итал. *banca rotta* – шығынға ұшыраған банк, бұл жерде дәл мағынасында *banca* – орындық, *rotto* – сынған деген мағынаны білдіреді.

Банкнот (нем. *Banknote* – банк билеті). Айналымда ақша орнына жүретін пайызсыз банк билеті, қағаз ақша. Орыс тіліне неміс тілі арқылы ХХ ғ. 1-жартысында қабылданған. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы еш өзгеріссіз қабылданған кірме сөз. Нем. *Banknote* – *банкнот* (*банк билеті*), мұндағы *bank-банк*, *note-жазба, хат* дегенді білдіреді.

Бартер (ағ. *barter* – тауар айырбасы). Зағты, тауарды немесе малды ақшасыз тең құнына баспа-бас алмастыру жүйесі, баспа-бас айырбас. Қазақ тіліне ХХ ғ. аяғында орыс тілі арқылы ешқандай лингвистикалық өзгеріске түспей кірген термин. І томдық «Қазақ сөздігі» мен Салааралық экономика және қаржы сөздігінде «*бартер*» деп берілсе, С.Токсанбайдың Орысша-қазақша-ағылшынша экономикалық сөздігінде «*бартер*» сөзімен қатар «*баспа-бас айырбас*» деп қазақша баламасы қоса беріледі [14,21].

Бизнес (ағ. business – іс, кәсіп). Пайда табуға арналған әрекеттің, экономикалық қызметтің түрі, жеке кәсіпкердің не фирманың іскерлік қызметі. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы қабылданған. Орыс тіліне «*business*» [bɪznɪs] сөзі ағылшын тілінен XX ғ. I-жартысында қабылданған.

Бизнесмен (ағ. businessman – бизнеспен айналысушы адам, кәсіпкер). Қазақ тіліне орыс тілі арқылы қабылданған. Орыс тіліне ағылшын тілінен XX ғ. I-жартысында енген. Ағылшын тілінде *business – kәsɪn, mæn – адам* деген мағынаны білдіреді. Ағылшын тілінің *businessman* [ˈbɪznɪsmæn] сөзіндегі *i* [ɪ] дыбысы *e* дыбысына, *æ* дыбысы орыс тілінің дыбыстық жүйесіне жат болғандықтан *e* дыбысымен алмастырылған. Ағылшын т. *businessman* /бизнесмән/ <орыс т. /бизнесмен/ <қаз.т. /бизнесмен/. Қазақ тіліне орыс тіліндегі қалпында еш өзгертілмей қабылданған.

Брокер (ағ. broker – маклер, бағалаушы, комиссионер). Қор және тауар биржаларында, валюта рыноктарында, валюта, құнды қағаздар, т.б. құндылықтарды сатушылар мен алушылар арасында мәміле жасасу кезінде арада жүретін ресми делдал (жеке адам немесе фирма). Орыс тіліне ағылшын тілінен XX ғ. I-жартысында енген. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы ешқандай өзгеріске ұшырамай қабылданған кірме сөз. Кей сөздіктерде «делдал» сөзі «*брокермен*» қатар қолданылып жүр [14, 24].

Брокераж (ағ. brokerage). 1. Биржада акциялар мен басқа да бағалы қағаздарды олардың иесінің немесе болашақ иесінің тапсыруы бойынша сатып алу немесе сату. 2. Клиенттерден брокер (делдал) алатын сыйақы. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы «брокер» сөзімен қатар енген. Кей сөздіктерде «*делдалақы*» баламасы қоса беріліп жүр [14, 24].

Бюджет (фр. budget – қазынашының сөмкесі). Мемлекеттің, кәсіпорынның, мекеменің белгілі бір кезеңдегі ақшалай кірісі мен шығысының жоспары. Орыс тіліне француз тілі арқылы XIX ғ. енген. *Аз. budget* < *фр. budget*.

Валюта (нем. Valuta). 1. Белгілі бір елдің ақша өлшемі. 2. Шет мемлекеттердің ақша белгілері. 3. Халықаралық шот бірлігі және төлем құралдары: еуро, доллар, т.б. Орыс тіліне неміс тілі арқылы XIX ғ. 2 - жартысында қабылданған. Нем.т. *Valuta* < *um.т. valuta* < *лат. valere – тұру (ақшалай бағасы туралы) – стоить*. Бізге орыс тілінен өзгеріссіз енген.

Ваучер (ағ. voucher – жазбаша кепілхат, қолхат). Тауарларға немесе көрсетілген қызметтерге ақы төленгендігін куәландыратын растама құжат. Қазақ және орыс тілдеріне 1990 ж. аяғында дәл ағылшын тіліндегі қалпында енген. *Аз.т. voucher – кепілгер, қолхат* < *vouch (етістік) – жауапкершілігіне алу, кепіл болу*.

Варрант (ағ. warrant – өкілеттік, сенімхат). Белгілі бір мерзім өткеннен кейін құнды қағаз иесіне қосымша жеңілдік алуға құқық беретін, құнды қағазбен бірге тапсырылатын қосымша куәлік. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген. Орыс тілінде *w* [w] дыбысы жоқ болғандықтан, *w* дыбысы орыс тіліне тән [в]-ға ауыстырылып, орыс тіліне *варрант* болып енген, ал қазақ тіліне орыс тілі арқылы варрант қалпында кірген.

Венчур (ағ. venture – тәуекелшіл кәсіпорын). Пайдалы, бірақ келешек нәтижесі белгісіз коммерциялық іс-әрекетке тәуекел жасау. Қазақ тіліне ағылшын тілінен орыс тілі арқылы енген. «*Венчурлік*» туынды сөзі қазақ тілінің сөз тудырушы *-лік* жұрнағы арқылы жасалған. Мысалы, *venture enterprise – венчурлік кәсіпорын* (орыс т. *венчурное предприятие*); *venture financing – венчурлік қаржыландыру* (орыс т. *венчурное финансирование*).

Вексель (нем. Wechsel – айырбас, ақша ұсақтау). Жазбаша түрде толтырылған ұзақ мерзімді борыш міндеттемесі. Орыс тіліне XVII ғ. соңында неміс тілі арқылы кірген. Қазақ тіліне орыс тілінен дәл сол күйінде қабылданған. Нем. *Wechsel – айырбас, ақша ұсақтау* < *лат. vices – өзгеріс, нем. weichen – айырбастау, өзгерту*.

Дebet (лат. debitum – қарыз). 1. Актив шоттарда шот бойынша түскен барлық түсімдер жазылатын кіріс бөлігі. 2. Пассив шоттарда шот бойынша барлық шығыстар топтастырылатын шығыс бөлігі. 3. Борыш, берешек. Орыс тіліне неміс тілінен қабылданған. Негізгі латын тілінің *debitum* – «қарыз» деген сөзінен шыққан (лат. *de – төмендеу, азаю (движение вниз, уменьшение)*; *habere – бар болу (иметь)*; яғни, орыс тіліндегі тікелей аудармасы –

«уменьшение или лишение имени»). Ағылшын тіліндегі латын тілінен енген туынды сөздер: *debtor* – қарызгер, *debt* – қарыз.

Девальвация (нем. Devaluation – құнсыздану). Ұлттық валюта курсының халықаралық қаржы нарығындағы төмендеуі. Орыс тіліне XX ғ. 2-жартысында неміс тілінен енген. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы қабылданған. Нем. *Devaluation, Devaluation* – девальвация < фр. *devaluation* < лат. *de* – төмен, *valere* – құны болу.

Демпинг (ағ. *dumping* < *dump* – лақтырып тастау). Тауарлардың сыртқа төмен бағамен шығарылуы. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы өзгеріссіз қабылданған. Орыс тіліне XX ғ. 1-жартысында ағылшын тілінен енген. *Dumping* [ˈdʌmpɪŋ] сөзіндегі *u*[ʌ] дыбысы орыс тілінде *e* дыбысына өзгертілген. Сондай-ақ, орыс тілінде ағылшын тіліндегі *ng*[ŋ] дыбысы жоқ болғандықтан >нг болып өзгеріске ұшыраған.

Депозит (лат. *depositum* – жарна, кепілақша, кепілзат, сақтауға берілген зат). «Депозит» сөзі орыс тіліне XVII ғасырдың ортасында кірген. Лат. *depositum* – сақтауға өткізген зат (вещь отданная на хранение, в депозит) < *deponere* – кейінге қалдыру (откладывать), мұндағы *de* – латын тілінің сөздің алдына қойылатын қосымшасы (приставка), орыс тілінде «от» (приставка), *ponere* – қою (класть).

Джоббер (ағ. *jobber* < *job* – жұмыс, *ic*). Тауар өткізуші агент, делдал. Ағылшынның *job*[dʒɒb] – жұмыс деген сөзінен шыққан. Орыс тілінде *j*[dʒ] дыбысы болмағандықтан сөздің басындағы *j*[dʒ] дыбысы д+ж дыбыстарының қосындысы арқылы берілген. «Джоббер» сөзі қазақ тіліне еш өзгеріссіз орыс тілі арқылы енген.

Дилер (ағ. *dealer* – саудагер, сатушы (торговец, агент по продаже). Тауарларды, бағалы қағаздарды, валютаны сатып алу-сату мәмілесі кезінде делдалдық міндеттерді жүзеге асыратын заңды немесе жеке тұлға, бағалы қағаздар нарығына кәсіпқой қатысушы. Қазақ және орыс тілдеріне XX ғ. 90 жылдары ағылшын тілінен енген. Ағ. *dealer* < *deal* – бөлу; беру; келісімге, мәмілеге кету.

Дивиденд (лат. *dividendus* – бөлінуге тиіс). Қосқан ұпайға қарай берілетін таза пайданың үлесі. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы қабылданған.

Дисконт (ағ. *discount* – шегерім). Биржалық және валюталық мәмілелерде тауар-валюта бағасынан шегерім; банк вексельді есептеу кезінде өндіріп алатын есептік пайыз. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы қабылданған. Орыс тілінде *discount* [ˈdiskaʊnt] сөзіндегі ағылшынның *ou*[au] дифтонгы *o* монофтонгы болып өзгеріске ұшыраған.

Инвойс (ағ. *invoice* – шот, фактура). Жеткізуші, сатушы шарт жасасқаннан кейін сатып алушының атына жазатын шот-фактура. Орыс тіліне ағылшын тілінен, қазақ тіліне орыс тілі арқылы еш өзгеріссіз қабылданған.

Инвестиция (нем. *Investition* – қаржы салымы). Қаржы салымы (белгілі өндіріске немесе іске қаржының құйылуы; экономиканың бір саласына құйылған ұзақ мерзімді қаржы. Орыс тілінің сөздік қорына неміс тілі арқылы XX ғ. 1-жартысында қабылданған. Нем. *Investition* – инвестиция, *investieren* – инвестировать < итал. *investire* – инвестициялау, *акция салу* < лат. *vestire* – киіндіру, безендіру, *vestis* – киім. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген.

Инфляция (лат. *inflatio* – қабыну, ісіну, көтерілу). Бағаның өсуінен, тауарлар тапшылығынан және тауарлар мен қызметтер сапасының төмендеуінен туындайтын ақшаның құнсыздануы, сондай-ақ оның сатып алу қабілетінің төмендеуі. Орыс тілінің сөздік қорына ағылшын тілінен XX ғ. 1-жартысында қабылданған. Ағ. *inflation-iciny* < фр. *inflation* < лат. *inflatio* – *iciny* < *inflare* – ішке үрлеу; мұндағы *in* – ішке, *flare* – үрлеу.

Импорт (ағ. *import* – әкелу). Шетелден екінші бір елге тауар, капиталдың т.б. әкелінуі. Ағ. *import* – әкелу < лат. *importare* – әкелу, мұндағы *im* – ішке, *portare* – әкелу (носить, доставлять). Орыс тіліне ағылшын тілінен XIX ғ. 1-жартысында енген. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы қабылданған.

Клиринг (ағ. *clearing* < *to clear* – есеп айырысу (заплатить долг, произвести расчет). Тараптардың өзара талаптар мен міндеттемелерді есепке алуына негізделген қолма-қол ақшасыз есеп айырысу жүйесі. Орыс тіліне ағылшын тілінен XX ғ. басында қабылданған.

Орыс тілінде ағылшын тіліндегі *ng[ŋ]* дыбысы жоқ болғандықтан >*нг* болып өзгеріске ұшыраған. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген.

Кредит (нем. Kredit – қарыз, несие). Тауар не ақшалай қаражатты белгілі бір мерзімге пайыз төленетін несиеге беру. Нем. Kredit <лат. *creditum* – қарыз, несие, *credere* – сену, *senin қарызға ақша беру*. Орыс тіліне неміс тілі арқылы XVIII ғ. басында кірген, кейіннен жаңа қазіргі мағынасына ие болған. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы қабылданған.

Лизинг (ағ. leasing <to lease – жалға алу). Ұзақ пайдалануға тауар түрінде несие беру нысандарының бірі. Ағылшынның *n* және *g* дыбыстарының қосындысы – *ng[ŋ]* қазақ тіліндегі *ң* дыбысын береді. Ал *ng[ŋ]* дыбысы орыс тілінде болмағандықтан *нг* болып қабылданған. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы еш өзгеріссіз «*лизинг*» болып қабылданған. Сөздіктерде «*лизинг*» сөзінен туындаған «*лизингілік*» сөзі кездеседі. Бұл сөз С. Токсанбайдың сөздігінде «*лизингілік*» деп берілсе [14, 97], Қазақ сөздігінде «*лизингітік*» деп беріліп жүр [7, 884].

Листинг (ағ. listing – тізім). Эмитенттің бағалы қағаздарын қор биржасындағы немесе бағалы қағаздардың басқа да ұйымдастырылған нарықтарындағы саудаға жіберу ережелері. Бұл сөздегі ағылшынның *ng [ŋ]* дыбысы орыс тілінің дыбыстық жүйесінде болмағандықтан *нг* болып қабылданған. Ал қазақ тіліне орыс тілінен еш өзгеріссіз қабылданған.

Маркетинг (ағ. marketing <market – рынок, базар, өткізім, сауда). Кәсіпорынның (фирманың, бірлестіктің, т.б.) өндірістік-өткізу және сауда қызметін ұйымдастыруы мен басқаруының кешенді жүйесі. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы түпнұсқа тілден еш өзгеріссіз қабылданған.

Менеджер (ағ. manager – басқарушы, жетекші <to manage – басқару). Тауарлар өндірісі мен айналысын басқару жөніндегі маман. Орыс тіліне ағылшын тілінен XX ғ. 2 -жартысында қабылданып, қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген. Ағылшын тіліндегі *manager* ['*mænɪdʒə*] сөзіндегі [*æ*] дыбысы орыс тіліне *e* дыбысы болып енген, *g [dʒ]* дыбысы орыс тілінде болмағандықтан, бұл дыбыс орыс тіліндегі *д+ж* дыбыстарының қосындысы арқылы берілген.

Менеджмент (ағ. management <to manage – басқару). Өндірісті басқарудың принциптері, әдістері, құралдары, формаларының жиынтығы. Орыс тіліне ағылшын тілінен XX ғ. 2-жартысынан бастап енген, қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген. Ағылшын тілінің *management* ['*mænɪdʒmənt*] сөзіндегі [*æ*] дыбысы орыс тіліне қабылданғанда *e* дыбысы болып өзгертілген. Орыс тілінде *g [dʒ]* дыбысы болмағандықтан, бұл дыбысты орыс тіліндегі *д+ж* дыбыстарының қосындысы арқылы берген.

Оффшор (ағ. offshore – жағалаудан тысқары). Орталығы ел аумағынан тыс орналасқан кез келген қаржы ұйымын көрсету үшін қолданылатын термин. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы дәл ағылшын тіліндегі қалпын сақтап енген. Мысалы, *оффиорлық банк бөлімшесі* – *оффиорное банковское отделение*.

Своп (ағ. swap – айырбас). Ұлттық валютаны шетелдік валютаға белгілі бір мерзімнен кейін қайта айырбастауға міндеттеніп айырбастау операциясы. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген. Орыс тілінің дыбыстық жүйесінде *swap* [*swɒp*] сөзіндегі ағылшынның [*w*] дыбысы болмағандықтан, [*w*] дыбысы (у мен в арасындағы еріндік жартылай дауысты дыбыс) *в* дыбысымен алмастырылған. Ал қазақ тіліне орыс тіліндегі «*своп*» сөзі ешқандай қазақ тілінің табиғатына сәйкестендірілмей өзгеріссіз енген.

Субсидия (лат. subsidium – көмек). Демеуқаржы, көмекқаржы. Заң актілерімен белгіленген мақсаттар үшін коммерциялық ұйымдарға бюджеттен бөлінетін тегін және қайтарымызсыз төлемдер, демеуқаржы. Субсидия орыс тілінің сөздік қорына Петр заманында неміс тілінен енген кірме сөз. Нем. *Subsidium* <лат. *subsidium* – көмек. Кей сөздіктерде *демеуқаржы*, *көмекқаржы* [14, 196], *жәрдемқаражат* [8, 501] деген қазақша баламалары кездеседі.

Өтімділік (фр. liquidité – сұйықтық). 1. Актив баптарының пассивке міндеттемелерді төлеу үшін ақшаға айналу мүмкіндігі. 2. Компанияның ағымдағы борыштарын төлеу

қабілеті. *Фр. liquide* < *аз. liquid* < *лат. liquidus* – сұйық, ақпа (жидкий, текучий). Бұл сөздің сын есімі – *liquid* («сұйық») орыс тіліне «ликвидный» (легко реализуемый, превращаемый в наличные деньги) болып қабылданған. Орыс тілінде ағылшынның [w] дыбысы болмағандықтан, [w] дыбысы (у мен в арасындағы еріндік жартылай дауысты дыбыс) в дыбысымен алмастырылған. Қазақ тіліндегі баламасы – өтімді. Мысалы, қаз.т. өтімді қаражат (орыс т. ликвидные средства), қаз.т. өтімді активтер (орыс т. ликвидные активы).

Факторинг (ағ. factoring – фактор, сауда делдалы, маклер, комиссияшы, агент). Ақшалай талапты беріп қаржыландыру. Орыс тіліне ағылшын тіліндегі *ng [ŋ]* дыбысы *ng* болып қабылданып, қазақ тіліне дәл орыс тіліндегідей еш өзгеріссіз енген.

Форвард (ағ. forward – алға, ілгері қарай). Мәміле жасалғаннан кейін әрі кеткенде 2-3 күн өткен соң жүргізілетін мерзімді есеп айырысу нысаны. «forward» сөзіндегі ағылшынның [w] дыбысы орыс тілінің дыбыстық жүйесіне жағ болмағандықтан, орыс тілінде в дыбысына ауыстырылған. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы дәл сол тілдегідей қабылданған.

Форфейтинг (ағ. forfeit – айыппұлдық, тәркіленген). Импортшы ризалық берген вексельдерді экспортшылардан сатып алу нысанында сыртқы экономикалық операцияларды несиелендіру. Қазақ тіліне ағылшын тілінен орыс тілі арқылы ешқандай тілдік өзгеріске түспестен енген. Ал орыс тіліне ағылшын тілінен қабылданғанда «forfeiting» сөзіндегі *ng [ŋ]* дыбысы *ng* болып өзгертілген.

Фьючерс (ағ. futures – болашақ) 1. биржада жасалынатын сатып алу-сату жөніндегі мерзімдік мәміле; 2. Тауарды бірсыпыра мөлшерде қолданыстағы бағамен келешектегі белгіленген күнге дейін жеткізу жөніндегі мерзімдік шарт. Ағылшын тілінен орыс тіліне, орыс тілі арқылы қазақ тіліне енген.

Хайринг (ағ. hire – жалға беру). Негізгі құрал-жабдықты жалдаудың орта мерзімдік шарты, экспорттық тауарға меншік құқығын жалгерге табыстамай несиелендіру нысандарының бірі. Орыс тіліне ағылшын тілінен енген кірме термин. Орыс тіліне қабылданғанда «hiring» сөзіндегі *ng [ŋ]* дыбысы *ng* болып өзгертілген. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген.

Холдинг (ағ. holding – иелік етуші (орыс т. владеющий). Тәуелді және еншілес компаниялар акцияларының бақылау пакеттерін иеленуші басты компания, заңды тұлға. Орыс тіліне ХХ ғасырдың 2-жартысында қабылданған және ағылшынның «holding» сөзіндегі *ng [ŋ]* дыбысы орыс тілінде *ng* болып өзгертілген. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы дәл орыс тіліндегідей еш өзгеріссіз енген.

Хеджер (ағ. hedge – қоршау). Фьючерстік биржада хеджерлеу операциясын жүзеге асыратын кез келген кәсіпорын (банк, кәсіпкер, фермер). Ағылшын тілі арқылы орыс тіліне, ал орыс тілі арқылы қазақ тіліне енген.

Хеджерлеу (ағ. hedging – қоршау, кедергі жасау, бөгет болу). Сатушы мен сатып алушыны болашақта баға мен валюталар бағамының ықтимал өзгеруі қатерінен сақтандыру мақсатымен жасасылған хедж-мәміле жасасу. Орыс тілінде – хеджеринг (-инг жұрнағы арқылы жасалған). Қазақ тілінде «хеджер» сөзіне -леу жұрнағын жалғау арқылы жасалған.

Чек (ағ. cheque, check – тексеру, бақылау). 1. Қатаң түрде белгіленген нысандағы бағалы қағаз; 2. Чек берушінің чекті ұсынушыға чекте көрсетілген соманы төлеу туралы банкке бұйрығы бар белгіленген нысандағы ақша құжаты; Қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген. Орыс тіліне дәл ағылшын тіліндегі дыбысталуы бойынша қабылданған.

Экспорт (ағ. export < лат. exportare – шығару, әкету). Шетелге шығарылған өндіріс өнімдері мен тауарлар, технологиялар, капитал. Елден шығарылған тауарлардың жалпы саны мен жалпы сомасы. Орыс тіліне ағылшын тілінен ХІХ ғ. 1-жартысында енген. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы еш өзгеріссіз қабылданған.

Қаржы, банк саласының қазақ тілінде баламалары бар кірме сөз тіркестері (1-кесте)

№	Ағылшын тілі	Орыс тілі	Қазақ тілі
1	Affiliated bank	Дочерний банк	Еншілес банк

2	Account blocking	Блокирование счетов	Шоттарды оқшаулау
3	Currency circulation/ money circulation	Денежное обращение	Ақша айналысы
4	Balance of incomes and expenditures	Баланс доходов и расходов	Табыстар мен шығындар балансы
5	Bank liquidity	Банковская ликвидность	Банк өтімділігі
6	Conversion of securities	Конвертация ценных бумаг	Құнды қағаздарды айырбастау
7	Currency quotation	Валютная котировка	Валюталық баға белгіленімі
8	Defolt debt	Просроченная задолженность	Мерзімі өткен берешек
9	Deposits at call	Депозит до востребования	Талап етілмелі депозит
10	Galloping inflation	Галопирующая инфляция	Өршімелі инфляция
11	Floating exchange rate	Плавающий обменный курс	Өзгермелі айырбас бағамы
12	Hard currency	Твердая валюта	Тұрақты валюта
13	Interest rate	Процентная ставка	Пайыздық мөлшерлеме
14	Interest risk	Процентный риск	Пайыздық тәуекел
15	Liquidity	Ликвидность	Өтімділік
16	Mint	Монетный двор	Теңге сарайы
17	Non-cash clearing	Безналичный расчет	Қолма-қол ақшасыз есеп айырысу
18	Payment by instalments	Рассрочка уплаты	Бөліп төлеу, мәулеттік төлеу

Ағылшын тілінен қазақ тіліне калька тәсілімен енген қаржы, банк саласына қатысты кірме сөз тіркестері (2-кесте)

№	Ағылшын тілі	Орыс тілі	Қазақ тілі
1	Abstract of account	Выписка по счету	Шот бойынша көшірім
2	Accommodation bills	Дружеские векселя	Достық вексельдер
3	Affiliated person	Аффилированное лицо	Аффилирленген тұлға
4	Bank-client system	Система банк-клиент	Банк-клиент жүйесі
5	Blue chip	Голубая фишка	Көгілдір фишка
6	Convertible securities	Обратимая ценная бумага	Қайтымды құнды қағаз
7	Cost-effectiveness	Затраты-эффективность	Шығын-тиімділік
8	Cross-rate	Кросс-курс	Кросс-бағам
9	Currency corridor	Валютный коридор	Валюталық дәліз
10	Currency basket	Валютная корзина	Валюталық себет
11	Currency equilibrium	Валютное равновесие	Валюталық тепе-теңдік
12	Currency snake	Валютная змея	Валюталық жылан
13	Currency intervention	Валютная интервенция	Валюталық интервенция
14	Currency risk	Валютный риск	Валюталық тәуекел
15	Currency swap	Валютный своп	Валюталық своп
16	Degrassive taxation	Дегрессивное обложение	Кереғар салық салу
17	Deposit operations	Депозитные операции	Депозиттік операциялар
18	Deposited bill	Депонированный вексель	Депозиттелген вексель
19	Dealer activity	Дилерская деятельность	Дилерлік қызмет
20	Dividend census	Дивидендная перепись	Дивидендтік санақ
21	Domiciled bill	Домицилированный вексель	Домицильденген вексель
22	Exchange policy	Девизная политика	Девиздік саясат
23	Flexible exchange rate	Гибкий валютный курс	Ікемді валюта бағамы
24	Financial aspect analysis	Анализ финансовых аспектов	Қаржы тұрғыларын талдау
25	Financial pyramid	Финансовая пирамида	Қаржы пирамидасы
26	Forward rate	Курс форвард	Форвард бағам
27	Golden crown	Золотая корона	Алтын тәж
28	«Green» card	«Зеленая» карта	«Жасыл» карта
29	Inflationary expectations	Инфляционные ожидания	Инфляциялық болжам
30	Liquidity trap	Ликвидная ловушка	Өтімділік тұзақ
31	Long-term credit	Долгосрочный кредит	Ұзақмерзімді кредит
32	Medium-term credit	Среднесрочный кредит	Ортамерзімді кредит
33	«Naked» option	«Голый» опцион	«Жалаң» опцион
34	Non-convertible domestic/local currency	Замкнутая валюта	Тұйық/томаға-тұйық валюта

35	On-call account	Онкольный счет	Онколдық шот
36	Open account credit	Кредит по открытому счету	Ашық шот бойынша кредит
37	Off-shore centres	Оффшорные центры	Оффшорлық орталықтар
38	Participation loan	Долевой кредит	Үлестік кредит
39	Payment without accept	Безакцептный платеж	Акцептісіз төлем
40	Plastic card	Пластиковая карта	Пластикалық карта
41	Price umbrella	Зонтик цен	Баға қолшағыры, баға бүркеніші
42	Price formation	Ценообразование	Баға құралымы, баға түзілім
43	Private norm credit	Кредитование по частному нормативу	Жекеше норматив бойынша кредиттеу
44	Renewable credit	Возобновляемый кредит	Жаңармалы кредит
45	Savings programme	Программа сбережений	Жинақ ақша бағдарламасы
46	Self-financing	Самофинансирование	Өзін-өзі қаржыландыру
47	Sliding price	Скользящая цена	Сырғымалы баға
48	Soft currency	Мягкая валюта	Жұмсақ валюта
49	Short-term investments	Краткосрочные инвестиции	Қысқа мерзімді инвестициялар
50	Term-bill, time-bill	Дата-вексель	Вексель-күн
51	Target budgetary funds	Целевые бюджетные фонды	Мақсатты бюджеттік қорлар

Мақалада қарастырылған 51 қаржы, банк терминінің 34-і ағылшын тілінен енген кірме сөздер. Қалған 17-сі француз, неміс, латын, итальян, голланд тілдерінен әр кезеңдерде орыс тіліне қабылданған. Аталған терминдер орыс тіліне қабылдану кезінде біршама өзгерістерге ұшыраған. Негізгі өзгерістер – орыс тілінің фонемалық жүйесіне жат дыбыстарды сол тілдегі дыбыстармен алмастыруы, немесе басқа дыбыстардың қосындысы арқылы берілуі (Мысалы, орыс тілінің дыбыстық жүйесіне тән емес [æ] дыбысының орыс тілінде *e* дыбысына ауысуы; [w] дыбысының *в* дыбысына ауысуы, *ng* [ŋ] дыбысының *нг*-ға ауысуы; орыс тілінің табиғатына жат *j*[dʒ] дыбысының *д, ж* дыбыстарының қосындысы түрінде берілуі (*ағ. a* [æ]>*орыс т. [e]*; *ағ. w*[w]>*орыс в; ng* [ŋ]>*нг; j*[dʒ]>*д+ж*) т.б.). Ал осы кірме терминдердің барлығы дерлік қазақ тілінің сөздік қорына орыс тілінен дайын қалпында енгенін байқау қиындық тудырмайды, яғни термин қазақ тіліне енген кезде қазақ тілінің нормаларына сәйкес еш икемделіп, өзгерместен дәл орыс тіліндегідей қабылданып отырған. Осылайша, кірме терминдердің шығу тегі мен тілімізге қабылдану мәселесін қарастыру барысында қазақ тілінің қаржы, банк саласы терминдерінің басым көпшілігін ағылшын тілінен енген орыс терминологиясындағы терминдер құрайтындығы анықталды және олардың орфографиясы тілімізге дәл орыс тіліндегідей қабылданғандығы фонетикалық талдау негізінде көрсетілді.

Тілімізге ағылшын тілі арқылы енген кірме терминдермен қатар, қаржы, банк саласының бірқатар кірме сөз тіркестері де қарастырылды. Жалпы қарастырған 69 сөз тіркесінің 18-нің, яғни 26%-ның қазақ тілінде баламасы бар (1-кесте). Қалған 51-і, яғни 74%-ы қазақ тіліне калька тәсілі арқылы енген (2-кесте). Бұл жерде ағылшын тіліндегі банк, қаржы саласы сөз тіркестерінің басым көпшілігі қазақ тіліне калька тәсілі арқылы енгенін, ал калькаланған сөз тіркестерінің барлығы дерлік тікелей ағылшын тілінен емес, орыс тілінің ағылшын тілінен калькалаған сөз тіркестерін қазақшаға калькалау арқылы жасалғанын баса айтқан жөн.

Ғылым, технология дамыған сайын мемлекеттер арасындағы ғылыми-мәдени, экономикалық қарым-қатынастар да тығыз байланыста дамып, соған сәйкес тілдер арасындағы сөзталмасу, терминалмасу үдерісі де жалғаса бермек. Бұл – мәдениетаралық, тіларалық байланыстардың ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан дәстүрі. Мәселен, шығу тегі латын-грек, француз, ағылшын, неміс тілдерінің сөзі болып келетін көптеген қаржы-банк терминдері қазіргі үнді-еуропа, славян тілдерінде қолданылып жүр.

Тілдер арасындағы өзара терминалмасу бұл табиғи процесс. Қазақ тілі де бұл табиғи үдерістен тыс қалмаған. Алайда, бұдан өзге тілдегі терминдердің бәрін өзгеріссіз қабылдай беру керек деген түсінік туындамауы тиіс. Әр тілде өз табиғатына лайық жаңа атаулар жасалуына да ешкім шек қоя алмайды.

Өзге тілден термин қабылдағанда оларды әр тіл өзінің табиғатына, тілдік нормаларына лайықтап, фоно-морфологиялық заңдылықтарына сәйкестендіріп алуы да ұлт тілі үшін өте маңызды мәселе. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ тіліне енген қаржы, банк терминдерінің басым көпшілігі басқа да атаулы сала терминдері сияқты қазақ тіліне орыс тілінен еш өзгеріссіз қабылданып отырған. Бұл термин қабылдаушы қазақ тіліне оның терминқорын қалыптастырудың сыртқы көзі болып келген орыс тілі заңдылықтарының фонетикалық тұрғыдан да, лексика-грамматикалық тұрғыдан да зор ықпал етіп келгенін және бұл дәстүрдің әлі жалғасып келе жатқанын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- [1] Аракин В.Д., История английского языка: Учебное пособие. 2-ое изд. М.: Физматлит, 2003. 272 с.
- [2] Арапова Н.С., Миронова Ю.М. Словарь-попутчик: Малый толково-этимологический словарь иностранных слов. М.: Изд-во МГУ, 1994. 191 с.
- [3] Атрушина Г. Б., Афанасьева О. В., Морозова Н. Н. Лексикология английского языка: Учеб. пособие для студентов. М.: Дрофа, 1999. 288 с.
- [4] Аханов К. Тіл білімінің негіздері / Оқулық. 3-бас. – Алматы: Санат, 1993. 496 б.
- [5] Bielenia-Grajewska Magdalena. Linguistic borrowing in the language of economics // Lexis: E-journal in English lexicology, 2009. P. 107-117.
- [6] Jackson Howard and Ze Amvela Etienne, Words, Meaning and Vocabulary: An introduction to Modern English lexicology. London: Continuum International Publishing Group, 2002. 224 p.
- [7] Қазақ сөздігі: Қазақ тілінің біртұмдық үлкен түсіндірме сөздігі / А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Құраст. Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Қ.Күдеринова. Алматы: Дәуір, 2013. 1488 б.
- [8] Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік: Экономика және қаржы // Жалпы ред. басқ. М.Б. Қасымбеков. Алматы: ҚАЗАқпарат, 2014. 544 б.
- [9] Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Экономика және қаржы. Жалпы редакциясын басқарған А.Қ. Құсайынов. Алматы: Мектеп, 2003. 304 б.
- [10] Нұрдыбаева А.Қ. Банк терминдер жүйесінің қалыптасуы // Абылайхан ат. ҚазХҚЭТУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2008. №2. 172 – 178 бб.
- [11] Palmgren Kati. Заимствования в русском языке, и в особенности английские заимствования в экономической лексике современного русского языка. 2007. 72 с.
- [12] Секирин В.П. Заимствования в английском языке. Киев: Изд-во Киевского университета, 1964. 152 с.
- [13] Stockwell Robert and Donka Minkova. English Words: History and Structure. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001. 208 p.
- [14] Токсанбай С. Орысша-қазақша-ағылшынша экономикалық сөздік. – Алматы: Таймас, 2009. 240 б.
- [15] Түребаева А. Гуманитарлық ғылымдар саласындағы англицизмдердің лингвомәдени аспектілері. Қызылорда, 2013. 30 б.
- [16] Thomason Sara G., Language contact: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001. 310 p.
- [17] Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т./Пер. с нем. О. Н. Трубачев. М.: Астрель, 2003. 4-е изд., Т. 1. 588 с. Т.2. 671 с. Т.3. - 588 с. Т.4. 863 с.
- [18] Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. М.: Русский язык, 1999. 3-е издание. Т. 1. 624 с., Т. 2. 560 с.
- [19] Шанский Н.М., Боброва Т.А. Этимологический словарь русского языка. М.: Прозерпина, 1994. 399 с.

МРНТИ 16.21.61

Б. Момынова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

АМАНДАСУ КЕЗІНДЕГІ ИШАРАТТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ МЕН СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Аннотация. Мақалада ишараттардың ұлттық сипаты, олардың мағыналық ерекшеліктері барынша ашылып көрсетілді. Олардың вербалдануы сөз болды. Сәлем беру, амандасу салттық ишараттың ішіндегі аса маңыздыларының қатарына жатады. Қазақы дәстүрде оның орындалуының өзіндік реті бар және амандасу реттілігі қағаз сақталады. Реттілік жас пен дәрежеге қарай орындалады. Автор амандасу кезінде орындалатын коммуникацияның көмекші құралдары бейвербалды амалдар мен олардың семантикасы туралы айтады.

Мақалада амандасу кезінде орындалатын коммуникацияның көмекші құралдары бейвербалды амалдар мен олардың семантикасы туралы сөз болады.

Тірек сөздер: Коммуникация, этикет, сөйлеу этикеті, амандасу, ишарат, ұлттық сипат, бейвербалды амалдар, вербалдану, сөз-формулалар.

Б. Момынова

Главный научный сотрудник института языкознания имени А.Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИВЕТСТВИЯ

Аннотация. В статье максимально раскрыт национальный характер жестов, их смысловые особенности. Также речь шла об их вербализации. Приветствие, здороваться относятся к числу наиболее важных среди ритуальных жестов. Казахская традиция имеет свою последовательность исполнения и строго соблюдает последовательность приветствия. Последовательность выполняется в зависимости от возраста и степени. Автор рассказывает о вспомогательных средствах коммуникации невербальных приемах, выполняемых при приветствии и их семантике. Статья посвящена анализу вспомогательных средств коммуникации невербальных приемах, выполняемых при приветствии и их семантике.

Ключевые слова: Коммуникация, этикет, речевой этикет, приветствие, жесты, национальный характер, невербальные приемы, вербализация, слова-формулы.

B.Momynova

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

NATIONAL CHARACTER AND SEMANTIC FEATURES OF GREETINGS

Annotation. The article reveals as much as possible the national character of gestures, their semantic features. It was also about their verbalization. Greetings and greetings are among the most important ritual gestures. Kazakh tradition has its own sequence of performance and strictly adheres to the sequence of greetings. The sequence is performed depending on age and degree. The author

talks about aids of communication, non-verbal techniques, performed during the greeting and their semantics. The article is devoted to the analysis of auxiliary means of communication, non-verbal techniques performed during the greeting and their semantics.

Keywords: Communication, etiquette, speech etiquette, greeting, gestures, national character, non-verbal techniques, verbalization, formula words.

Күнделікті орындалатын дағдылы этикеттік жағдаяттардың бірі – амандасу, сәлемдесу. Бұлар адамдар арасындағы қатынасты реттеп, жөнге салып отыратын этикеттік қимыл-әрекеттер және соған орай қалыптасқан ұғым болғандықтан, күнделікті өмірде айтылуы да, орындалуы да міндетті болып саналады. «Жалпы этикет атаулы, оның ішінде сөз этикеті – адамдар арасындағы сан-алуан қарым-қатынастарды (үлкен мен кіші, таныс пен бейтаныс, бастық пен бағынышты, қатар-құрбы, тағы басқаларын) реттеп отыратын, заң ретінде жазылмаған, бірақ қанға сіңіп, әдетке, дағдыға айналған ережелердің жиынтығы деуге болады. Мысалы, амандасу, қоштасу, құттықтау, кешірім өтіну, танысу т.б. толып жатқан үйреншікті әрі қалыпты жағдаяттар этикет деген ұғымға саяды», – дей келіп [1, 86-87 бб.], «Танысу да, әңгімелесу де сәлемдесуден басталады. ... Сондықтан да халық нақылында «Сөз атасы – сәлем» делінеді», – деп көрсетеді зерттеуші А.Қобланова [1, 68-б.]. Аталған еңбекте сәлем сөздердің 13 вербалды түрі келтірілгенмен, бейвербалды түрі туралы мәліметтер берілмеген. Түрлі этикеттік жағдаяттарға, сыпайылық танытудың сөз-формулаларына тоқталған еңбектің авторы «*вербалды және вербалды емес* әрекеттерге қазақ қауымында қатты көңіл бөлінеді. Біз бұл жерде сыпайылық танытудың барлық жағдайларына емес, тек зерттеу объектімізге қатысты болғандықтан, оның вербалды түріне, яғни сыпайылық білдірудің басты-басты тілдік ерекшеліктеріне ғана тоқталмақпыз», – деп өз зерттеу нысанын да бөліп көрсетеді [1, 14-б.]. Яғни А.Қобланованың еңбегінде сәлемдесудің бейвербалды түрі жөнінде сөз қозғалмайды. Дегенмен, көз үйренген дағдылы қозғалыстар болғандықтан, қаперге аса алына бермейтін сәлемдесу, амандасу, амандық-саулықты білісу тек сөз-формулаларды айтумен ғана шектелмейді, этикеттік сөздер айтылғанда, олармен қатарласа бейвербалды этикеттік амалдар да орындалады. Сондықтан тұрмыс пен салтқа байланысты орындалатын ишараттардың бірі *сәлем беру* кезіндегі ишараттар туралы арнайы сөз қозғау артық емес.

Сәлем беру, амандасу салттық ишараттың ішіндегі аса маңыздыларының қатарына жатады. Қазақы дәстүрде оның орындалуының өзіндік реті бар және амандасу реттілігі қатаң сақталады. Реттілік жас пен дәрежеге қарай орындалады. Айталық, кіші үлкенге, дәрежелі адамға бағынышты кісі бірінші болып қол ұсынып, сәлем береді. Сол сияқты көп адам отырған жерде де ел ішіндегі беделді адамнан, жасы үлкеннен бастап сәлем беру үрдісі қалыптасқан. Амандасудың реттілігі сақталып орындалатын қазақы классикалық үлгісі Ғ.Мүсіреповтің шығармасында аса түсінікті және анық берілген: *Сөйлесіп қалар адамдарымыз осылар болар деп, мен арбадан тезірек түсіп, бір шетінен бастап отырғандарға қалымды ұсындым.*

– Әуелі ана кісіден баста, шырағым, – деді ең шеткі еркек, ортада отырған сирек бурыл сақалды, опырық ауыз, сары шалды *иегімен нұсқап. Қусырып алған қолдарын өзі жеңінен де шығарған жоқ.*

Мен амалсыз сары шалға жақындағанымда, ол басын тіпті шалқалай көтеріп алып:

– Уакаляйкүм-ошалам... – деді. Басын мен-мен көтеріп атуымен аузын шүриштіп «уакаляйкүм-ошалам» дегеннің арасында түк жарасымдылық жоқтығын ол өзі аңдамаса керек.

...Шалдан кейін, мен оның сол жағындағы мосқалдау адамға қалымды созып едім, ал қалын созбастан, сірескен күйі отыра берді. Оның орнына әлгі ең шеткі еркек:

– Енді Атекемнің оң жағындағы адамға қол бер, – деді.

Атекесі жаңағы опырық шал екенін түсіндім де, мен оның оң жағындағы сақалы бар, мұрты жоқ біреуге қалымды ұсындым.

– Уағалақұм әссалам, – деді ол молдаларша нақыстай айтып.

Сәлемді енді соның қатарымен жағалатып кетейін деп едім, **жәтемі атадан келе жатқан дәстүрді бұзға болмайды екен**, манағы шеткі еркек:

– Енді әлгі кісіге қол бер, – деді.

Сонымен, Атекеңнің екі жағына отырған адамдардың үлкенді-кішілі ретін тауып, айқыш-ұйқыш **қол беріп шыққаниша**, олар кезегімен сәлем алуды айтып болғаниша, бір ауылды көшіріп-қондыратын уақыт кетті.

Содан кейін ғана ортадағы опырық шал:

– Қораш, сен әрірек ысырыл. **Жас қонаққа сол орын лайық**, – деді. Шалдың Қораш деген адамы көңілсіз ысырылып, орын берді.

– Шырағым, жол болсын, – деді, ортада отырған шал.

– Әлей болсын... Сіздің ауылда жұмысымыз болып келіп едік, – дедім мен.

– Әлей болсын дедің, болды сол. Ар жағын кезегі келгенде айтар болар, – деп, шал мені ауыздықтап қалды...

– Ие...Әлей болсын, – дедім.

– Қай елдің баласы боласың?

– Керей боламын.

– Қай керей?

– Қызылжарға қарайтын керей.

– Елдерің аман бе?

– Біз аттанғанда аман еді.

– Бүгін қай жерден шықтың?

– Бурабайдан шықтымын.

– Жол шетің қай жер?

– Осы сіздің ауыл...

– Ендеше, Есенкелді, бұл балаларды үлкен үйге апарып түсір... – деп, шал мақұлдау күткендей, екі жағына кезек қарады.

– Атекем дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады, – деді, **шалдың оң жағында отырған сақалы қаузадай, мұрты жоқ адам**.

– Атекем дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады, – деп, **шалдың сол жағындағы адам сөзбе-сөз қостады**. Бұл бір үңірейген көсе қара екен, көз құйрықтары сүйірленіп, екі шекесіне қарай созылып кетіпті. Өзгелердің ұйғарғанын аяқтап келгенде сол бекітетін сияқты. **Айтты да қара тас болып қатты да қалды** [Ғ.Мүсірепов. 26-б.]. Сәлем берудің реті де, сыйластықтың белгісі де, адам мәртебесін көтеру де, адамның ортадағы орнын мойындау да, жас ерекшелігін ескеру де осы мысалда көрініс тапқан. Ал мысалда айрықшаланған сөздер сәлем ретін, амандық-саулық сұрасудың жөнін білдіреді және басқа да мағынаны білдіріп жұмсалып тұрған ишараттарды көрсетеді.

Көпшілікке, әр тараптан жиналғандарға қол беріп амандасқанда алдыңғы үзіндіде суреттелгендей, бір-бірімен етене таныс адамдар арасындағы реттілікті сақтау мүмкін болмай қалады. Мысалы: Жандарал, жандармдар қатарынан шыға бере, оң жақтан бастап, қазақ болыстарының знақты адамдарының бәріне жағалай **қол беріп амандаса бастады** [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 378-б.]

Сәлемдесу (кездесіп қалғанда орындалады), амандық сұрасу (кездескенде сәлемдесіп өтіп кетпей, тоқтай қалып хал-жағдай білісу), сәлем беру (көбінесе іздеп барып арнайы амандық-саулықты білу) кезінде орындалатын ишараттардың ұлттық сипатпен көмкерілген мынадай түрлері бар:

1. Тағзым ете сәлем беру ишараты. Бұл ишарат күрделі, көпкомпонентті, кешенді ишаратқа жағады, себебі бірнеше қимыл мен әрекет қатарынан орындалады және адамның бірнеше дене мүшелерінің қатысуымен жасалады, олар: **бас ию**, яғни **бетті төмен қарата ұстау**; **қамшы ұстаған қолды омырауына, төсіне дейін көтеріп әкелу**; **денені кеуде тұсына дейін бүгіңкіреу**. Ишаратты ер адамдар жасайды және осы ишарат орындалғанда

ер адамдар аяқтарының арасын алишақтау ұстайды, бұл нық тұру үшін қажет. Ал ишараттың жеткізіп тұрған түйінді ақпаратты – *тәрдегі отырған ханға, ел билеген адамға, батырға дәрежесі төмен адамдардың, жастардың сәлем беруі, тағзым етуі. Тағзым ету* тек сәлем беруді ғана емес, көп ретте *бағыншылықты, мойынсұнуды*, кей реттерде *құрметтеуді* білдіреді. Мысалы: Табалдырықтан аттай *сала қамшысы салаңдаған оң қолын амырауына апарып, тағзым етті* [Ә.Кекілбаев. Үркер. 7-б.].

2. *Қамшыны кеудеге апарып, бас ию* – дәрегейі биік адамға онан дәрежесі төмен адамның жасайтын *амандасу* әрі *құрмет көрсету* ишараты: Оң қолындағы он екі өрме, жібек шашақты, күміспен нықтаған *қамшысын кеудесіне апарып, басын болмашы иген ишарат* білдіріп, шаш тәрде аласа піл сүйекті тағында отырған қаба сақал жұнт караға шаншыла қарап демге аялдады [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 288-б.].

3. *Оң қолын кеудесіне қою* – *сәлем беру, амандасу ишараты*. Қолды кеудеге қоюға ұқсас сәлемдесу кезінде орындалатын бейвербалды амал *қолын көкірегіне басу және қолын ұсыну*. Мысалы: Бекболат та *қолын көкірегіне басып* сәлем беріп, *қолын ұсынып* еді [Ж.Аймауытов. Ақбілек. 101-б.]. *Қолын көкірегіне басу* ишарасы сәлемдесіп тұрған адамын сәлем жолдаушының сыйлайтынын, қадірлейтінін көрсетеді.

– Жол болсын, мырзалар! – деді жирен бедеудің шылбырын ұстап тұрған жігіт. *Оң қолын кеудесіне қойып, иіліп сәлем берді*.

– Әлей болсын, жігітім! – Қасқак батыр сыпайылық көрсетіп тұрған жігітке *сыпайылық көрсетіп, өзі де оң қолын кеудесіне қойған. Жолдаушылардың бәрі де ишараны қайталаған* [К.Сегізбайұлы Беласқан.]. Бұл жердегі *иілу* әйелдердің сәлем беру кезіндегі иілуінен бөлек, тек басты төмен ию түрінде орындалады. Өйткені кез келген адамға иіліп сәлем берілмейді, бірақ бас ию амалы сәлем беру кезінде жиі орындалады. Әсіресе бас ию – жастардың үлкендерге сәлем беру кезінде жиі орындалатын ишарат.

Мына мысалда *тізерлей отырып, қолды кеудеге қойып* сәлем берілу үлгісі берілген: Үйге жүз қадамдай қалған шамада қағылез қара жігіт аттан домалай түсіп, бұларға жақындай берді.

– Армысыз, ағалар!

– Бар бол, шырақ.

Жолдаушы *қамшылы оң қолын кеудесіне басып, бір тізерлей шөкеледі* [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 116-б.]. Шөкелей отырған кезде адам басын тік ұстамайды, төмен қарап отырады.

Сәлемнің өзі әртүрлі ниетпен (сыймен//құрметпен, қадірмен//қадірсіз, менсінбей, кемсітіп т.б.) берілетіні мына мысалдан байқалады: Ерен тұлғалы неме керден-керден басып, кіре бере *оң қолын кеудесіне қойды* [І.Есенберлин. Алтын Орда. 1-кітап. 258-б.]. Оң қолын кеудесіне қойып сәлем ырымын жасағанмен, сәлемінде сый жоғы, керден-керден басуынан байқалады. Құрмет көрсету ишараты сыйлайтын адамына бірнеше рет *кеудесін оң қолымен басып, белін бүгіңкіреп, басын төмен түсіріп, иіле тусу* және осы кезде *тізені сәл бұғу* арқылы орындалады: Оның бұл қарасының мән-жайын ұққаны болар, бұл енесіне осымен *алденеши мәрте иіліп, тіпті тізесін бүгіп ізет етті* (С.Бакбергенов Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 11-б.). Бұл әйелдердің үлкендерге сәлем беру ишараты.

Амандасу, сәлемдесуге байланысты бейвербалды амалдар вербалды түрде *мінәжат ету, тәжім ету, тағзым ету* тіркесімдерімен жеткізіледі. Бұлардың ішінде сәлемдесу үшін орындалатын бейвербалды амалдар – *тағзым ету* мен *тәжім ету*. Бірақ қазақтың бейвербалды амалдарына көпмағыналылық сипат тән екенін ескергенде, аталған амалдардың да жағдаятқа қарай көпмағыналы болатыны, басқа мағыналарды жеткізуге әлеуеті бары байқалады. Мінәжаттың да, тағзымның да орындалуы ұқсас. Сондай-ақ, тәжім етудің де аталған ишараттармен орындалу жолы бірдей: Үйден шыққан үкілі сәукелелі *келіншекте иіліп, тәжім етті* [К.Сегізбайұлы Беласқан. 62-б.]. Келіншектің жаңадан көріп тұрған адамына сәлемді тәжім жасай отырып берілгені мысалда анық айтылған. Бұдан тәжім етудің тек құрмет көрсету емес, сәлем беру кезінде де орындалатынын көрінеді. Сондай бейвербалды амалдың бірі – *мінәжат қылу/ету/жасау*.

Мінәжат қылу/ету//жасау ишаратының тағзым ету, тәжім ету ишараттарының орындалуынан көп айырмасы жоқ. Айырмашылық аталған ишараттар орындалғанда айтылатын сөз-формулаларында болса керек. Соған байланысты *мінәжат қылу* мен *тағзым ету* – екі бөлек ишарат саналады. *Мінәжат қылу* – діни сипатты ишарат. Бұл ишараттың түп негізінде *Аллаға табыну, құдайға жалбарыну* деген ұғымдар жатады. Мысалы: **Мінәжат** кезегі Сейітқұлға бағышталды. Бұдан кейін осы қауымдағы барша марқұмның аруағына жеті киелі *дұға бағыштап барып*, қорым шетіндегі Бәйбектің басына **тізе бүгісті** [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 56-б.]. Мола басында тізе бүккен жерде құранға қол жайылып, аруаққа дұға бағышталатыны белгілі, ал бас иіп, тізе бүту, арнайы сөз-формулалардың айтылуы тұтас мінәжатты құрайды.

Тағзым ету – *мінәжатқа ұқсас, сыйлауды, қадірлей отыра бас иетіндікті білдіретін, оң мағыналы ишарат түрі*. *Рақметін білдіру, ризашылығын көрсету мақсатында орындалады және иіліп, тағзым ете сәлем жасау әйелдерге тән. Ал ер адамдар дәрегейі бұл адамдар алдында, жастар дана ақсақалдар мен батыр ағалар алдында тағзым еткен*. Мысалы: Алқоңыр да баланы бауырына басқан күйі орнынан көтеріліп, билерге **тізесін бүге тағзым етті** [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 451-б.].

Тағзым етуде *мәнсапты адамның биік дәрежесіне, дәрегейіне бас ұру* (ханға тағзым ету//жасау) мен *шын ниетпен сыйлау, амандығын тілеу* ұғымдары көрініс табады: *Ортадағы сары ала шатырға жеткен соң бәрін шыр айнала қоршап тұрып ап мінәжат қылды. Иіліп-бүгіліп бастарын үш рет әсерге тигізіп тағзым етіп, орындарына кеп отырды* [Ә.Кекілбаев. Үркер, 144-б.]. Әрі сәлем беру, әрі аяғына бас ұру, әрі құрметтеу мәні қабаттасып келген көпмағыналы ишарат. Бұл мінәжатқа келесі мысалда айтылатын *тәжім ету* ұқсас. Өйткені сыйлап, құрметтеп *бас ию, амандық тілеу* бұл арада *тәжім ету* арқылы берілген:

– Қайынатан осы!.. Бұл атыраптың үлкені осы. Үстіне баса кірме!.. Кірсең, **тәжім ет**, – деп тәлкек қыла беретін [М.Әуезов. Абай жолы. 107-б.].

Тәжім ету, тағзым ету ишараттарын қолдану қазақ тіліндегі көркем шығармаларда көп кездеседі, кейбір авторлар ишараттарды сипаттап, барынша толық түсіндіріп береді, кейде тек *тағзым етті* я болмаса *тәжім етті* деп қысқа қайырады. Бұл жазушының көпке таныс, жиі қолданылатын ұлттық сипатты ишараттарды қайта-қайта түсіндіруді қолайсыз көруі, оның жалпыға түсінікті сипатын мойындау деп түсінген жөн. Келтіріліп отырған мысалдан бұл жай анық байқалады:

– *Әссаламуғалейкум, Абай аға!* – деп, **оң қолын төсіне қойып, мұсылманина тағзым білдірді** [М.Әуезов. Абай жолы. Роман-эпопея. 2-кітап. 349-б.]. Алдыңғы келтірілген мысалдардан *үш рет иіліп-бүгіліп тағзым ету* бар екені белгілі болса, екінші мысалдан *оң қолды төске қойып* (және басты иіңкіреп) тағзым ету орындалатыны көрінеді. Мағыналары жақын, екі ишарат та амандық тілеу мен адамды сыйлайтынын білдіру, жөнді, ретті білетінін, салтты сақтайтынын көрсету үлгісі саналады.

– Құнанбай молдаға **тағзым еткендей бас иіп**: «Дұрыс айтасыз, молда, мен өзіміздің тілімізде айтып жатырмын», – деді [М.Әуезов. Абай жолы. Роман-эпопея. 2-кітап. 130-б.].

– Сіз кім едіңіз? Білуге рұқсат етіңіз! – деді.

Абай бұл кісінің сыпайы жүзіне өз тарапынан лайықты **тағзым көрсетіп, тымағын алды**. Өз қадірін жоймайтындай, тең тәрбиелі сыпайылықпен **бас иіп**:

– Мен Ибрагим Құнанбаевпын. Халықтан шыққан жұпыны кісімін, – деді [Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. 2-кітап. 161-б.]. Бұл мысалдан *тағзым етумен жарыстыра* адамның басындағы *тымағын алу (шеиу)* бейвербалды амалын көруге болады. Амал жеке-дара орындалмайды, **тымақ алынған** соң **бас ию** орындалады.

Сахнадан тағзым ету – көпшілікке, көрерменге көрсетілетін құрмет және алғыс сезімін білдіретін қазіргі заманда өнерпаздардың орындайтын ишараты. Бұл ишаратты халықаралық ишарат деуге болады, себебі сахна төрінен актер атаулының бәрі дерлік тағзым етеді, *қолдарын кеудесіне басып, бастарын иеді, әйел адамдар тізелерін бүгіп* тәжім етеді:

Қомұзшы жігіт *жұртқа қарап, тағзым етіп, иілгенде* Фрунзе қолын бұрынғыдан да қаттырақ соқты [Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір. 263-б.].

Тағзым етудің тек *Аллаға әсалбарыну* мағынасымен қолданылуы мына мысалда келтірілген: Сейіт Әлім жастықтан басын оқыс көтеріп, *екі қалын кеудесіне қайта-қайта басып, құбылаға қарап, алденеше мәрте тағзым етті*. Артынша күбірлеп: «О, Алла, жарылқай гөр! Есірке құлыңды!» – деді [С.Бақберген. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 197-б.]. Сол сияқты *тәжім ету* – атақ-дәрежесі зор, дәрежесі биік лауазымды адамдардың, негізінен хандардың алдында бағыныштылар тарапынан орындалатын ишарат қызметін атқаратыны тілдік фактілерден көрінеді. *Тәжім ету* көбінесе ханға жасалады. Күтіп алу кезінде келген адамның қай жағынан болмасын басымдығын, күші мен дәрежесін сөзсіз мойындау түрінде орындалатын бейвербалды амал – *тәжім ету*. Қазақ дәстүрінде тәжім хан алдында жасалады. Ертегілерде, аңыздарда тәжім етудің орындалатын орындары жақсы сипатталады. Тәжім ететін адам *орнынан тұрып барып, көзін төмен түсіріп, басын иіп, қос алақанын бірінші үстіне бірін қойып қолын қусыра ұстап тұрып, бар бітімімен бағыныштылығын көрсетеді*: Ханды күтіп отырған Құндыз *тәжім етіп орнынан тұра келді* [І.Есенберлин. Алтын Орда. 1-кітап. – 190-б.].

– Алтын Орда ханының қадірлі қонақтары болыңыздар. *Барлық жұрт басын иіп тәжім етті* [І.Есенберлин. Алтын Орда. 1-кітап. 59-б.]. Жинастырылған мысалдар кейбір коммуникативтік жағдаяттарда сәлем ете орындалатын ишараттардың өзге семантикамен, атап айтқанда, сыйлау, қадірлеу, қоштасу, құрметтеу, бағыныштылықты байқату мағынасын білдіретінін дәлелдейді:

1. Тізе бүгіп сәлем беру – сәлем беру және сыйлау мағынасын білдіретін ишарат, әйелдер тарапынан жиі орындалады. Әйелдердің *оң тізесін сәлем бүгіп, кеудесін иіп, басын төмен түсіріп, көзін төмен салып орындайтын ишараты*:

– Бәрекелді, сөз тапқанға қолқа жоқ, кім болсаңыз да бүгін сыйлы қонағым болыңыз, армысыз аға! – Шәйлі үйелмендей болып орнынан тұрған батырға тізесін бүгіп, сәлем берген [К.Сегізбайұлы. Беласқан. 63-б.]; *Үйдің оң жағына шығып, қарап тұрған әйел қарсы жүруге қаймығып, анадайдан тізе бүгіп, сәлем етті* [Ә.Кекілбаев. Үркер. 24-б.]. Бұл мысалдағы сәлем беретін адамға жақындамай, белгілі бір қашықтықты сақтап, алыстан сәлем етудің астарында қаймығу ғана емес, *қатты қадірлеу, ерекше ілтипат білдіру* мағынасы бар. Бұл да көпкомпонентті сәлем ету түріне жатады және *басын иіп, тізесін бүгіп, көзді төмен салуды* орындауға бірнеше дене мүшелерінің қатысатыны көрініп тұрады, ишаратты әйел адамдар үлкен адамдардың, қарттардың және ата-енесінің алдында орындайды.

Әйелдер тарапынан жасалатын сәлемдесу ишараттары жай ғана сәлемдесуден гөрі, құрмет көрсетуді, кішілікті, бағыныштылықты көрсететін ишараттық бейвербалды амалдарға жатады.

2. Айталық, әйел адамның, келіннің орнынан тұрып, сыпайылық көрсетіп, *басын көтермей, көзін төмен салып, алдындағы адамға тура қарамауы* сондай сәлем ишаратына жатады. Бұл да әйелдердің үлкендерге, қайынатасы мен енесіне, қайын жұртындағы жасы үлкендерге, қайынағаларына құрмет көрсете сәлемдесуді білдіретін ишарат. Ишарат орындалғанда сөз айту міндетті емес. *Орнынан тұруы, келген адамның бетіне тік қарамауы, көзін көтермеуі*, біріншіден, ерекше құрметтің, екіншіден, сыпайылықтың және кішіліктің белгісі саналады: Абайдан басқаның бәрі оған даурыға сәлем беріп, дәл төрден орын босатысты. Әйгерім үлкен қайнаға келгенін көріп, *сыпайы сызылып, орнынан тік тұрып қабыл алды* [М.Әуезов. 20 томд. шығ. жинақ. 5-том. 33-б.]. Бұл мысалдағы *орнынан тік тұрып қабыл алу* – жоғарыда айтылғандай, келін тарапынан жасалатын амандасу және құрметтеу ишараты. Бұл ишараттардың бәрі де сәлемдесу ишаратының құрамында орындалатын, оны толыққанды ететін компоненттер. Бірақ *орнынан тұрып* сәлем ишаратын жасайтын тек әйелдер, келіндер ғана деп айтуға болмайды, өйткені бұл ишаратты ер адамдар да орындайды.

Жас жігіттердің қыздарға ерекше құрметі *орнынан тұрып сәлем беруі* – тәрбие көрген, онда да қалаша тәрбие көрген адамның ишаратына жатады. Көзі ашық, оқыған, еуропалық тәрбие көрген жастар қыз-келіншектерге орнынан тұрып сәлем беру ишаратын жасап, оларды сыйлайтынын сездіреді. Қыздар кіргенде, Әбіш *сқрипқасын тоқтатып*, жаңа келген сыпайы топқа тәрбиелі ілтипат білдірді. *Орнынан тұрып*, беті қып-қызыл боп ду ете түсіп, *сал бас ие, амандасқандай белгі* етті [М.Әуезов. 20 томд. шығ. жинағы. 5-том. 195-б.].

3. Кейде тізе бүгіп сәлем салуды жазушылар *тізе бүгіп, иба көрсету//иба жасау* деп жеткізеді. *Тізе бүгіп иба жасаудың тізе бүгіп сәлем беру* амалынан өзгешелігі жоқ. Бар қимылдар сол қалпында қайталанатын. Сыртқа шыққан жігітке ілесіп, ізінше ақ жібек шарқаттары шұбалаған, бірі ақ құбаша, екіншісі қара сұр екі келіншек кіріп, үлкендерге *тізе бүгіп, иба жасады* [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 447-б.]. Даладан именіп, бір жағынан асыға кірген жас келіншек төрдегілерге, әсіресе көк ала сақал Досайға *қарап иіліп сәлем берді де*, шай демдеуге кірісті [С.Бақберенов. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 187-б.]. Мысалдағы *иіліп сәлем беру* кезінде әйел адам *бүкіл денесімен алға еңкейе түсіп, артыныша бойын тіктеп* сәлем ишаратын жасайды.

Келіннің сәлем беруін *тізе бүгіп, ізет етті* деп суреттеу де бар: Оның бұл қарасының мән-жайын ұққаны болар, бұл енесіне осымен *алденеше мәрте иіліп*, тіпті *тізесін бүгіп ізет етті* [С.Бақберенов. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. – 11-б.]. Әрине, бұл арадағы тізе бүгу сәлемнен гөрі сыйластықтың көрінісі.

4. *Сол жақ тізесін бүгіп сәлем жасау*: Рухия ұзын *кірпізін көтермеген беті сол жақ тізесін сал бүгіп, сәлемдесу ишаратын* жасады [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. [41-бет]. Осы ишаратқа ұқсас амандасу кезінде орындалатын ишарат бас иіп сәлем беру немесе ишаратын жасау: Тек Құндыз бен бір топ қыздар ғана *ханға иіліп сәлем берді* [І.Есенберлин. Алтын Орда. 189-б.]. Бұл ишаратты орындағанда қыздар *кірпіктерін көтермейді, мойындарын иіп, бастарын төмен қаратып ұстайды*.

5. *Құдағилардың құшақтарын керіп құшақтасуы* – қазақ әйелдерінің сәлемдесу барысында орындайтын ұлттық этикеттік әдет-ғұрыпты таньғатын бейвербалды амалдарының бірі. Бұл амалды орындаған кезде ерекше сыйластық сезіледі және үш рет орындалатын қимыл дүркінділігі орындаушылардың жегжаттыққа мойынсұнғанын көрсетеді, сөйтіп қазақ салтында айрықша мәнге ие ишарат түрі саналады. *Құшақ керіп көрісудің* астарында бір-біріне деген риясыз көңіл мен ниеттің ашықтығын білдіретін мағына жатыр:

– Құдағи! – деп жайрандап күліп Жаниша келді. Қос құдағи әуелі *қолдарын ұшынан ұстасып, құлаштарын екі жағына үш-үштен керіп барып құшақтасты* [Ғ.Мүсірепов. Ұлпан].

Үш қайтара төс түйістіру де амандасудың салтанатты түрі саналады, салттық ишаратқа жатады. Алыстан келген ағайын ағайынмен амандасқанда немесе дәрежесі үлкен ұлық келген адамын сыйлайтынын, ерекше бағалайтынын білдіргенде орындалатын сәлемдесу ишараты. *Құшақтарын жазып, бірінші басы екінші адамның оң жақ иығының үстіне келгенде қолдарымен бірінші арқасынан бірі құшақтайтын, екінші рет осы позиция сол жаққа ауысуы* арқылы орындалатын ишарат. Мұндай сәтте көздерінің ашық болуы, құшақтасқан сәтте алдарына қарап тұруы мүмкін және салтқа сай шаблон сөз-формулар айтылып жатады. «Аман-есен жеттің бе?», «Ат-көлік аман ба?», «Бармысың, бауырым?», «Ел-жұрт, ағайын-тумаң есен бе?», «Есенсің бе, жарқыным» сияқты т.б. сөз-формулар айтылады. Бұл жөнінде А.Қобланова: «Амандасуда адресат жолдан келген адамға «Ат-көлік аман ба?», «Аман-есен жеттіңіз бе?» деген формулаларды қолданады», – деп көрсетеді [1, 72-б.]. Ал сипатталған ишараттар осы сөз-формуларға көмекші құрал есебінде жүреді. Бірақ кейде осы амалдар дәл амал орындалған сәтте ешқандай да сөздің қатысынсыз, қоштауынсыз-ақ орындалады және адамдар сәлемдесу ишаратының орындалғанын сөзсіз-ақ түсінеді, тіпті осылайша сөздің айтылмауы ишаратты одан әрі экспрессивті ете түседі. Сөз-формулар кейіннен, жайласып отырғаннан соң айтылып

жатады. Мысалы: *Үш қайтара төс түйістірген* шах қолтығынан демеген күйі биді төрге оздырып, оң жағына жайғастырды [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 288-б.].

Жастардың үлкендерге берген сәлеміне байланысты орындалатын бейвербалды амал қолды кеудеге қойып, амандық ишаратын жасау. Мысалы: Екі жас «Ассалаумағалайкүмдерін» жарыстыра, *оң қолдарын кеуделеріне басқан беттері* босағада іркіле берген [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 381-б.]. Жастар рұқсат етілмей, яғни «Келіндер, жоғарылаңдар!» деген сөздер айтылмай, сәлем қабылдап отырған адамның сәлемді қалай қабылдағанын білмей тұрып, жоғары өтпейді. Жоғарыға бірден өтуге жас адамдарға тыйым бар, үлкендер отырғанда жастар төрге шықпайды, сондықтан бірден жоғарыға, төрге өтіп кетпеуі жастардың жасықтығын емес, үлкендерді сыйлайтынын, дәстүрді сақтайтынын көрсетеді. *Оң қолын кеудеге басу* да сәлемдесумен қатар құрмет көрсетуді, шын жүректен амандық тілеп тұрғандықты білдіретін ишарат.

Жүрегін алақанымен басу – жасы үлкен адамға құрмет көрсетудің, оны қадір тұтатынын білдіретін, шын жүректен саулық тілеуді көрсететін ишарат. *Оң қолды шынтақтан бүгіп, саусақтары толық жазылған алақанды көкірек тұсына қойған кезде басты иіп, көзді төмен салып орындайтын сәлемдесу ишаратының түрі: Қарт намазын оқып балды да, жайнамазын іліп, кей тұсының жүні түсіп, тықырланған қоңыр аю терісінің үстіне молдасоқына отырды. Заманбай десе дегендей, заманында болған адам екені көрініп тұр, қасқая түсіп отырысы тоқсандағы шалдай емес, әлі де ат үстінде тік отырып, ел аралап билік айтатын қуатты адамның кейін танытқандай. Екі айырылып кеудесін жапқан бір қара қылтаңақсыз аппақ күміс сақалы ғана ұзақ өмірдің, көне тіршіліктің белгісіндей. Ақан жүрек тұсын алақанымен басып, тәжім ете қол берді* [С.Жүнісов. Ақан сері]. Тәжім ету амалының сипаты алдында айтылып өтті. Келтірілген мысалда да сондай бейвербалды амал орындалады.

Қалғандары *қол қусырып* жамырай сәлемдесті [М.Мағауин. Аласапыран.-71-б.]. *Қол қусыру* орындалған кезде адам басын иіңкіреп ұстайды, денесі де сәл бүгіледі, екі қолы да белдің, кіндіктің тұсына келгенде шынтақтан бүгіліп, сол қолының алақанының сыртынан оң қолының алақанымен баса ұстайды, бұл кезде сәлем беруші көзін жоғары көтермейді, төмен қарап тұрады. Дәрежесі биік, хан, сұлтандарға, жасы үлкендерге құрмет көрсете амандасу үлгісі, салттық, этикеттік ишаратқа жатады.

Амандасқан кезде қол беру//ұсыну//алу арқылы орындалатын бейвербалды амалдар – ең жиі қолданылатын амалдардың түрлері. Қол ұсынудың өзі түрлі-түрлі ишараттық қалыпта өтеді және сол қалыптар барынша нақты вербалданады. Айталық, сәлемдесу *қол беру, қос қолын ұсыну, қос қолдасып амандасу* ишараттары арқылы жүзеге асады. Қол берген адамның тік тұрып, денесін тік ұстап қол беруі жасы кіші адам қолын ұсынғанда жасы үлкенінің жасайтын ишараты. Ал жасы үлкен адамға қол берген *жасы кіші адам ұлы денесін сәл еңкейтіп, өзі қолын ұсынып тұрған адамының көзіне көзін қадап, амандасады.*

Ер адамдар бір-бірімен қол алысып амандасқанда, *алақандарын кең ашып, қолдарын қатты қысысуға* ұмтылады. Ал жаратпайтын адамы сәлемдесуге қолын ұсынғанда, *сәлем алушы немқұрайдылығын бетін жартылай басқа жаққа бұру, тура қарамау және қолын бос немесе сылқ етікізіп ұсына сату* арқылы сездіреді.

Бірінші болып сәлем беру сәлемдесушілердің мәртебесіне, қоғамдағы орнына қарай орындалады. Алғашқы болып ылғи да жастар, дәрежесі, мәртебесі төмендер сәлем береді. Әрине сәлемдесудің жоғарыда айтылып кеткен қай түрі болмасын мұндай сәтте орындалады. Мысалы: Қасында он шақты ғана үлкен кісілер қалған екен. Пішіні суық, ызғарлы екен. Құнанбайдың сырт адыны осылай келетін. Соның домбытпа екенін білсе де, Сүйіндіктер әрқашан мұндай түстен ығыса жүретін. Бөкенші тобы *бұрын сәлем берді* [М.Әуезов. Шығ.20 томдығы. 3-том. 78-б.].

Амандық білісуді *көрісу* деп те атайды. Алыстан ағайын келгенде, көптен күткен, сарылып тосқан жолаушы келгенде ет-жақындары, ағайын-туыстары, ауылдастары «көрісіп қайтады». Сәлем бере келгендер мен сәлемдесуге келген адамдардың *құшақтасып, үш*

рет төс түйістіріп, бір-бірін арқаларынан қағып, құшақтасып орындайтын кешенді ишараты – көрісу. «Көрісіп қайт», «көріс» дегенде «бет-жүзін көріп, амандығын біліп қайт», «өз аман-саулығыңды білдір» деген тілек жағады. Көрісуге сыйлайтын адамдар арнайы келеді. Мысалы, «Абай жолы» роман-эпопеясында Абай жіберген жігіттердің қаторгадан оралған Базаралымен көрісуге келген эпизоды былайша суреттеледі: *Көрісуге бір топ адам арнайы Абайдың нұсқауымен келеді. Бұлар: Оразбай, Жиренишлер салқын қабақпен қарсы алған – Құнанбай ауылының жастары – Абай жіберген жастар. Солар үй ішіне кіре бере даурыға қуанып, ұмтыла көрісіп:*

- Қайран Базекем!
- Асыл ажекем!
- Ардақты арысым!
- Қош келіңсің еліңе!
- Келіңсің құтты болсын!

– *Қадамның құтты болсын, Базеке!* – деседі [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 64-б.]. Бұл айтылған сөздер көрісу кезінде айтылатын сөз-формулалар. Бұл сөз-формулалардың белгілі бір қалыптасқан, стандартқа айналған түрі жоқ, тек игі тілектер, ниеттің дұрыстығын білдіретін сөздер ғана айтылады. Осы мысалдағы *ұмтыла көрісу көптен көріспеген адамдардың бір-біріне бүкіл денесімен ұмтыла түсуі, сонан соң айқара құшақтасып, төсіне төс тигізіп амандасуы, бір-бірін арқадан қағуы* т.б. Ол үшін отырған адам келгендерді міндетті түрде *орнынан тұрып қарсы алады*. Келтірілген мысалдағы ишаратта ыстық тілек, сағынысып көрісу, сыйлап, арнайы келіп амандасып тұрғанын білдіру мағыналары жинақталған. *Көрісу* міндетті түрде *төс соғысу, құшақтасумен, бір-бірін арқаға қағумен қабаптаса* орындалады. Әрине, бұл ишара орындалғанда *адамдар тік тұрып қана қимылдар жасайды*. Көрісу – адамның түрегеп тұрып жасайтын кешенді қимылдарының бірі. Сөз дәлелді болу үшін тағы бір мысал келтіруге болады: Базаралы *орнынан тұрғанда, оны кезек-кезек құшақтап, төс соғысып амандасып жатқандар*: Көкбай, Шұбар, Ақылбай, Мағаш, Ербол сияқты кісілер болатын [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 64-б.]; Дауды естуге енді келіп кірген Тәкежан, Оспан, Ысқақ үшеуіне де есік жақта отырған би, болыстың бәрі жапырлап амандасты. *Түрегеп қол берісіп, көріскендері де* болды [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 140-141-бб.].

Көрісудің келесі түрі қазақтар жыл басы саналатын Наурыз кезінде, жыл басында орындалатын ишараттар құрамында сақталған. Наурызда көрісу алдыңғы сипатталған ишараттарға ұқсас, мағынасында да айрықша бөлектік жоқ. Бір жылды артқа тастап, қыстың аязды күндерінен құтылып, көкке ілінгендерін, аман-сау жазға, жаңа жылға жеткендеріне адамдардың қуанып, ескіні тастап, жаңаны қабылдап, өкпені ұмтып, бауырласу кезінде орындалатын дәстүр. Көрісу кезінде кем дегенде жеті үйге кіріп көрісіп, дәм тату – міндет. Қазақстанның қай өңірінде болмасын орындалады, тек орындалатын уақыты барлық өңірде бірдей емес, кейбір өзгешеліктері болады. Бұл ишарат емес, дәстүр, екінші жағынан, ұлттық менталды ойлаудың көрінісік-қимылдық формасы, жазушы Ә.Кекілбаев тарапынан ол былайша вербалданады: Есіне енді түсті. Бұл – қыстың соңы, «құс қанаты». Ауылда ғой жұрт кәзір ерсілі-қарсылы шапқылап жүр. *Бүгін бір-бірімен сарала таңнан барып амандасады*. Кемпір біткен *асадалдың түбіндегі өлі астың бәрін қазанға салады*. Бүгіннен қалса – мәкіру... Қара су құйсаң да, қара қазан ошақта толып тұрады бүгін. *Көрісуге* келген жұрт үй сайын *аяқ-аяқ наурыз көже ішеді*. Бүгін қазаны толмаған үйдің биылғы ырзығы кем болады [Ә.Кекілбаев Құс қанаты. 109-б.]. Ал адам өлімімен байланысты көрісудің жөні бөлек.

Сөз айтылмай, бас изеп қана амандасатын кездер болады. Мұндайда адам *басын жоғары-төмен бірнеше қайтара қозғап*, ишарат жасайды: Бәрімен *бас изеп амандасты* [С.Бакбергенов. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 234 б.]. Бірақ бас изеудің өзге мағынасы болатынын да ескерту керек.

Сәлем беру бар да, *сәлемді алу бар*. Сәлемнің алынуынан коммуниканттар біраз инфор-

мация ала алады. Мысалы, Құнанбай ернін қыбыр еткізіп қана, *үнсіз сәлем алды* [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жин. 3-том. 78-б.] дегенде, сәлемнің құлықсыз алынуының өзіндік бір себебі, ерекше жағдаяты бары сезіліп тұрады. Оны сол жағдаятты білетін, түсінетін, соған тікелей қатысушы адам ғана нақты айта алады, біледі. Ал бірақ бақылаушы үшінші жақ сәлемнің берілуі мен сәлемнің алынуына қарай отырып, өзіндік ой түйеді, белгілі ақпар ала алады.

Амандасу кезінде *қол, алақан* арқылы жасалатын бейвербалды амалдар бір-біріне ұқсас, бірақ олардың орындалу ерекшеліктеріне қарай мағыналық реңктері қалыптасады. Мысалы, Екеуі ұзақ *қол сілкісіп*, амандық білісіп болған соң, Лосовский жалғыз келген қонағын қасына отырғызды [М.Әуезов. Абай жолы. Роман-эпопея. 2-кітап. 346-б.]. Бұл арадағы *қолды ұзақ ұстап, сілкілей амандасудың* астарлы мағынасы бар, *сағынысып көрінген жандардың бір-біріне деген сыйластығы, риясыз көңілі, ыстық ықыластары, аман көріскендеріне деген қуаныштары* жинақталған.

Қос қолын ұсынып амандасу қадірлеу, ерекше сыйлау мағынасын білдіреді. Жасы кішілер жасы үлкендерге қос қолын ұсынып амандасса, әдептіліктің, көргенділіктің және сыйлаудың белгісі болып табылады:

– Е, құдай-ау, сені сонау Қазықұрттан мұнда жеткізген қай хикмет? – деп би *қос қолын ұсына жақындай бергенде*, қонақ *айқара кең құшағын ашты* [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 40-б.]. Ел ағасы ізгі ниетпен тарту-таралғы, жол-жоралғысын алдына салып, келіп тұрған қонақтармен *Шығыс дәстүрімен қос қолдасып сәлемдесіп*, урғасының *төріне шақырған* [К.Сегізбайұлы. Беласқан.].

Қол ұсынудың – әрі амандасу, әрі кеіірім сұрау, татулыққа шақыру мағынасын білдіріп жұмсалуды аз кездеспейді:

– Амансың ба, Оразбақ, – деді Рысқұлов *қол ұсынып*. – Бір-бірімізге көңіл айтпағанымызға сен де кінәлі емессің, мен де кінәлі емеспін [Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. 164-б.].

– Сәләматсыз ба, жолдас Рысқұлов! – деп *басын иіп, қол ұсынды* [Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. 235-б.].

Қалату: Екі адамның бір-бірімен қолдарын ұсынысып, екеуінің де алақандарын бір-біріне тигізіп амандасуы. Екеуі *қол алып* амандасты [Д.Исабеков. Қарғын. 72 б.]. Қонақтар алғаш кірген жерде аппақ боп кеткен жүзі, енді қасына Әбіш келіп, *қалаша қол алып амандасқанда*, бір сәтте қып-қызыл боп ду етіп, ыстық толқын атып қалды [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 308-б.]. Кейіпкер қызбен қол алысып амандасып тұр. Қол алысудың бұлайша сипатталуы қыздармен қол алысудың қазақ арасына кейінірек оқығандар арқылы таралғанын байқатады.

Қол беру. *Қос қолының алақандарын бір-біріне жақындата ұстап алға қарай созу немесе коммуникацияға қатысушы адамға сәлемдесушінің оң қолын алға қарай созып, ұсынуы*. Олар үшін *қол беріп* амандасу ләззатының өзі сонда [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 19-б.]. Қол беріп амандасу қол алумен, қол ұсынумен орындалуы тұрғысынан бірдей, тек ер адамдар арасында ғана емес, әйел мен ер адам арасында да орындалады: Үстіне киген ақ кофтасы ақ мамықтай үлгіделген, қаз кеуде, қызыл ерін, ақсұба қыз жымығаны жаныңды майдай ерітіп, *иіліп келіп, оң қолын берді* [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 19-б.].

Қол беру тек сәлемдесуден бөлек құттықтауды, кейде ниеттестікті де сездіреді:

– Ағай, сәлеметсіз бе, құттықтаймын, – деп *қолын берді* [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 19-б.].

Қол беріп амандасты, қолын қысты дегенде орындалатын амал бірдей, тек қол қысу кезінде сәлемдесушінің қолын алақанда сәл қысыңқырап ұстап барып, босатады. Мағыналары әртүрлі бола береді: Ағай, сіздің Жаңа жылда бақытты болуыңызға, ойға алған мақсаттарыңыздың бәрі түгел орындалуына шын жүректен тілектестік білдіремін! – деп кішкентай әсем алақандарының арасына алып, менің *қолымды қысты* [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 52-б.].

Амандасу үшін жасалатын бейвербалды амалды кейде *қол созды* деп те жеткізу бар: Абайға да *бас иіп, қол созып* амандаса берді [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 378-б.]. *Амандасу үшін ұсынылған қолды алу үшін орындалатын амал. Көбінесе қыздар қолын созады. Ал ер адамдар жасау ретінде қол алып, амандасу ишаратын жасайды.*

...Қарлығаш қанат қасын кере, қаймыжықтай жұқа еріндерін жай ғана жыбырлатып, *кер маралдай керіліп, оң қолын созды* [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 19-б.]. Ер адамдар мен ер адам амандасқанда да бір-біріне қол созысады: Абайға да *қолдарын созып*, қошамет қып, ұлық тұтып өткізіп жатыр [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 378-б.].

Амандасуды *иек қағу* арқылы ишаралау өте жиі кездесетіні байқалды. Қол беріп амандасып жатып, өзін атап, таныстыру қазіргі кезде кең таралған. Әсіресе, қазіргі жастардың арасында көп кездеседі және ол әдеттің бұрыннан зиялы ортада қолданылғаны «Абай жолы» романында былайша берілген: Сол кезде Абай да салмақты сыпайылықпен, тәрбиелі адамның қозғалысын жасап *бас иді:*

– Здравствуйте, Ваше превосходительство! – деді. Және ілесе жандаралдың *қолын қысып, амандасып жатып* – Ибрагим Қунанбаев! – деп, *өзін атап таныстырды* [М.Әуезов. 20 томд. шығ. жинағы. 5-том. 379-б.].

Амандасу кезінде *тымақты кеудесіне басу* да құрметтеу, құрақ ұшу белгісі: Ұлыққа ең алғаш *қол созған* болыс Керей – Рақыш еді. Ол шошақ *төбе, қара елтірі тымағын кеудесіне басқан*. Өзі жотасынан оқ тигендей, *ишұғыл бүгіліп, иіле қалыпты. Екі аяғы тыным таппай қозғалақтап, өбектеп кетті*. Орта жасты адам болса да, әлі біткен кісідей. Буынын бекіте алмай *қалбақтап құрақ ұшыты*. Бар аузына түскені «здрэсти, таксыр!» деген сөз болды [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 378-б.]. Осы мысалда коммуниканттардың әлеуметтік тұрғыдан тең еместігі амандасу кезіндегі дене қимылдарынан, ишараттарынан қатты байқалып тұр.

Қол қысу. Амандасу үшін ұсынылған қолды *сәлем алушының саусақтарын біріктіре ұстап, қысу қимылын жасауы*. Ер адамдар қолды қатты қысса, әйелдер, қыздар жай ғана қысады. Қысудың *еппен қысу, құшырлана қысу, ауырта қысу, жанын шығара ауырта қысу, жанын көзіне көрсете ауырта қысу* деп сипатталатын түрлері бар: Қойшы не керек, сөйтіп мен қыздардың жұд-жұмсақ, ып-ыстық қолдарын ауыртып алмайын деп *еппен ұстап*, бірінің соңынан бірін *қыса бердім, қыса бердім* [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 19-б.].

Құшағын айқара ашты – *риясыз көңілмен амандасты:*

...Қонақ *айқара кең құшағын ашты* [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 40-б.]. Екі қолын екі жаққа жайып жіберіп, құшағына алуға даяр екенін көрсетіп, сәлемдесушілердің құшақтасып амандасуы. Құшақтасып амандасқан коммуниканттардың бұл ишаратының астарында бір-біріне деген сағыныш пен құрмет көрсету белгісі жатады.

Құшақтасып амандасу – *қатты сағынысып көрісу* мағынасында: Абай да аттан түскенде жаңағы достары *құшақтасып амандасты* [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 392-б.]; Екеуі алдымен *қол ұстасып, артыниша құшақтасып амандасты* [С.Бакбергенов. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 243-б.] дегенде қол ұстасып амандасу ішкі жан-дүниені жеткізуге аздық ететіндіктен, артынша құшақтасу қимылы жасалатын болуы керек.

Ат үстіндегілердің бір-бірін көргенде аттан түсіп, бірін-бірі құшаққа алып амандасуын қатты сыйласатын және бір-бірін аман көргеніне деген қуаныш сезімі бойын кернеген адамдардың амандасуы деп айтуға болады: *Аттарынан түсіп, құшақтасып амандасты* [І.Есенберлин. Алтын Орда. 75-б.].

Әрі құшақтасып, әрі сүйісіп амандасудың мағынасы алдыңғы ишаратпен бірдей: Федор Иванович *үндемей құшақ жайып кеп сүйісіп амандасты. Абайдың қолын ұзақ сілкіп, қатты қысты* [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 6-том. 18-б.].

Амандасудың әскери үлгісі. Сасқанымнан командирдің алдына келген солдаттай болып, *екі қолымды жамбасыма жапсыра ұстап, тік тұра қалдым* да:

– Сәлеметсіздер ме, жолдастар! – дедім [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар.

8-б.]; Қызыл әскер *қалт тұрып, қолын шекесіне апарды* [Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. 272-163-бб.].

Амандасу кезіндегі адам дауысының әуезділігі, қаттылығы мен жұмсақтығы да өзінше рөл атқарады. Өзіне көңіл аудартқысы келген адам дауысын барынша қатты шығарып амандасады. Сөйтіп жұрт назарын аударып алады: Ыңыршағы айналған лақса мінген Медеу ақын да жеткен екен, босағадан аттай бере *аиқы дауыспен айқайлап, өлеңдете сәлемдесті* [Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. 161-б.].

Достық ниет, риясыз көңілмен амандасқанда адамдар жымыяп, күліп амандасады: Екеуі *күле амандасып*, бір-бірін қолтықтап кете барды [С.Бакбергенов. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 352-б.].

Амандасу, сәлемдесу кезінде орындалатын ишараттардың вербалдануы әртүрлі болады. Айталық, қол ұсынуды суреттегенде көркемсөз шеберлері оны әртүрлі жеткізеді: Екі қолымды бергенім қате болды ма деп, жеңін сыбанып, қалақтай *алақанын* Тыпаңның жып-жылы жұмсақ *уысына қырынан сұға қойды* [Ж.Аймауытов. Ақбілек. 101-б.]. Сипатталып тұрған ишарат – жай ғана амандасу ишараты. Бірақ *алақанын уысына қырынан сұға қою* тіркесімі арқылы амандасудың вербалдануының дәстүрлі сипатталауынан бөлек, окказионалды түрде берілгенін байқауға болады. Авторлық стильдік ерекшеліктердің көрінісі осындай кездерде нақты байқалады. Мысалы, Ж. Аймауытовтың сәлемдесу ишаратын, оның ішінде қол беріп амандасуды сипаттауы былайша көрініс табады: Бір шетінде тұрып Бекболат та *қалақтай алақанын қырынан жапсырып жастыр* [Ж.Аймауытов. Ақбілек. 105-б.]. Бұл ишараттың алдыңғы ишараттан мағыналық айырмасы жоқ, тек жеткізілу формасы, вербалдануы бөлек.

Қорыға айтқанда, амандасу кезінде орындалатын ишараттардың ұлттық сипаты ерекше. Мақалада ишараттардың ұлттық сипаты, олардың мағыналық ерекшеліктері барынша ашылып көрсетілді. Олардың вербалдануы сөз болды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қобланова А. Қазақ сөз этикеті. Алматы: Жоғары аттестациялық комиссияның баспа орталығы, 2001. 20 б.
- [2] Мүсірепов Ғ. Таңдамалы әңгімелер. Алматы: Мектеп, 1979. 205-б.
- [3] Әуезов М. 20 томдық шығ. жинағы. 5-т. Абай. Роман-эпопея. Алматы: Жазушы, 1980. – 422 б.
- [4] Есләмғалиұлы М. Әйтеке би. Тарихи-философиялық диалогия. Алматы: Жазушы, 2007. – 560 бет.
- [5] Аймауытов Ж. Ақбілек. Алматы: Раритет, 2003. 101-б.
- [6] Есенберлин. І. Алтын Орда. Тарихи трилогия. 1-кітап. Алматы: Жазушы, 1982. – 264 б.
- [7] Бакбергенов С. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. Алматы: Жазушы, 1993. – 384 б.
- [8] Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Алматы: Жазушы, 2006. – 237 б.
- [9] Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. 2-кітап. Тарауда. Алматы: Жазушы, 2006. – 432 б.
- [10] Мұртазаев Ш. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. Алматы: Жазушы, 1984. – 272 б.
- [11] Сегізбайұлы К. Беласқан. Таңдамалы шығармалар. Роман хикаят. 3-т. Алматы: «Жалын» баспасы, 2009. – 320 б.
- [12] Әуезов М. 20 томдық шығ. жинағы. 3-том. Абай. Роман-эпопея. Алматы: Жазушы, 1979. – 424 б.
- [13] Кекілбаев Ә. Құс қанаты. Повестер мен әңгімелер. Алматы: Жазушы, 1978. – 348 б. Исабеков Д. Қарғын. Алматы, 2012. – 270 б.
- [14] Нұршайықов Ә. Махаббат, қызық мол жылдар. Алматы: Атамұра, 2002.
- [15] Әуезов М. 20 томдық шығ. жинағы. 6-т. Абай. Роман-эпопея. Алматы: Жазушы, 1980. – 458 б.

МРНТИ 16.31.41

Г.Қ.Қазыбек

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры

НАДЕЖДА МИХАЙЛОВНА ЧЕРНОВАНЫҢ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫН АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада аудармашы Н.М.Чернованың аудармашылық қызметі туралы айтылады. Н.Алпамысқызы, Б. Жақып, М. Райымбекұлының т.б. ақындар өлеңдерін орыс тіліне аудару сапасы, қолданған көркемдік тәсілі, аударма түрі т.б. жан-жақты талданады. Қазақ ақындарының қысқаша өмірбаяндары да беріледі. Н.Чернованың аударма туралы айтылған пікірлері беріледі.

Тірек сөздер: аударма, акын, поэзия, түпнұсқа, әдебиет.

Г.К.Казыбек

Профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ НАДЕЖДОЙ МИХАЙЛОВНОЙ ЧЕРНОВОЙ

Аннотация. В статье говорится о переводческой деятельности переводчицы Н.М.Черновой. Тщательно анализируются качество переводов стихотворений таких поэтов как Н.Алпамысқызы, Б.Жақып, М.Райымбекұлы на русский язык, использованные художественные приемы, виды перевода. Приводятся краткие биографии казахских поэтов. Также приведены высказанные мнения Н. Черновой о переводе.

Ключевые слова: перевод, поэт, поэзия, оригинал, литература.

G.K.Kazybek

Professor of Al-Farabi Kazakh National University

FEATURES OF KAZAKH POETRY TRANSLATION BY NADEZHDA CHERNOVA

Annotation. The article deals with the translation activity of the translator N.M. Chernovaya. The quality of translations of poems by such poets as N. Alpaymyskyzy, B. Zhakyp, M. Raiymbekuly into Russian, the artistic techniques used, and types of translation are thoroughly analyzed. Brief biographies of Kazakh poets are given. Also cited are the opinions expressed by N. Chernova about the translation.

Keywords: translation, poet, poetry, original, literature.

Қазақ поэзиясының орыс оқырмандарының танысуына орасан зор үлес қосып жүрген аудармашылардың бірі – Н.М.Чернова. Ол аудармашылықпен үзбей айналысып келеді.

Н.М.Чернова Павлодар облысының Баянауыл ауданында дүниеге келген. Ол белгілі акын, аудармашы, әдебиет сыншысы. Қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің журналистика факультетін бітірген. Оның «Возраст августа», «Цветущий саксаул», «Помню», «Бродячие сюжеты», «На два голоса», «Только о любви», «Небесный Дом»,

«Птица, залетавшая к ангелам» т.б. кітаптары бар. Өлең жазуды он жасынан бастаған. Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлағының және «Құрмет» орденінің иегері. Ұзақ уақыт бойы «Простор» журналының поэзия бөлімінің менгерушісі болып қызмет атқарған.

Н.М.Чернова Мағжан Жұмабайұлының, Мұқағали Мақатаевтың, Ақұштап Бактыгерееваның, Назкен Алпамысқызының, Қайырбек Асановтың, Шөмішбай Сариевтің, Жадыра Дәрібаеваның, Тұрсынай Оразбаеваның, Ақылбай Шаяхметтің, Баян Бекетованың, Бауыржан Жақыптың, Маралтай Райымбекұлының т.б. талантты ақындарымыздың шығармаларын орыс тіліне аударған. Аудармашының ең көп аударғаны Күләш Ахметованың өлеңдері деп есептейміз. Ол Күләш Ахметованың өлеңдерін орыс тіліне аударып, оны 1985 жылы «Жазушы» баспасынан «Возвращение аистов» деген атпен жариялаған.

Н.Чернова аудару кезінде жолма-жол аудару түрін қолданған. Жолма-жол аударма деп түпнұсқаның мәтінін дәліме-дәл түсіріп беретін сөзбе-сөзге жақындау аударманы айтамыз. Осы дәл түсірілген өлең жолдарын аудармашы көркем тілмен жеткізуі керек. Ал Н.Чернова бұл міндетті біршама орындай алған. Ғалым Жайлыбайдың «Қара орамал» кітабының жолма-жол аудармасын С.Бексейіт, ал Н. Чернова көркем аудармасын жасады.

Жолма-жол аударған Сәбит Бексейіт ақын, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі. «Ғасыркешу», «Күннің шалқуы», «Келешек керемет», «Ел үмітін ер ақтар», «Құт қонған Қарағанды», «Ғасырластарым», «Назым-насыр», «Дүрия дүние» т.б. кітаптардың авторы. Н.Ә.Назарбаевтың «Елім менің» атты жырын 1997 жылы тұңғыш рет орыс тіліне тәржімалаған. Сонымен қатар, А.Плещеевтің, А.Вознесенскийдің, Э.Межелайтистің, Ю.Марцинявичюстің өлеңдерін қазақ тіліне сәтті аударған. Жолма-жол аудармашы мен көркем аудармашы бірлесе отырып, сыншылар тарапынан жоғары баға алған аударма туындысын жариялады.

Н.Чернованың аудармашылық қызметі жайлы жақсы пікірлер мерзімді баспасөз беттерінде үзбей жарияланып жүр. Мысалы, «По словам литературного критика Берика Джилкибаева, про Надежду Чернову поэт Мукағали Макаатаев после перевода его книги сказал: «Я поражен, как русская поэтесса могла так проникнуть в казахский мир». Нужно, чтобы ее книги доходили до читателя». Біздің ойымызша, аудармашыға еңбегі туралы айтылған бұдан асқан жоғары баға жоқ. Немесе жоғарыда айтылған Ғалым Жайлыбайдың «Қара орамал» кітабының орыс тіліндегі аудармасы туралы да біраз пікірлер айтылды. «Аудармашылар ұжымы поэмада селкеу тұрған бір сөз жоқ, жіптіктей, сөз арасы бөтен сөзбен былғанбағандықтан, сәтті аударылды деп бірауыздан ағынан жарылды», – деген болатын [1,9].

«Отраженное пространство: Казахская литература открыта миру» деген мақаласында Н.Чернова қазіргі кездегі аударманың ахуалына, жетістіктері мен кемшіліктеріне тоқталады. Өзіндік пайымдаулар жасайды. Қайрат Бақбергеновтың аударма саласындағы еңбегіне жоғары баға береді. Мысалы: «Блестящие переводы делают Анатолий Ким (книги Ауэзова, Нурпеисова, Кекильбаева), Бахытжан Канашьянов (он лучший переводчик новой версии эпоса «Кыз-Жибек»), Валерий Михайлов (им недавно переведена драматическая поэма Ирана Гайыпа «Заклятие Коркута»), Татьяна Фроловская, которая много лет переводит Фаризу Унгарсынову, мощно, красочно прозвучал в ее прочтении и Махамбет. Татьяна Васильченко переводит не только с казахского, но и с курдского, а также с английского, причем английских поэтов читает в оригинале, как и Александр Загрибельный, который хорошо понимает еще и по-казахски и тоже переводит как казахских, так и английских поэтов. Много делает в переводе Ауэзхан Кодар. Любовь Шашкова, у которой есть переводы с казахского, уйгурского, сербского, своей почетной обязанностью считает перевод земляков-белорусов. С оригинала переводят казахских писателей Аслан Жаксальков, Орынбай Жанайдаров, Майра Жанузакова, Бахыт Каирбеков. Продолжает плодотворно работать в переводе Герольд Карлович Бельгер, отлично знающий казахский

язык. Титанический труд и настоящее подвижничество ради содружества литератур отличают поэта и переводчика Станислава Ли», – деп қазіргі аудармашылардың еңбектеріне әділ бағасын береді [2,4]. Яғни, Н.Чернова өзі аударма жасаумен қатар аударманың өсіп-өркендеуіне еңбек етіп жүрген азаматтардың аудармаларының сапасын, көркемдігін көрсете білген зерттеуші ретінде де пікір білдіреді.

«Надежда Чернова соңғы екі жылда жақсы еңбектенді. «Птица, залетавшая ангелам» повесі орыс ақыны Юрий Софиев өмірінен сыр шертеді. Софиев эмиграцияда жүрген кезде И.Бунин, М.Цветаева, Б.Вильде секілді тұлғалармен араласқанды. Надежда Чернова Юрий Софиевтың «Синий дым» мен «Вечный юноша», Ирина Кноррингтың «Золотые миры» атты жыр жинақтарын басып шығарды. Одан бөлек, Надежда Чернова әңгімелер, өлеңдер, аудармалар жинағын шығарды. Ол Ғалым Жайлыбайдың «Қара орамал» поэмасы мен Маралтай Райымбекұлының бірнеше өлеңін орысша сөйлетті», – деп «Простор» журналы Бас редакторының орынбасары, ақын, аудармашы Қ.Бақберген аудармашының соңғы кездердегі еңбегіне жоғары баға береді [3].

Белгілі ақын, Қазақстан Жазушылар одағы басқармасы төрағасының орынбасары, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты Маралтай Райымбекұлының өлеңдерін аударған Н.Чернова түпнұсқадағы ойды, ақынның өзіне ғана тән ерекшелігін беруге тырысқан. Аудармашы оның «Мұхаммедті растау» өлеңін « В поддержку Магомета» деп аударған.

Түпнұсқа:

А, дариға,
Бағар күнге бағатын,
Ант етейін ағар таңға ататын.
Күллі әлемді тізерлетер алдына -
Мына менмін, айналайын, Отаным!

Қатер төнсе қазақ дейтін ұлысқа,
Қаламымды айырбастап қылышқа,
Сенің қаның менің қаным болған соң,
Ең бірінші мен кірермін ұрысқа.

Мен туғанмын – ер Мұхаммед өлген күн.
Мен болмасам, жүрегінді емдер кім?!
Хақ Мұхаммед айтып кеткен кешегі:
Келеді деп,
Келген ақын, сол – менмін! [4]

Аударма нұсқа:

Эх-ма...
На колени упав и поставив весь мир на колени,
Уходящему солнцу я клятву священную дам:
Коль на землю казахов падут смертоносные тени –
То сменю я на саблю перо и восстану я сам!
Я стреляю в рассвет моей клятвой, и целюсь я метко.
Восходящему солнцу я тоже с поклоном клянусь.
Вот он я, пред тобой, дорогое Отечество предков!
Мы с тобой одной крови – и первым я в драку ввяжусь.
Я родился в день смерти пророка небес Магомета.
Кто же, кроме меня, исцелит твоё сердце, Земля?
Как сказал Магомет:
«Он придёт. Ожидайте поэта!»

И явился поэт. И пришёл. Погляди – это я! [5,325]

Түпнұсқа 17 жол, ал аударма нұсқа 14 жолдан тұрады. Қазақ елінің мәдени даму сағысына қарай аударма әдістерінің көптеген түрлері орын алғаны белгілі. Көркем аударманың негізгі түрлерінің бірі-еркін аударма. Еркін аударма, бұл тәсіл түпнұсқа тілін, әдеби ырғағын жетік білмеуден, түпнұсқаның өзіне тән ерекшелігін сақтаудан гөрі, аудармашының өзіне тиімділік жағын қарастырудан туады деп айтылады. Бұл пікірге толығымен қосыла алмаймыз. Кейбір кездері аудармашы еркін тәсілмен түпнұсқаның стилін, көркемдік құндылығын бере алатын болса, әрине бұл тәсілді де қолдануға болады. Еркін аударма кезінде аудармашы шектен шығып, өз жанынан сөздер қосып не алып тастап, түпнұсқаның басын аяғына келтіріп, мүлде басқа туынды жасап жіберсе, оны аударма туынды деп айта алмаймыз, айтуға да құқығымыз жоқ. Біздің ойымызша, егер Н.Чернова өзінің аудармашылық талантына сенбесе, аударма жасамаған болар еді. Қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасы бар, басқа ақындарға ұқсамайтын таланты бар, жастар өлеңдерін іздеп жүріп оқитын ақын Маралтайдың өлеңдерін аудармас еді?! Бұл біздің пікіріміз ғана.

Түпнұсқадағы тебіреніс аудармада шықпай қалғандай. Осы өлеңі туралы ақын бір берген сұхбатында былай деген екен: ««Күллі Әлемді тізерлетер алдына, Мына Менмін, айналайын, Отаным!» – деп келетін «МҰХАММЕДТІ РАСТАУ» атты өлеңім бар еді. Осы өлеңімді оқығанда қасымдағы қаумалаған, мені қолпаштаған халықты көріп, шексіз әлемге айналып кеткендей әсерге бөлендім. Жырсуіер қауымның ілтипат-ықпалы мен құшағым күлге толғанда әсерленіп кеттім. Залдың ортасында тізерлеп отырып, екі қолымды көкке көтеріп тұрып өлең оқыдым. Бейне бір аспанмен тілдескендей болдым...» Өлеңнің құдіреттілігі деген осы сезім шығар. Әрине, аудармашы да біраз еңбектенген. Орыс оқырманына ақынның өлең жазу ерекшелігін, өлеңнің көркемдігін біршама бере алған. Мұхаммед айтып кеткен ақын мен деудің өзінде қаншама астарлы ой жатыр. «Ау, дариға» «Әх-ма» деп берілген. Байқағанымыз өте сәтті шыққан. Орыс менталитетіне сай бере алған. Біз бұл мақалада нұсқаларды нүктесіне дейін талдап, салыстыруды мақсат еткен жоқпыз. Аудармашы Н.Чернованың қазақ ақындарының орыс оқырмандарына жеткізген, талай құнды аудармалар жасағандығын басты назарға алып отырмыз.

Тағы «Напорморт» деген өлеңнің аудармасына тоқталайық.

Түпнұсқа:

Қалам қалған үстелінің үстінде,
Қағаз қалған үстелінің үстінде.
Шырақ әне, жағылмаған қалпында,
Құран міне, Құран – Құран қалпында!

Енді қайта батпастай боп күн тұрды,
Батса қайта аптастай боп бір түрлі.
Және бір тал сары гүл бар әдемі,
Гүл туралы айту жөн еді әуелі.

Кінәсі не қағаз бенен қаламның –
Түйіршігі тозданданса ғаламның.
Айтпақшы, гүл құсқа айналған замағта,
Құран болса сүйеулі тұр сағатқа [4].

Аударма нұсқа:

Осталась ручка на столе.
Лежит бумага на столе.
Вот лампа незажжённая во мгле,
А вот Коран – без серебра и злага.
И день стоит, но он лишён заката,

Похоже, и рассвета больше нет,
 Зато цветок есть – лунный, жёлтый цвет.
 О нём сказать бы правильней – прекрасный!
 Но в чём вина бумаги и пера,
 Что мир слетел с катушек, стал ужасный?
 И, кстати, прислонён к часам Коран
 И к птице обращён цветок атласный... [5, 331]

Аударма өте жақсы жасалған. Түпнұсқа мен аударма нұсқада 12 жолдан тұрады. Осы аударманы оқып отырғанда ойға еріксіз В.Жуковскийдің: «Переводчик прозы – раб, переводчик поэзии – соперник» деген пікірі келеді. Аудармашы төртінші жолдағы «Құран міне, Құран – Құран қалпында!» дегенді «А вот Коран – без серебра и злата» деп өзгерткен. Ал «Түйіршігі тозданданса ғаламның» деген жолдарды «Что мир слетел с катушек, стал ужасный?» деп орыс оқырмандарының менталитетіне сай берген. Бірақ бұдан аударманың көркемдігі кемімеген.

Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, ақын Назкен Алпамысқызының негізгі мамандығы экономист. Оның «Жарқырап аспанымда күн тұрғанда» өлеңінде, әдебиеттанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор Мүсілім Базарбаев ақын шығармаларына мынандай баға берген: «Өлеңдері қысқа, ойлы, философиялы болып келеді». Назкен Алпамысқызының өлеңдері дыбыс үндестігімен ерекшеленеді. Осындай асқар биігі мен стилі бар ақынның өлеңдерін аударған Н.Чернова аударманың еркін түрін қолданған. Оның бірнеше өлеңдерін көркем әрі түсінікті етіп аударған. Ақынның «Егіз дүние» өлеңін «Жизнь и смерть» деп берген.

Түпнұсқа:

Тек пенденің аты сол пенде екен
 Пенделігін білетін де кемде-кем.
 Түңілмейік ғаламның өз заңынан,
 Жұлдыздың да ағып түсуі демде екен.
 Ал, Өмір мен Өлім ұлы құбылыстар емес пе еді,
 Теңбе -тең!

Аударма нұсқа:

Божий раб, не кляни бытие!
 Даже звёзды с высот мироздания
 Вдруг срываются, мчатся в скитания,
 В миг любой чтоб стореть, как быльё.
 Но скажи, не равны ли величьем
 Жизнь и Смерть на шесте своём птичьём? [5,79]

Аударма еркін аударылған. Оқырманға автордың ойын, стилін толық жеткізуге талпынған. Осы аудармаға байланысты жазушы, ақын, әдебиет саласы бойынша Нобель сыйлығының иегері И.А.Буниннің мына пікірін келтіруімізге болады: «Сөзді емес, күш пен рухты аудару керек». Өмір мен өлімді егіз дүние, өлімнің әр адамға ерте ме кешпе келетінін мойындайтын ақын өлеңін аударуға бағыл барған. Осының өзі аудармашының жетістігі. Жоғарыда айтқанымыздай, аудармашы өзі ақын болғандықтан жан дүниесіне әсер ететін шығармаларды ғана аударған.

Филология ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА корреспондент-мүшесі, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, талантты ақын Бауыржан Өміржанұлы Жақыптың шығармалары орыс, түрік, украин, македон, түркімен, қырғыз т.б. тілдеріне аударылған. Ақынның «Аудитория», «Баспалдақтар», «Бір кеменің үстінде», «Парусь времени», «Аралым – арым, Балқашым – бағым», «Көзімнің нұры», «Айдындағы аспан» секілді кітаптары жарияланған. Қазіргі уақытта Бауыржан Жақып ҚазМҰУ ректорының кеңесшісі қызметін атқарады.

Б.Жақып поэзиясына Қазақстан Жазушылар одағы төрағасының бірінші орынбасары, Халықаралық «Алаш» сыйлығының лауреаты Ғалым Жайлыбай мынандай жоғары пікір берген: «Бауыржан Жақып поэзиясы, оның табиғатты жырлаудағы лиризмі мен трагизмі, оның формалық, мазмұндық жаңашылдықтары, оның қазақ өлеңінде әже культін биік деңгейге көтергендігі, сан қилы кезеңдер жыныстарынан тұратын Берікқара секілді сан қырлы, сан қатпарлы Бауыржан Жақып болмысы, табиғаты жайлы әңгіме енді айтылады. Бауыржан Жақып кешіп келген елу жыл Берікқара тауы кешкен бес жүз миллион жылдай мазмұнды, мағыналы деп білеміз».

Аудармашы Н.Чернова талантты ақын Бауыржан Жақыптың бірнеше өлеңдерін аударған. Мысалы, ақынның «Әжемнің ұршығы» деген өлеңін «Бабушкино веретно «деп аударған.

Түпнұсқа:

Қолыңнан шыққан сыйлықтар
Қонатын үйге құт болып.
Секундтар және минуттар
Иірілетін жіп болып [6].

Аударма нұсқа:

Но ты прядёшь, не разогнув спины, –
Мгновенья жизни в пряжу вплетены,
Твои подарки из овечьей шерсти
Особым смыслом до сих пор полны [5,302].

Түпнұсқа мен аударма нұсқа 20 жолдан тұрады. Еркін аударма. Аудармашы өлең мағынасын қалдырып, өзінше жырлағандай әсер береді. Мысалы, «Қонатын үйге құт болып» екінші жол төртінші жолда «Особым смыслом до сих пор полны» деп аударылып кеткен. «Құт» деген сөзді «смысл» деп берген. Секундтар мен минуттарды бір ғана мгновенья деген. Түпнұсқада из овечьей шерсти деген мүлде жоқ. Соңғы шумақты алайық,

Түпнұсқа:

Өзімді сонда жұбатып,
Өмірге іштей күйінгем.
...Ұршық қой мына Уақыт
Жіп қылып бәрін иірген [6].

Аударма нұсқа:

Ты словно говоришь мне: не кляни
Свои печали – временны они,
Веретенном кружится мирозданье,
Сплетая в пряжу века наши дни [5,302].

Біздің ойымызша, түпнұсқаның рухын, көркемдігін жеткізе алмаған. Еркіндікке бой алдырған. Аударма нұсқада временно, печаль, временны, не кляни сөздерді түпнұсқадағы өмірге күйіну, өзімді жұбатып дегендердің орнына қолданған. Орыс оқырмандарына түсінікті етіп аударғысы келген. Осы жерде ғалым, аудармашы, сыншы С. Талжанов аударманың негізгі міндеттерінің біріне байланысты: «Бір елдің түпнұсқаларын өз тіліне аударғанда, аударушы өз әдебиетінің, өз тілінің қамын ойлауы – заңды құбылыс. Оларда ұшырайтын ерекшеліктерді бұлжытпай беру арқылы аударма тілі, әдебиеті байымақ» [7, 158-159], – деген тамаша пікірі Н.Чернованың неліктен аударманың еркін түрін қолданғандығының сырын ашатын сияқты.

Н.Чернова өзінің «...Құндылықтарға оралу кезеңі жүруде» атты мақаласында былай деген болатын: «Жазушы өз шығармашылығына сыни көзқараспен қарамаса, дамымайды, ілгері жылжымай, бағындырған төбешігінде тұрып, керісінше құлдырайды. Өзіне сыни көзқараспен қарау жазушыға аса қажет қасиет. Ол үшін – парасат, әділдік, батылдық, білім, талпыныс қажет. Сен өз қателіктеріңді түземесең, қайталан беріп, оқырман үшін

қызықсыз боласың. Шығармашылық – даму, өрлеу!». Ол өзі аударатын шығармаларға өте зор көңіл бөлген. Өзіне ұнайтын, көркемдігі жоғары поэзиялық үлгілерді ғана аударған, аударманың сапасына ерекше көңіл бөлген, ылғи шығармашылық ізденісте жүрген.

Аударма ұлттар, халықтар, мемлекеттер арасындағы рухани-мәдени байланыстың ең қажетті құралы екендігін Н.Чернованың аудармаларын зерттеу барысында көз жеткіземіз. Аудармашы өзі аударып отырған ақындарымен жарысқа түскендей жақсы аударма туындылар жасауға талпынған. Әрине, бір мақала көлемінде Н.Чернованың аудармаларын жан-жақты талдау, саралау мүмкін емес. Қорыта айтқанда, аудармашының еңбегін зерттеуді қолға алып, оның әділ бағасын беретін уақыт келді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Чернова Н. Отраженное пространство: Казахстанская литература открыта миру // Казахстанская правда. 2012. 22 сентября. С. 9.

[2] Бакберген Қ. Келешектен үмітіміз зор //Қазақ әдебиеті. №23 (3395). 2013. 23 желтоқсан. 4 б.

[3] Ғасыр жүрегіндегі қара таңба. [Электрон ресурс]. //http://www.elama.com. 5-маусым, 2014. (Жүгіну уақыты: 15.09.2015).

[4] М.Райымбекұлының өлендері. [Электрон ресурс]. //www.kultegin.com. (Жүгіну уақыты: 15.09.2015).

[5] Дорог небесных вежи. Независимый Казахстан: Антология современной литературы в трёх томах. Поэзия. Т. III. М.: Художественная литература, 2013. 464 с.

[6] Өзінді сағынған жүрегім... [Электрон ресурс]. // massaget.kz/layfstayl/debiet/poeziya/. (Жүгіну уақыты: 15.09.2015)

[7] Талжанов С. Көркем аударма туралы. Алматы: ҚМКӘБ, 1962. 166 б.

МРНТИ 16.21.07

А.Ж. Үдербаев, Б.С. Жөнкешов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкерлері,
филология ғылымдарының кандидаттары

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ТІЛІ БОЙЫНША ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аннотация. Мақалада тарихи себептерге байланысты ҚХР аумағында қалып, ұзақ уақыт өзге тілдік ортада өмір сүріп жатқан қазақтар тілінің зерттелуі сөз етіледі. Қазақтар тілінің ерекшелігі қазақ және қытай ғалымдары тарапынан қарастырылып келді. Мақалада осы ғылыми еңбектер мен зерттеу мақалаларға шолу жасалып, негізгі бағыттары, қарастырылған мәселелері анықталады, негізгі тұжырымдары талданады.

Тірек сөздер: диалектология, диаспора, диалект, сөйленіс, фразеологизмдер, кірме сөздер, фонетикалық өзгешеліктер, қазақ тілі, қытай тілі.

А.Ж. Үдербаев, Б.С. Жөнкешов

Старшие научные сотрудники Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, кандидаты филологических наук

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА КАЗАХОВ В КИТАЕ

Аннотация. В статье рассматривается изучение языка казахов, которые по историческим причинам остались на территории КНР и долгое время живут в иной языковой среде. Особенности языка казахов изучались казахскими и китайскими учеными. В статье представлен обзор этих научных работ и исследовательских статей, определены основные направления, рассмотренные вопросы, проанализированы основные выводы.

Ключевые слова: диалектология, диаспора, диалект, наречие, фразеологизмы, заимствованные слова, фонетические особенности, казахский язык, китайский язык.

A.Zh. Uderbaev, B.S. Zhonkeshov

Senior researchers of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Candidates of philological sciences

MAIN DIRECTIONS OF RESEARCH OF THE KAZAKH PEOPLE IN CHINA

Annotation. The article examines the study of the language of Kazakhs, who for historical reasons remained on the territory of the PRC and for a long time live in a different linguistic environment. The peculiarities of the Kazakh language were studied by Kazakh and Chinese scientists. The article provides an overview of these scientific works and research articles, identifies the main directions, issues considered, analyzes the main conclusions.

Keywords: dialectology, diaspora, dialect, adverb, borrowed words, phonetic features, the Kazakh language, the Chinese language.

Қытайдағы қазақтардың тарихы, көші-қон мәселесі, салт-дәстүрі, әдебиеті, өнері, музыкасы т.б. мәдени мұрасы зерттеушілер тарапынан зерттеліп келеді. Мұндай зерттеулердің көлемі қазақ ғылымында өткен ғасырдың 90-жылдарынан бері қарай арта түсті. Қытай еліндегі қазақтардың тіллингвистердің назарынан тыс қалған емес. Қазақ ғалымдарымен қатар қытай немесе өзге де шетелдік тіл мамандарының Қытайдағы қазақтардың тілі, жеке-леген мәселелеріне арналған еңбектері де бар [1, 15-22 бб.]. *Қытайдағы қазақтар тілі* дегенде Қытай Халық Республикасының солтүстік-батыс өңіріндегі Шыңжаң өлкесінің Іле Қазақ автономиялы облысына қарасты Алтай, Тарбағатай, Іле аймақтарында, осы өлкеге қарасты Санжы облысының Мора Қазақ автономиялы ауданында, Фуқаң, Манас аудандарында, Құмыл аймағының Баркөл Қазақ автономиялы ауданында; Шиханзы, Күйтін, Қарамайлы, Үрімжі қалаларында, Шыңжаң өлкесінен тыс Гансу өлкесінің Хайши Моңғол-Тибет автономиялы облысында, Бейжің қаласында шоғырланған қазақтардың тілі алып қарастырылады.

Қытайдағы қазақтардың тіліне қатысты алғашқы ғылыми еңбектерге белгілі диалектолог ғалым Ж.Болатовтың «Қазақ тілінің шығыс говорлар тобы және оның әдеби тілге қатысы» атты докторлық жұмысын [2] жатқызамыз. Бұл зерттеу қазақ диалектологиясында қарастырылмаған, бүгінде ғалымның зерттеулері нәтижесінде өз шешімін тауып, қазақ сөйленістерін топтастыруға, олардың шекарасын анықтап, тиісті тілдік (фонетикалық, лексика-семантикалық, грамматикалық) ерекшеліктерін жүйелеп, қазақ жерінің өзге өңірлерінен ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындауға үлес қосқан, әрі *шығыс сөйленістері* деп негіздеп берген көлемді еңбек. Еңбектің үлкен бір жаңалығы диалектологиялық деректерде, диалектілер мен сөйленістерді классификациялауда бұрын зерттелмеген Қазақстан аумағындағы Павлодар, Талдықорған, Семей, Шығыс Қазақстан облыстарының өзге де аудандарындағы қазақтардың және қазіргі Ресей Федерациясындағы Қошағаш, Алтай, Усть-Кан аудандары, Таулы Алтай автономиялы облысы, алыс шетелдер Моңғолия, Қытай елдеріндегі диаспора мен ирридента болып танылатын қазақтардың тіл ерекшелігінің қамтылуы болып табылады [2]. Әрі автор әр сөйленістің көршілес сөйленістен ерекшеленетін тұсын, өзіне ғана тән жергілікті лексика-фразеологиялық бірліктерді, фонетикалық құбылыстарды айқындайды. Мәселен, Моңғолиядағы Баян-Өлгий сөйленісінде қатар, аралас қоныстанған моңғол, қытай, тува, урианхай, Шыңжаң сөйленісінде қытай (ханзу), ұйғыр, дүңған, Таулы Алтайда орыс, алтай тілдерінен енген сөздердің қолданылуы, ондағы қазақ тіліне өзге тілдердің әсері сияқты әлеуметтік лингвистикаға қатысты факторлар да сөз етіледі.

Жұмыста Қытайдағы қазақтардың рулық құрамы, қоныстану тарихы, тіліндегі фонетикалық, морфологиялық құбылыстар, лексика-фразеологиялық ерекшеліктер, ондағы жазу мәселелері де қарастырылады. Шыңжаң сөйленісіндегі бірқатар тілдік ерекшеліктер туыстас ұйғыр, қырғыз, т.б. түркі тілдерінің және тығыз қарым-қатынаста, көршілес отырған дүңған, қытай тілдерінің деректерімен салыстырыла-салғастырыла берілген. Әсіресе жергілікті қазақтар тілінен жиналған көне, сирек қолданылатын, кәсіби, этнографиялық сөздер, өзіндік терминдер ерекше назар аудартады.

Келесі негізгі еңбектердің бірі «Шыңжаң қазақтарының тіліндегі қытай элементтері» атты Б.Бафиннің кандидаттық зерттеуі [3]. Бұл зерттеуді жүргізудегі ұтымды тұсы, біріншіден, автордың өзі осы өңірдің тумасы болғандықтан ондағы қазақтардың тарихы, қоныстану жайы, тұрмысы, тыныс-тіршілігі сияқты ондағы жағдайға қанық болуымен қатар, қытай тілін білетін маман болуында. Сол себепті еңбекте қазақтардың тіліндегі қытай сөздері сондағы қазақ баспасөзінен, көркем шығармалардан, сол елдегі жергілікті және Қазақстанға келіп қоныстанған қазақтардың тілінен жинастырылған. Тілдік талдау жасалған материалдардың негізінде Шыңжаң қазақтарының тіліндегі қытай сөздері екі топқа бөліп қарастырылады:

1) Шыңжаң қазақтарының тіліне енген қытайдың төл сөздері;

2) қазақ және қытай тілдерінде қатар қолданылатын, шығу тегі айқындалмаған ортақ сөздер.

Бұл зерттеу қазақ тіл ғылымындағы Қытайдағы қазақтардың тілінде кездесетін кірме элементтерді алғаш қарастырған, олардың тілге ену себептері мен жолдарын ғылыми талдау негізінде ашып көрсеткен еңбек болып табылады. Өзге тілдік ортада өмір сүріп отырған қазақтардың тілі бүгінде қытай тілінің әсеріне қатты ұшырауда. Қытай тілінің әсері ұлғайған сайын жергілікті қазақтардың тілінде қытай сөздерінің үлесі артып келеді. Сондықтан бүгінгі таңда Қытайдағы қазақтардың тіліне қытай тілінің әсері күшейген тұста бұл тілдік үдеріс әлі де зерттеле түсуі қажет.

Қытайдағы қазақтардың тілін зерттеу 2000 жылдан бері қайта жалғасын тапты. Шыңжаңдағы қазақтар тілін жалпыхалықтық қазақ тілімен салыстыра зерттегенде, олардың арасындағы фонетикалық, азды-көпті грамматикалық, лексикалық, фразеологиялық өзгешеліктерге тоқталған Б.С.Нұрғабыл, Қ.Ғабитханұлы, С.Мұстафаұлы, Д.Мәсімханұлы т.б. зерттеу мақалалары [4] мен С.Мұстафаұлының монографиясын атауға болады [5].

С.Мұстафаұлының монографиясы Қытайдағы қазақтар тіліндегі тұрақты тіркестердің қолданылу ерекшелігіне арналған. Кітапта автор қазақтар тілінің зерттелуі жайына шолу жасай отырып, «Шыңжаң өлкесіндегі қазақтар тілін қазақ тілінің өзге говорларымен байланыстыра қарағанда, диалектілік сипат жағынан қазақ тілінің солтүстік-шығыс говорының заңды жалғасы дер едік, икта оңтүстік-шығыс говорына да икт әсер еткен-дігі тілдік фактілерден байқалады. Біз тілдік фактілер негізінде қазақ тілінің өзге говорларымен салыстыра зерттей келе, Шыңжаңдағы қазақтар тілін әдеби иктап жырақта, өзге бір қоғамдық орта аясында, әр алуан әлеуметтік және тілдік факторлардың әсеріне ұшыраған тіларалық иктап говор түріне жатады» деген қорытынды жасайды [5]. Ғылыми жоба барысында келтірілген зерттеушілердің (қазақ, қытай) пікірлерін қарастыра келіп, Қытайдағы қазақтар тілінің өмір сүру формасын анықтау мақсаты тұр. Бүгінде диалектологиядағы дәстүрлі әдіс-тәсілдерге сүйеніп, мұндағы қазақтар тілінің ерекшелігін қазақ тілінің шығыс не солтүстік-шығыс сөйленісінің жалғасы деген тұжырым жасау жеткіліксіз икт ойлаймыз.

С.Мұстафаұлының кітабында қазақтар тіліндегі диалектілік фразеологизмдердің жалпы икта, лексикалық құрамы ажыратылып, егістік, зағ, үстеу, есім, одағай мәндес тақырыптық-семантикалық классификациясы жасалады, өлім, өмір, отбасы, байлық, барлық, ұрпақ түріндегі мағыналық түрлері мол материалдар негізінде талданады. Сөйленістің өзіндік қолданыстары ретінде икт-мәтелдер, тәмсілдер де зерттеу аясынан тыс қалмаған. Зерттеу барысында Қытайдағы қазақтар тіліндегі фразеологизмдердің құрамында әдеби тілімізде кездеспейтіндері (*жетімге де бір құлақ су; су ишерлігі бар*) анықталып, жалпыхалықтық лексикадан құралып, өзіндік ерекшеліктерге ие болғандары (*жол жүру* «пара беру», *есік ашу* «шетелмен қарым-қатынас жасау»), қытай тілінің әсерінен пайда болғандары (*жилы болуы* «күйіп пісу», *зауталы қылу* «аяқ асты болу, икта», *жалаңаяқ дәрігер* «ик иктап емдейтін дәрігер» т.б.), ұйғыр тілінен енген фразеологизмдердің (*махаббат байлау* – ұйғ. Мухәббәт бағлаш, *диқат қылу* – ұйғ. икт қиліш, *мұтайымдық істеу* – мұти-хәмлик қиліш) жұмсалатындығы айқындалған.

Шыңжаң өлкесіндегі қазақтардың тілдік ерекшеліктерін зерттеу қытай тілші ғалымдарының да зерттеу нысаны болғанын көреміз. Мұндай зерттеулердің жайын айту үшін С.Мұстафаұлының монографиясындағы мәліметтерге сүйенуімізге тура келеді. Қытай қазақтары тіліндегі жергілікті ерекшеліктер жайында экспедициялық зерттеулер жасап, ой-пікір айтқан ғалымдар қатарында Шыңжаң тіл-жазу комитетінің профессоры Ли Сынды, Пекиндегі ұлттар университетінің профессоры Гың Шымин, Батыс ұлттар институтының ғалымы Уаң Лизынды, Пекин ұлттар университетінің доценті Чын Янянды, Шыңжаңдағы қазақ ғалымдарынан Оқабай Тойынбайұлын, Омарқан Асылұлын, Шыңжаң университетінің профессоры Мөрқан Кемелқанұлын және Шыңжаң қоғамдық ғылым академиясының аға зерттеушісі Жақып Мырзақанұлын атауға болады.

Қытайда тұрағын қазақтардың тіліндегі жергілікті ерекшеліктерге ең алғаш көңіл бөлген қытай проф. Ли Сын болды [6]. Ол алғаш рет 1955 жылы құрамында 7 адамнан тұратын экспедиция ұйымдастырып, Іле аймағы Күнес ауданындағы Ақызан, Іле ауданының Тура су және Алтай аймағына қарасты Ұтыбұлақ ауылдарында болып, материалдар жинап қайтқан. Ғалым зерттеу экспедициясының нәтижесін «Шыңжаңдағы түркі тілдес халықтар тілінің жергілікті ерекшеліктері жөніндегі алғашқы ізденістер» деген мақаласында жинақтап көрсетті. Ол Қазақстан мен Қытай қазақтарындағы дыбыстық ерекшеліктерді дәлелдей отырып, Қазақстан қазақтары әдеби тіліндегі тізе, хабар, тарих, лезде секілді сөздердің Қытай қазақтары тілінде *дiзе, қабар, тариқ, iлезде* түрінде айтылатынын көрсеткен. Дегенмен, Ли Сын екі ел арасындағы лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерге көңіл аудармаған [6, 53-54 бб.].

Қытайдағы қазақтар тіліне біршама көңіл бөлген ғалымның бірі – проф. Гың Шымин «Қазақ тілі грамматикасы» деген еңбегінде осы өңірде тұрағын қазақтар тіліндегі ерекшеліктерге егжей-тегжейлі тоқталған [7, 59 б.]. Ғалым диалектология саласының тіл ғылымы, тіл тарихы үшін аса маңыздылығын ағай келіп, Қытайда тұрағын қазақтар тілінде аса үлкен тілдік ала-құлалық жоқ екендігін, Қытай қазақтары негізінен тілдік тұтастығын сақтап қалғандығын атап көрсетеді. Соған қарамастан, тілдік ерекшеліктер мүлде жоқ еместігін ағай келіп, Қытай қазақтары тілін шығыс-солтүстік говор аймағы мен батыс-оңтүстік говор аймағына бөліп қарастырады. Екі говорлық аймақты салыстыра отырып Гың Шымин шығыс-солтүстік говор аймағының территориясы кеңдігін, халқының саны да молдығын ескере келе, Қытай қазақтары әдеби тілінің қалыптасуына негіз болып отырған осы шығыс-солтүстік говоры екендігін айтады. Автор бұл говор аймағына жататын негізінен Іле Қазақ автономиялы облысына қарасты Алтай, Тарбағатай аймақтары және Іле аймағының Күнес, Нылқы аудандары, Бұратола Моңғол облысы, Үрімжі ауданы, Санжы Хүйзу (Дүңген) автономиялы облысы, Баркөл Қазақ автономиялы ауданы, Гансу өлкесі Ақсай Қазақ автономиялы аудан өлкелерінде тұратын керей, найман, қаратай рулары тіліне көңіл бөледі. Ал батыс-оңтүстік говор аймағына қарасты Құлжа ауданы, Чапчал Сібе автономиясы ауданы және Текес, Қорғас аудандарына қарасты албан, суан рулары тұратындығын айтады.

Қытай қазақтарының тіл ерекшелігіне көңіл бөлген ғалымның бірі Чын Янян. Чын Янян мұндағы қазақтар тілін Қазақстандағы қазақтардың әдеби тілімен салыстыра отырып, олардың өз ішінен қандық, туыстығына қарай ру-руға бөлінгенімен қарым-қағынас тығыз сақталғанын, сол себепті айтарлықтай жергілікті ерекшеліктер байқалмайды дегенді айтады. Қорытындылай келе ғалым былай дейді: «Қазақ халқы тарихи себептер салдарынан екі елге бөлініп қоныстанғандықтан, қазақ тілі шекара аттаған тілге айналды, екі елге бөлініп қоныстанған қазақ халқында тегі бір тамырдан өнген көптеген ортақтықтар болса да, бірақ өздері қоныстанған екі елдің қоғамдық, экономикалық, мәдениет дамуының деңгейі әркелкі, жүргізіп отырған ұлт саясаты мен ұлттық тіл-жазу саясатының басқаша болуы себебінен, сондай-ақ, өзге ұлт тілінің ықпалына ұшырау дәрежесі ұқсамағандықтан Қытай қазақтары тілі мен Қазақстан қазақтары тілінде кейбір ерекшеліктер пайда болды. Әрине, бұған тағы екі елдің географиялық ортасы мен қоғамдық мәдениетінің де өзіндік ықпалы болады» [8, 239 б.].

Қытай қазақтары тіліне көп көңіл бөлген ғалымның бірі – Уаң Лизың. Ол диалектілік ерекшеліктердің қалыптасуындағы факторларға тоқтала келіп «... Бірақ иеленген территориясы кең, қоныстануы бытыранды, оның үстіне көрші ұлттар мен ұлыстардың ықпалына үнемі ұшырап отырғандықтан қазақ тілінде диалектілік ерекшелік пайда болды», – дейді. Өзінің жоғары оқу орнына арнап жазған «Қазақ диалектологиясы» оқулығында диалект ұғымына былай деп анықтама береді: «Диалектілік ерекшелікке ие жергілікті тіл дегеніміз – әдеби тілдің өз ерекшелігі болып саналатын аймақтық тіл болып табылады. Яғни, ортақ әдеби тілде ежелден бар ерекшеліктерден тыс ерекшелікке ие тіл. Әрі ол ортақ әдеби тілдің құрамдас бөлімі есептеледі» [9, 2 б.]. Ғалымның бұл пікірі біз үшін үлкен қызығушылық

туғызады. Себебі қазақ тіл біліміндегі диалектологиялық зерттеулерде мұндай тұжырым жасалған емес. Сондықтан бұл мәселені қытай тіліндегі зерттеулермен танысып барып, жан-жақты ашып көрсету ойымызда бар.

Қытайда тұратын бірқатар қазақ тілші ғалымдары да бұл мәселеге көңіл бөлгендігі байқалады. Соның бірі – тілші О.Тойынбайұлы. Ғалым диалектілік ерекшеліктердің қалыптасу себептері тарихи, әлеуметтік, географиялық жағдайларға байланысты екендігін айта келіп, соның қатарында Қытайдағы қазақтардың шашырай орналасуын қазақтар арасындағы мәдениет, сауда, жол қатынастарының ертеректе қолайсыз болғандығын, сол секілді баспасөз, радио істерінің артта қалғандығы салдарынан деп көрсетеді [10, 254 б.].

Осы тілдік мәселеге назар аударған ғалымдардың қатарында О.Асылұлын да атап өтуге болады. Ол қазақ диалектологиясын зерттеудің маңыздылығы жөнінде: «Қазақ тілі диалектологиясының халықаралық мән алып отыруында қазақ халқының қазіргі қоныстану жағдайы басты себеп болып отырғандығы шындық. Сол себепті, қазақ тілі диалектологиясының мәселелерін зерттеудің маңызы зор, көлемі күрделі қазіргі тіл білімінің алдында тұрған шұғыл міндет», – дей келіп, Қытай қазақтары тіліне қытай тілі өзінің игі ықпалын тигізіп, тіл лексикасын әр салаға байланысты көптеген жаңа сөздермен байытып отырғандығын алға тартады [11, 228 б.].

Шыңжаң университетінің проф. М.Кемелқанұлы да Қытай қазақтары тіліндегі ерекшеліктерге ден қойып, 1991-1992 жылдары Алтай аймағында болып, материалдар жинаған. Осы өңірдегі Буыршын ауданы, Оймақы ауылы Қызылқабак қыстағындағы тұрғындар тіліндегі ерекшеліктерге тоқталып, соның негізінде «Буыршын ауданы Қызылқабакта тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір диалектілік ерекшеліктер» деген тақырыпта мақала жазған. Ғалымның пікірінше, бұл өңірдегі қазақтардың тіліндегі ерекшеліктердің қалыптасуына екі түрлі фактор себеп болып отыр. Оның бірі жергілікті халық тілінің өзіндік даму заңдылығы мен өзге ұлт тілдерінің әсері болса, екіншісі – қазақ халқында ежелден қалыптасқан ат тергеуге байланысты [12, 154 б.].

Қытай қазақтары тіліне азды-көпті көңіл бөлген Жақып Мырзақанұлын атап өтуге болады. Ғалым қазақ тілі ерекшеліктерінің қалыптасу тарихы көне рулық, тайпалық кезеңнен басталатынын, бірақ қазақ тілі біртұтас халық тілі болып қалыптасқандығын, сондықтан аздаған дыбыстық, лексикалық өзгешеліктерге ұшыраған ру тілдері бар екенін айтады. Ол Іле аймағына қарасты Текес, Чапчал, Моңғолкүре, Қорғас қатарлы аудандардағы албан, суан руларының тіліндегі кейбір ерекшеліктерге тоқталады.

Бұл өңірдегі қазақтардың тіліне көңіл аударған ендігі бір ғалым – Шыңжаң тіл жазу комитетінің доценті Н.Солтаншәріпұлы. Ол «Жоңғо Шыңжаң қазақтары мен Қазақстан қазақтары тілінің фонетикалық өзгешеліктері» атты мақаласында екі аймақ халқы тіліндегі біршама дыбыстық ерекшеліктерге тоқталған. Мысалы: Қытай қазақтары тіліндегі *ары*, *ажым*, *бомбы*, *балуан*, *жарампазан* секілді сөздердің Қазақстан қазақтары тілінде *әрі*, *әжім*, *бомба*, *палуан*, *жарамазан* түрінде айтылатынын көрсетеді [13, 8-20 бб.].

Қытай қазақтары мен Қазақстан қазақтары тілі жайында тың ой айтқандардың бірі – Шыңжаң тіл жазу комитетінің зерттеушісі Тұрсын Мақашұлы. Өзінің мақаласында автор мына тілдік құбылысты мәселе етіп көтереді: «Қалай болмасын, өткенде біз Қазақстан қазақ әдеби тілін негіз етіп келдік. Ал, қазір Шыңжаңдағы қазақтардың саны бір миллионнан асты, әлеуметтік саяси өзгерістердің ұқсамастығы қоғамдық орта қатарлылардың бірдей болмауы кейбір нарықтың болуына себепші болды. Сондықтан Қазақстан әдеби тілі мен біздің әдеби тілімізде белгілі дәрежеде парық бар деуге болады» [14, 26-27 бб.].

Қытай қазақтары тілінің зерттелу сипатын жинақтай келе айтарымыз, біріншіден, Қытай қазақтарының тілі жан-жақты ғылыми тұрғыдан арнайы зерттелмеген. Дегенмен бұл мәселе Қазақстан ғалымдарының да, Қытай ғалымдарының да, оның ішінде Қытайда тұратын қазақ ғалымдарының да үнемі назарын аударып келген. Екіншіден, Қытай қазақтары тіліндегі ерекшеліктер негізінен Қытай ғалымдарының тұрғысынан едәуір зерттелген. Алайда бұл зерттеулер біртұтас емес, көбіне шашыраңқы түрде

қарастырылған. Олай деуімізге себеп, кейбір ғалымдар тек Қытай қазақтарының тілін Қазақстан қазақтарының тілімен жалпылай салыстырады. Оның өзінде бірі тек кірме сөздер тұрғысынан (Мысалы: Чын Ян ян негізінен орыс тілі әсерінен туған сөздерді салыстырады) салыстырса, енді бірі жалпы Қазақстан қазақтары тілімен салыстырады, оның өзінде нақтылық жоқ екені байқалады. Әрине, мұның өзіндік себептері де жоқ емес. Алдымен зерттеп отырған ғалымдардың барлығы да сол өлкенің өкілдері, екіншіден, оның ішінде қазақ тіліне талдау жасап отырған ғалымдардың бірсыпырасы ұлтты басқа Қытай ғалымдары [5, 21]. Мақалада шолу жасалған ғылыми зерттеулердің негізгі бағыттарын, қарастырылған мәселелерін, негізгі тұжырымдарын айқындай отырып, Қытайдағы қазақтар тілінің бүгінгі жай-күйі, әлеуметтік лингвистикалық кеңістігі, өзге тілдің, мәдени ортаның ықпалымен пайда болған тіліндегі түрлі өзгерістер, елдегі тілдік саясат, тілдік жағдаят тәрізді өзекті мәселелер әлі де зерттелмегенін көреміз. Мұндай күрделі мәселелерді аталған зерттеулердің тілдік материалдарын пайдаланып, осы бағытта зерттеу жүргізгенімен, диаспоралық жағдайда өмір сүріп келе жатқан қазақтар тілінің өзіндік ерекшелігін, өзге ортада сақталып, қызмет етуінің, өміршеңдігінің сыр-сипатын тек диалектологиялық тұрғыда емес, әлеуметтік лингвистикалық аспектіде зерттеу арқылы анықтап аша аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Жау Же. Қытай тілінің лингвистикасы. Пекин, 2001. 435-б.; Чың Шыляң. Түркі тілдерінің салғастырмалы лингвистикасы. Шыңжаң халықтық баспасы, 1997. 743-б.; Дәркембайұлы Б. Тілімізге қытай тілі арқылы қабылданған сөздер жайында // Тіл және аударма, 1983. №4.
- [2] Болатов Ж. Қазақ тілінің шығыс говорлар тобы және оның әдеби тілге қатысы. Докт. дисс. қолжазбасы. Шифр: 10.02.02. Фрунзе, 1970. 10 б.
- [3] Бафин Б. Китайские элементы в языке казахов Синыйцяна. Автореф. канд. дисс. Алма-Ата, 1973. С. 30.
- [4] Ғабитханұлы Қ. Қазақ тілінің Қытайдағы зерттелуі // Тілтанымдық зерттеулер. 2002-2005 жж. (Ғылыми жинақ). Алматы: Арыс, 2009; Мәсімханұлы Д. Қытайдағы қазақтар және олардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер // Терминологиялық хабаршы, №2 (8). 2004, 23-27 бб.
- [5] Мұстафаұлы С. Тұрақты тіркестердегі жергілікті ерекшеліктер (Қытайдағы қазақтар тілі материалы бойынша). Алматы, 2003. 45 б.
- [6] Ли Сын. Шыңжаңдағы түркі тілдерінің диалектілері жөніндегі алғашқы ізденістер // Тіл және аударма. Үрімжі, 1993. №1. 8-14 бб.
- [7] Гың Шымин. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Пекин: Орталық ұлттар институты, 1989. 291 б.
- [8] Чын Янян. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясынан зерттеулер. Пекин: Ұлттар баспасы, 2000. 242 б.
- [9] Уаң Лизың. Қазақ тілінің диалектологиясы. Пекин: Ұлттар баспасы, 2000. 89 б.
- [10] Тойынбайұлы О. Қазақ тілінің диалектілері туралы бір-екі сөз // Қазақ тілі мәселелері (мақалалар жинағы). Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1988. 252-260 бб.
- [11] Асылұлы О. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері // Қазақ тілі мәселелері (мақалалар жинағы). Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1988. 228-252 бб.
- [12] Кемелқан М. Тіл тарихтың өрнегі. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2000. 291 б.
- [13] Солтаншарыпұлы Н. Шыңжаң қазақтары мен Қазақстан қазақтарының тіліндегі кейбір дыбыстық айырмашылықтар // Тіл және аударма. Үрімжі, 1993. №1. 8-20 бб.
- [14] Мұқашұлы Т. Қазақ тілінің еліміздегі зерттелуіне аз аял // Тіл және аударма. Үрімжі, 1993. №1. 21-29 бб.

МРНТИ 16.01.17

А.Ж. Аманбаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының фонетика бөлімінің менгерушісі,
филология ғылымдарының кандидаты

**ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ТҮРІК ТІЛІНІҢ ОРФОЭПИЯСЫ
(қазақ тілін түрік тілімен салыстыру барысында)**

Аннотация. Мақалада латын әліпбиіне негізделген түрік тілінің орфоэпиясы жайында сөз болады. Сондай-ақ түрік тілі мен қазақ тілінің орфоэпиясы салыстыра сипатталады.

Тірек сөздер: орфоэпия, орфография, жазу, әліпби, латын әліпбиі.

А.Ж.Аманбаева

Заведующий отделом фонетики Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук

**ОРФОЭПИЯ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОГО АЛФАВИТА
(сравнение казахского языка с турецким языком)**

Аннотация. В статье рассматривается орфоэпия турецкого языка на основе латинского алфавита. Также сравнительно описывается орфоэпия турецкого и казахского языков.

Ключевые слова: орфоэпия, орфография, графика, алфавит, латинский алфавит.

A.Zh. Amanbayeva

Head of the Phonetics Department of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
candidate of philological sciences

**ORTHOEPY OF TURKISH LANGUAGE BASED ON LATIN ALPHABET
(comparison of the Kazakh language with the Turkish language)**

Annotation. The article deals with the orthoepy of the Turkish language based on the Latin alphabet. The orthoepy of the Turkish and Kazakh languages is also comparatively described.

Keywords: orthoepy, orthography, graphics, alphabet, Latin alphabet.

Түрік халқы латын әліпбиіне 1928 жылы сол кездегі елбасы М.К.Ататүріктің бастамасымен көшкен болатын. Оған дейін араб графикасын пайдаланған ел үшін бірден латын әліпбиіне өту әрине, оңай болған жоқ. Латын әліпбиіне көшуге тез арада шешім қабылдаған, жүзеге асырған Түркияда латын әліпбиіне өту кезеңі бар-жоғы бір жылға ғана созылған. 1928 жылдың 1 қарашасында М.К.Ататүрік «Жаңа түрік әріптерінің қабылдануы мен қолдануы туралы» заң шығарады. Бұл заң бойынша шұғыл түрде 1929 жылдан бастап мемлекеттік мекемелер латын әліпбиіне өте бастайды, тіпті араб графикасын қолдануына рұқсат берілмейді. Түрік ғалымдарының айтуына қарағанда, «латын әліпбиіне көшу үшін бірден көшпей, бірте-бірте белгілі бір уақытты алға салып барып көшкен» дұрыс екен. Өйткені түрік ғалымдары латынға көшкеннен бергі 70 жыл бойы халқының қиналғандығын алға тартады. Ең алдымен, латынға көшу үшін бірнеше тәжірибелерді пайдалана отырып, қателіктер жібермеу керек деген ой айтады.

Жалпы қай халықтың болса да сөйлеуі мен жазуында өзіндік ерекшеліктер бар. Қазақ

тіл білімінде осыған байланысты жазылым және айтылым, яғни «Орфографиялық сөздік» пен «Орфоэпиялық сөздіктер» бар. Ал түрік тілінде «Yazım Kılavuzu» деп аталатын «Орфографиялық сөздік» бар, алайда, «Орфоэпиялық сөздік» жоқ, сол елдің ғалымдары әлі де болса ол жағы қарастырмағандығын, қалай жазылса, солай сөйлейтіндігін, ақсап жатқандығын айтады.

Түрік ғалымы, «Гази» университетінің профессоры Ахмет Бижан ...түрік тілінде бірнеше диалектілердің бар екендігін, соның ішінде үлгі ретінде Стамбул диалектісі бойынша сөйлейтіндігін айтады. Осы орайда түрік тілінде шыққан диалектілік ерекшеліктерге байланысты бірнеше кітаптар бар.

Жалпы тіл білімінде орфография мен орфоэпияның өзіндік алар орны ерекше. Өйткені жазылым мен айтылымның әрқайсысының арасында өзіндік ерекшелігі бар. Қай тілді алсаңыз да жазылуы мен сөйленімінде айырмашылықтары байқалып отырады. Ғалымдарының айтуына қарағанда, орфоэпиялық сөздігі болмаса да, «Türkçe sözlük» атты сөздікте айтылуы бойынша транскрипциясы беріледі. Яғни орфоэпиясын сол сөздіктегі транскрипциясына қарай отырып ұғынуға болады.

Біз зерттеуімізде түрікше сөздіктегі транскрипция арқылы берілген сөздердің ішінен ерекшеленіп айтылатын сөздерді бөліп алдық. Ондағы ерекшеліктер айталық, *Ahlat* – *Ahla:ti*, *Ağyar* сөзі *Ağya:ri*, *Bargâh* сөзі *Bargâ:hi*, *hafriat* сөзі *hafria:ti* түрінде беріліп, жазылуы мен айтылымындағы ерекшеліктері байқалады және (J таңбасы созылыңқы айтылуын білдірсе, ал *Agaçrîpesi* – *aga'çrîpesi*, *çopra* – *ço'pra*, *devri-âlem* – *de'vriâ:lem*, *devridaim* – *de'vrida:im* деген сөздерде (') диакретикалық белгі арқылы берілуі көтеріңкі тонмен, яғни логикалық екпін түсіріліп айтылатындығы белгілі болып отыр. Мәселен,

орфографиясы	орфоэпиясы
agaçrîpesi –	aga'çrîpesi
ahlat –	ahla : ti
ağyar –	ağya : ri
babiali –	ba : bia : li
babayani –	babaya : ni :
bariçe –	ba : ri : çe
bargâh –	bargâ : hi
bayatiaraban –	baya : ti : araba : ni
beyanat –	beya : na : ti
bulanır –	bula' nıǵı
cinai –	cina : i :
cezai –	ceza : i :
hasar –	hasa : ri
çopra –	ço'pra
dâhili –	da:hili:
dâhiyane –	da:hiya:ne
derbederce –	derbede'rce
devriâlem –	de'vriâ:lem
devridaim –	de'vrida:im
düçar –	dü:ça:r
hafriat –	hafria:ti

Түрік тілінде сөз арасында диакретикалық белгі арқылы көтеріңкі тонмен, әрі созылыңқы айтылатын да сөздер бар екен. Оған төменде берілген сөздерді мысал ретінде қарастыруға болады.

Орфографиясы	орфоэпиясы
beraberce bera:	be'rce
binnetice	bi'nneti:ce
cahilce	ca:hi'lce

cahilcesine	ca:hi'lesine
cebellezi	cebe'lezi:
çamaçar	ça'ma:çar
fakruzaruret	fa'kruzaru:ret

Ал қазақ тіл біліміне келер болсақ, бізде орфоэпиялық сөздік бар және ол сөздікте әрбір сөздің айтылымы берілген. Диакретикалық екі түрлі таңбасы, яғни ° еріндікпен айтылуын көрсетсе, ал Таңбасы просодикалық тұрғыдан бір деммен айтылуын білдіреді.

Сөз ішінде сөз тіркесінің жігінде босаң жуысыңқы айтылатын *б, п, қ, к* дауыссыздарының үстіне «°» белгісі қойылады.

Жалпы буын саны төрттен асатын бір мағыналық қатынасты білдіретін немесе бір атауды білдіретін сөздер әрқайсысы өзіндік әуезбен айтылатынына қарамастан, кідіріссіз, бір ырғақты топ құрайтындықтан, орфографиясы бірге/бөлек тұлғаланса да орфоэпиясында бөлек көрсетіліп, олардың арасына доға қойылады. *Егеуқұйрық – егеуқұйрық, кәсіпорын – кәсіборұн, сәлем беру – сәлемберуу.*

Бір деммен тұтас сөз түрінде айтылып, бір ұғымды білдіретін, бірақ бөлек жазылған екі сөздің тіркесі айтылым үлгісіне сәйкес сөздіктің орфоэпиялық бөлігінде бірге жазылып беріледі. *Май шам – майшам, тақ сан – тахсан, сен ғана – сенғана.*

Кейде екі сөзге де ой екпіні түсірілсе, олар буын санының шектеулі болғанына қарамастан, жеке-жеке ырғақпен айтылады, сондықтан орфоэпиясында араларына доға қойылып беріледі: *сен де, мен де.*

Сөз тіркесі жігіндегі қатар келген екі дауыстының алдыңғысы, не соңғысы түсірілсе апостроф (') қойылады. *Сарыағаш – сар'ағаш, не істеді – не'стеді.*

Орфографиясы орфоэпиясы

Абай	А°бай
қыпшақ	қып°шақ,
бақсы	бақ°сы
егеуқұйрық	егеу°құйрұқ
кәсіпорын	кәсіб°орұн
сәлем беру	сәлем°беруу
бара жатыр	бара°жатыр
май шам	майшам
тақ сан	тахсан
сен ғана	сенғана.
Сен де	сен де
мен де	мен де
Сарыағаш	сар'ағаш
не істеді	не'стеді

Қорыға келгенде, түрік тілі мен қазақ тілін салыстыру барысында латын қарпіне көшкенде қандай тәжірибелерге сүйену қажеттілігі болашақта қарастырылатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 2005. 87 б.

[2] TÜRKÇE SÖZLÜK. 11. Baskı Ankara, 2011. 95 б.

МРНТИ 16.21.55

Е. Сайламқанқызы

Пекиндегі «Ұлттар» баспасы қазақ редакциясының қызметкері
(ҚХР, Пекин)

**ШӘМИС ҚУМАРУЛЫНЫҢ «БӨКЕ БАТЫР» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ
ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚ**

Аннотация. Мақалада Шәміс Құмарұлының «Бөке батыр» романындағы тарихи және көркемдік шындықтың берілуі туралы сөз болады. Автор нақты тарихи оқиғаларды негізге ала отырып, романдағы берілуін, көркемдік астамықты, жазушының шеберлігін сөз етеді.

Тірек сөздер: роман, лексика, көркемдік, тарихи тақырып, зерттеу, жазушы.

Е.Сайламкановна

Сотрудник казахской редакции издательства «Нации» в Пекине
(КНР, Пекин)

**ИСТОРИЧЕСКАЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРАВДА В РОМАНЕ ШАМСИ
КУМАРУЛЫ «БОКЕ БАТЫР»**

Аннотация. В статье рассматриваются способы передачи исторической и художественной правды в романе Шамси Кумарулы «Бөке батыр». На материале исторических событий автор подробно анализирует художественные приемы.

Ключевые слова: роман, лексика, художественность, историческая тема, исследование, писатель.

E.Sailamkanovna

Employee of the Kazakh editorial office of the publishing house «Nation» in Beijing (China, Beijing).

**HISTORICAL AND ARTISTIC TRUTH IN THE NOVEL OF SHAMSI KUMARULY
«BOKE BATYR»**

Annotation. The article examines the ways of conveying the historical and artistic truth in the novel by Shamsi Kumarula «Boke batyr». Based on historical events, the author analyzes in detail artistic techniques.

Keywords: novel, vocabulary, artistry, historical theme, research, writer.

Біз бұл еңбегімізде еліміз әдебиетіндегі белді жазушылардың бірі Шәміс Құмарұлының «Бөке батыр» романын негіз етіп, өткен заманның әлеуметтік-эстетикалық көрінісі ғана емес, бүгінгі дәуірдің де философиялық көрінісі байқалатын тарихи шындық пен көркем шығарманың эстетикалық құнын арттыратын көркемдік фактор, ұлттың рухани тарихы саналатын көркемдік шындық мәселелерінің мәні, тарихи шығармалардың өміртанытқыштық рөлі жайында тоқтала келіп, тақырып арқауы болған «Бөке батыр» романындағы автордың Бөке жасаған дәуірдегі тарихи шындықты жеткізуде көркемөнер

тылсымына тән авторлық идея, кейіпкердің «мені», негізгі және қосымша сюжет, кейіпкер әлемі мен өмірбаяны, көркем шындық, кейіпкердің екіге жарылуы, астарлау, емеурін таныту, диалог, монолог, әсірелеу, шегініс, тарихи көркем ойды саралау, психологиялық тартыс, тұспалдау т.б. іспетті көркемдік әдіс-тәсілдерін қолдануы, сол арқылы көркем кеңістік, көркем уақыт, тарихи тұлға, кейіпкер кеңістігі сияқты көркем ұғымдарды екшей отырып, Бөке батыр өмірін абсолютті көркем шындық дәрежесіне қалай көтергендігіне ішкерілей талдау жасамақпыз. Өткен тарихымызға бағамдай қарасақ, бақ болып көрінген сорлы тағдырдың сан қилы тәлкегіне түсіп, отына күйсе де, ел намысы мен ұрпақ болашағы үшін алтын бастарын бәйгеге тігіп, өздерінен азуы алты қарыс дойыр күштермен айқасып, бірде толарсақтан қан кешіп, жанпидаға түссе, енді бірде жау шебінде атой салып, егескен дұшпанын тізе бүктіріп өткен кесекті ерлер әр елде, әр дәуірде өмір сүріп, кейінгі ұрпаққа өнеге болып келгенін аңғару аса қиынға соқпаса керек.

Халық тілінің ұшан-теңіз тереңіне бойлап, сөз маржанын теру, ондағы мың иірім құбылулар мен құлпыруларды нәзік игеру, жіп ұшын тауып, кәрі тарихтың шұбырынды іздерінен өткен заманның шындығын тани білу, енді бір кезек ой түбіне батып, сол ұдайы өзгеріп, сансыз құбылып отыратын сөз маржандарынан шеберлікпен пайдалана отырып, одан көз жауын алар сәулетті сарайлар тұрғызу бойында сарқылмас қайраты, жүрегінде түгемес дарыны бар талант иелерінің қолынан ғана келсе керек.

Ұлттық әдебиетіміздің арғы-бергі тарихын ақтарып отырмай-ақ, бертіңгі жаңа дәуір әдебиетіміздің басып өткен жолдарына сабырмен көз жүгіртер болсақ, ұлттымыздың тарихы туралы салмақтық ой қозғайтын, оқырманға кешегі ата тарихын таныстырып, көкейлерінде өшпес із қалдыратын, мәнер- машығы бөлек, танымдық-тәрбиелік мәні терең небір тартымды туындылар дүниеге келгенін байқаймыз. Әрине, тарихи тақырыпқа қалам тарту, тарихи шындық пен көркемдік шындықтың тігісін жатқыза оқырман жұртқа образбен жеткізіп беру, сөйтіп олардың жүрегінен жол табу – біздің бүгінгі таңдағы әдебиетіміздің және бір жетістігі деуге болады. Себебі тарихи шығармада сол өткен заманның әлеуметтік-эстетикалық көрінісі ғана емес, бүгінгі күннің де толғақты философиялық тұжырымдары жағатындығы табиғи.

Тарихи шығармалардың өміртанытқыштық мәні туралы сөз қозғаған кезде онда қазіргі рухани тіршілігімізге қағысты алуан түрлі мәселелер қамтылатынын ескеруіміз керек. Маселен, әйгілі жазушы Шәміс Құмарұлының «Бөке батыр», «Тұғырыл хан», «Көз жасы сарқылмайды», «Жарық дүние» т.б. романдары ұлттымыздың өткен тарихын шежірелі түрде баяндай отырып, оны қазіргі өмір құбылыстарына жанастыра суреттейді, сөйтіп, уақыт пен кеңістіктің шектемін бұзып, оқырманға шексіз эстетикалық ләззат бағыштайды. Сонда мұның өзі көркем шығарманың эстетикалық құндылығын арттыратын көркемдік тәсіл екенін аңғарасыз.

Тарихи тақырып қалам иесінен асқан парасаттылықты, салқын сабырлықты, шұрайлы тіл байлығын талап етіп қана қалмастан, тарихи шындыққа адал болуды және оны өзінің көркемдік әлеміне көтере отырып, образды түрде жеткізіп беруді талап етеді. Бұл жағына келгенде, Шәміс Құмарұлы өзінің ізденіштік қасиетімен көзге түседі.

Таяуғы жылдардан бері Шәміс және оның жасампаздық жетістіктері туралы зерттеулер еліміздің қазақ әдебиеттану саласында қуанарлықтай табыстарға қол жеткізгендігі баршамызға аян. Елдің іші-сыртындағы әдебиетші-сыншы мамандардың Шәміс қаламынан туған әңгімелер мен повестерге және басқа да жанрдағы шығармаларына беріліп жатқан бағалары мен айтылып жатқан сындары, сонымен қатар жоғары мектептерге арналған әдебиет тарихындағы байымдаулар осының жақсы куәсі болса керек. Десе де бұл зерттеулердің басым көпшілігі әдеби сын аясынан асып кете алмайды. Ал қаламгердің шығармаларындағы көркемдік бейнелеу шеберлігі, тарихи шындықтың көркемдік шындыққа көтерілу барысы туралы теориялық зерттеулер күні бүгінге дейін күн тәртібіне қойылмады.

Барлығымызға аян, Шәмис – реал тақырыптардан гөрі тарихи тақырыптарда көбірек қалам тербеп жүрген жазушы. Тарихи тақырып болғанда ел мүддесін жеке басының мүддесінен жоғары қойған, ұлттың тұтастығын сақтай отырып, атаның аманатын орындауды арман еткен, өздерінің аңызға айналған қилы-қилы тағдыры мен жанкешті қимылдары арқылы халық санасында тарихи тұлға ретінде сақталып қалған жаужүрек батырлардың жанқияр күрес жолы Шәмис шығармаларының негізгі тақырыбы болып келеді. Әрине, мұны жазушы тарихи шежіре ретінде баяндамайды, қайта әдебиеттің өз заңдылығы бойынша тарихи шындықтың ұшығын тауып, оны көркемдік шындықпен ұшғастыра отырып, өзінің көркемдік әлеміне көтере отырып бейнелейді.

Ендеше, бұл орайда «тарихи шындық деген не, көркемдік шындық деген не?» деген сұраулардың туындайтындығы табиғи. Әдебиетші маман немесе қарапайым оқырман арасында болсын, бұл екеуінің арақатынасы жайындағы талқы толастап көрген емес. Мұны өнер атаулының, соның ішінде сөз өнерінің табиғаты мен болмысын анықтау жолындағы танымдық-теориялық ізденісі деп түсінген жөн.

Олай болса, тарихи (өмірлік) шындық пен көркемдік (әдеби) шындықтың айырмасы қайсы? Тарихи шындық біткеннің бәрі көркемдік шындыққа айнала бере ме? Бұл сұраққа Қазақстанның белгілі ғалымы, академик Р.Нұрғалиев : «Тарихи шындық пен көркемдік шындықты қарама-қарсы қою – өнердің өресін кесіп, алдын тұйықтайтын жағ тенденция. Көркемдік шындық – жазушы қиялы арқылы екселген, сұрыпталған, идеологиялық мақсат тұрғысынан бейнеленген шындық. Бұл өмірлік шындықтың көшірмесі емес. Ол шашылып жатқан, араласып жатқан, жүйесіз, үзік-үзік құбылыстардың басын біріктіреді, соны сұрыптайды. Бұл орайдағы ең шешуші фактордың бірі – суреткер қиялы», – деп жауап береді. Демек, реал өмірдегі болмыс атаулы автордың субъектив сезіміне әсер етеді, жасампаздық сипаты басым осы бір ұшқыр қиял бейне тұқым түскен көктемгі егіс атызындай бүршіктей бастайды, біртіндеп көктеп, гүл ашады. Тағы бір сөзбен айтқанда, жазушы болған адам өз бойындағы барлық шеберлікті сарқа жұмсап, жаңағы өмірден көрген-білген оқиғаларын өзінің көркем шындық жөніндегі эстетикалық талғамына сүйене отырып суреттеп көрсетеді. Әдетте, әдебиет мамандары көркем шындық, тарихи (өмірлік) шындық мәселелерін көбінесе тарихи шығармаларға байланысты көбірек ауызға алады. Дегенмен тарихи шындық пен көркемдік шындық теориялары тарихи шығармалардың астар болмысын аңғартумен ғана шектелмейді, ол сонау бала кезінде қалай өсіп-жетілгенін бақылауға арналған қасиетті дүрбі іспетті оған қажетті шарттармен тікелей байланысып жатады.

Жалпы өнердегі, оның ішіндегі көркем әдебиеттегі бейнеленген батырлар тұлғасына зер салсақ, қаламгерлердің үлкен бір шоғыры ақиқат тарихта өмір сүрген тұлғаларға, олардың нақты өмір кешкен заманына көбірек үнілетінін аңғарамыз. Тарихи тұлғаның образын сомдау, бір жағынан, авторлар үшін көп ізденісті талап етсе, енді, бір жағынан, ел ішіндегі көнекөз қариялардың әңгімесі немесе ел жүрегінде жатталып қалған аңыз-әңгіме, жыр-шежірелер жазушы үшін таптырмас мол рухани қазына көзі есеттеледі. Олар өз кейіпкерлерін сомдауға немесе уақиға желісін дамытуға, шеберлік танытып, сурет салуға, қысқасы, шығармаға қатысты материал атаулыны түгелімен қатпары мол, қыртысы қалың халық қазынасынан табады. Содан да болар, олардың кейіпкерлері халыққа етене жақын тұрады, өмірдегі тірі пенделер секілді оларды қасыңыздан көргендей боласыз, тіпті әуелі көз алдыңызда тұрғандай сезіледі. Ал мұндай шығармалардан халықтың арманы мен тілегі, мұраты мен мақсаты, қуанышы мен шаттығы, мұңы мен зары әр қырынан көрініп жататындығы және де табиғи. Айта берсек, оқырман жүрегінен жол табар, оларды имандай ұйытып, өзіне баурап көркем бейне жасауға да қалам иесі тек осы жолдар арқылы жетеді.

Біз тілге тиек етіп отырған Шәмис Құмарұлы болашақ романына материал жинау үшін жар құлағы жастыққа тимей, ондаған жыл бойы ел кезеді, көненің көзі саналатын қарттар-

ды тауып, олармен әңгіме-дүкен құрады, шаң басқан тарихтың қатпар-қалтарысына бойлап, өткен өмірдің дереккөздеріне үніледі, уақиға болған жерлерге барып, ол араның табиғатымен танысады. Жазушының бұл әрекеті жазушы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясына материал жинауда: «Әлдеқашан бел асып кеткен керуеннің айдаладағы жұртына кешігіп жеткен жүргінші сөніп қалған от орнынан болмашы жылтыраған бір қызғылт шоқ тауып алып, оны демімен үрлеп тұтатпақ болды делік, романға материал жинаған менің халім де дәл сол әрекет сияқты еді. Мен қарт адамдардың көмескі жадында ұмыт болған көп нәрселерді қайта ойлатып, айтқызып алдым. Алпыстағы Әйгерімнің әжімді бетіне қарап, оның бір кезде Абайды тұтқындаған жас шырайы, ғажап сұлу жүзін «қалпына келтіруім» де әлгіндей еді», – деген сөздері оралады. Мұны ешқандай қоспасы жоқ, төл тәжірибеден туған жазушылық сыр деп түсінген жөн болар еді.

Бөке жайлы роман жазу үшін жазушының кез болған кедергілері мен тап болған қиындықтары аз болмаған көрінеді. Олай дейгініміздің себебі мақаланы жазуға даярлық үстінде жазушымен болған сұхбатымызда ол кісінің романды жазуға отырудың алдында арнайы сапарға шығып, Бөке, Шоке, Рабай, Мәнтыбай, Жаңғақ, Жәмила, Дәмежан, Лиу Жианжүн, Алғадай қажы қатарлы тарихи адамдар жайлы көп білетін көнекөз қариялармен, көкейі шежіре ақсақалдармен жата-жас-тана әңгімелескендігін, болашақ романда суреттелетін оқиғалардың өткен жері географиялық ортасын бірнеше рет көзден кешіргендігін, өмірде көзі тірі прототиптермен немесе оларды көре қалған адамдармен жолығып, олардың сол бір замандағы кескін-келбетімен, тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен еркін танысып, мольнан нақты материалдар жинағандығын аңғарғандай болды. Мысалы, романға материал жинауды автор өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастағанға ұқсайды. Өз заманында Іледе Мұса Әбілқасым (руы – Есағасы молқы) деген адам өткен екен. Ол кісінің қолында араб графикасында жазылған сол заманның тарихи оқиғалары біршама толық баяндалған дерекнамалардың қолжазба нұсқасы сақталған. Осы қолжазба нұсқаны әйгілі тарихшы ғалым Нығмет Мыңжан ұлы кейін төте жазуға көшіріп, қайтадан аударып жазып шыққан. Қолына енді ғана қалам алып, тарихи тақырыптар жөнінде ізденіп жүрген жас жазушы 1977 жылдың өзінде сол шаң басып, өшкіндеген қолжазба нұсқаны қолына түсіреді. Енді бір кезек сонда жазылған деректер негізінде жазушы жапалы ізденіске түседі. Уақыттың жылжыуы, ұрпақтың алмасуы және түрлі саяси жағдайлардың тынымсыз өзгерісіне байланысты жабылып қалған тарихи шындықтың көзін дәл тауып ашу үшін ол батырдың кейінгі ұрпақ-тары қоныстанған Шинжианның жер-жерін аралайды, олармен жата-жастана әңгімелесіп, ата-бабалардың өткен тарихының сырына қаныға түседі. Бір жолғы сұхбатымызда жазушымыз: «Біздің ауылда Қасен деген қария болушы еді, ол кісі жас кезінде тоқымы құрғамаған, өткен ғасырдың алғашқы жарымында ел үркіп, Алтай қазақтары шығысқа қарай ауғанда сол ауған елмен бірге ат жалында жүріп Гансу, Чинхайды басып, Үндістан жерлеріне дейін барып қайтқан адам еді. Жарықтық көп әңгімесінің тиетін «Баяғда Бөке ауғанда...» деп ағытып алатын да, Бөке батырдың жорықтарын қиял-ғажайып ертегісіндей етіп бабына келтіре айтып отырушы еді. Бөке батыр жайлы алғашқы сөби таным сол Қасен ағамның әңгімесі арқылы менің бала жүрегімде біртіндеп жаттала бастаған еді...» – дейді. Осы бір шағын үзіндіден біз жазушының Бөке батыр туралы шығарма жазу туралы ойы тіпті арыдан басталғандығын, ол туралы бала кезінде естіген-білгендерін ондаған жылдар бойы жүрегінің түбінде сақтап, ойында әлдилеп тербеп, өзінің болашақ шығармасына тақырып етіп алғандығын, романның сәтті шығуы үшін ұзақ жылдар бойы арымай-талмай материал жинап, оларды баппен саралап, ұдайы жетілдіріп отырған қажырлы еңбегін айқын аңғарамыз.

Романдағы бас герой – Бөке – реал өмірде жасаған нақты адам. Романда Бөке және оның төңірегіне топтасқан жау өтінде бірге жүріп, бір нанды бөліп жеп, тұрмыс тауқыметін бірге тартқан кейіпкерлер арқылы сол дәуір-дегі Шинжиан қазақтарының шынайы тағдыры бейнеленген. Бейне автор бір сұхбатында айтқандай: «Біреулер Бөкенің кешірмесі толық

жазылмапты деген көзқарастар білдірді. Мен Бөкенің өмірбаянын жазып отырғамын жоқ, мен жазып отырған адам – Бөке әрі Бөке емес. Менің жазып отырғаным – бір халықтың бір дәуірдегі аянышты тағдыры». Бас герой Бөке – өз халқына кең қоныс, тынысты мекен іздеп, халқын феодал үстемдіктен құтқару үшін әуелі Тианшанның қарлы шыңынан түйемен асып, Тарым шөлінен еңдей өтіп, алдын тосқан қаһарлы Мәнчиң үкіметінің мұздай қаруланған жасақтарымен соғыса жүріп, адамға, малға төнген аштық пен ауру азабына төзе отырып, өзіне ерген елін бастап Тибет үстіртіне келіп қоныстанады. Ақыры үкіметтің қарулы қолының қуып келіп жаныштауында ұлы денесі Тибетте қалып, басы өзінің атамекені – Шіңгілге әкелініп жерленеді. Күллі дүниеде бір адамның ұлы денесі шалғай бір жерде қалып, басы тағы бір өңірге әкелініп жерленген мұндай аянышты шындық тым сирек болса керек. Міне, бұл – осы романдағы тарихи шындық. Бөкедей ел басшысын мұндай қорлыққа итермелеген нендей күш? Бұған жауапты романның өзінен табамыз. Романда Бөкенің Шонжы жеріне көшпекші болып, жиылған еліне айтқан мына сөздері оның не үшін елін бастап жылы орнын суытып көшпекші болған себебін ашып көрсетеді:

«Елімді, жерімді жеріп кеткелі отырғамын жоқ. «Әкеңнің басы бар ма?» дейтін әкемнің басы да осында. Төрт би төре Шонжыға бар дегенде халықтың қамы деп барып ем, мойны алыс жерде салт тұра алмадым. Бір күн болса да күркемде жатып, күн кешкім келді. Енді бірі – «сары ноктаның салығы» қыл бұраудай шыңғыртқан халықтың күйзелісіне жаным төзбеді. Бұрын бар молқы бір молқы атына салық төлеуші едік. Енді төрт молқы төрт есе төлейтін болдық. Папшаның бер жағындағы төрт би төреге салық төлеу деген де – жан алып, жан бергендей бір іс. Бара-бара қанша есеге барарын Алла біледі... Бір күн болса да салықты папшаға ғана төлеп, кеніп отырғым келді. Қалағаның ер, қаламағаның қал. Еріктерің білсін, сендерді шақырғанда осыны алдарыңа салайын, ақылдасайын деп шақырдым. Қане, не айтасың жұртым? – деп тоқтады».

Міне, осы бекім – Бөке көшінің оталу нүктесі еді.

Романда автор сол тұстағы феодал үстемдіктің зілді текпісіне тап болып, олардың қорлығы мен мазағына ұшыраған, рухани жақтан азғындап, ұлттық намыстан мақұрым қалған, өз бастарының бейшара тірлігі үшін халқын саудалаудан арланбайтын, жоғарғы жік төрелердің алдында күйрығын бұлғақтатып итше еркелейтін ел ішіндегі жерлік ұлықтардың образын, әрқайсысының тек өзіне ғана тән сөз-әрекетін, іс-қимылын дәлме-дәл суреттеу арқылы сәтті жасай білген. Әсіресе, қазақ ішінде көп кездесіп отыратын күндестік, күншілдік, қызылкөз қызғаншақтық, алтыбақан алауыздық, қиоы кеткен берекесіздік тәрізді оғаш мінездер дәуірлік шындыққа сай әр кейіпкердің бойына шақтай нанымды берілген. Мысалы, романдағы Бөкені Жианжүн ордасына алдап шақырып, қапыда қолға түсірген кезінде Жианжүннің Бөкеге айтқан мына сөздеріне құлақ асайық:

«Бізге Алтайдан, Тарбағатайдан бірнеше жылдан бері бірқанша рет арыз келген. Оны папшаға мәлімдегеміз. Биыл папша бізге тіке бұйрық жіберіпті: «Тарбағатай мен Іледен басқа жерге мал бағуға болмайды, Үрімжі маңындағы қазақтар Тарбағатайға көшірілсін», – депті. Папшаның бұйрығы бойынша Тарбағатайға көшетін болдыңыз».

Осыдан кейін Бөке Жианжүнге өзінің бұрыннан сары ноктаның салығын төлеп келгенін, көшсе де, туған жері – Алтайға көшетінін, елін бастап Үрімжідегі үкіметтен жақсылық тілеп келгенін, Жианжүнге тіке салық төлеуге разы екендіктерін түсіндіреді. Алайда Бөкенің үстінен арыз көтерген басқа ұлықтардан әлдеқашан құлқыны толып болған Жианжүн тіптен қатуланып:

«Кесім сол – ертеңнен бастап сен және сенің қоластыңа бүкіл Алтай, Тарбағатайдан келіп қосылған барлық бұзылған қазақ Тарбағатайға көшесіндер!» – деп салады. Бұл жайт «Бөке бағыр» дастанында да:

Шыңжаңның орталығы Үрімжімен

Тілдесіп Алтайдан да шағым келген.

«Қазақ, дүнген, моңғұлмен жауласқан» деп,

Арызды арт-артынан қоя берген, –
деп жырланады.

Міне, осы секілді суреттеулерден біз сол тұстағы қазақ ішіндегі ұлықтардың кескін-келбетін және олардың Бөкеге болысқанды қойып, оған қастық сайлап отырғандығын айқын аңғара аламыз.

Романда Бөке түрмедегі кезінде Бадыма деген моңғұл азаматымен бір зынданға қама-лады. Бұл азамат та Бөкеге өзінің жалған жаламен зынданда қинау көріп жатқанын, Бөке батырдың атына бұрыннан қанық екенін айта келіп:

«Жерасты зынданда жатқан екеуміз ғана емес, біз сияқты ханзу, ұйғұр, тағы басқа ұлттардан ұсталған қылмыскерлер толып жатыр. Олардың әр құны екі жұбын екіден ажырғысынан қосақтап абақтыдан таңертең әкетіп, кешке қайтып айдап келеді. Аспаздың айтуынша, оларды базарға апарып, ажырғының желкесіндегі құлып салатын шынжырдан екеуін екі жаққа қаратып құлыптап, екеуінің екі аяғынан шынжырды кісендеп, екі жақтағы темір қазыққа қозғалмастай етіп құлыптайды екен. Шаштары желкесіне түскен мұндай үрейлі жандарды көріп, жұрт алыстан жандары ашып қарап тұратын көрінеді. Сол кезде осы екеуінің қасындағы бір шерік бұқараша киініп алып:

– Мына мүсәпірлерге қайырым етіндер, ақша тастандар, – деп дамылсыз айқайлайды екен. Қозғала алмай сіресіп отырған «қылмыскерлерге» жаны ашыған халық ақшаны олардың қасында жаюлы жатқан бұлға шамалары келгенше тастайды дейді. Күн бағарға таяғанда әлгі шерік ақшаны жиып алып, оларды қайта айдап әкеліп қамайды екен. Бізге беретін тамағын патша сөйтіп қайыр тілеп тапса керек..., – деп сыр шертеді.

Автор Бадыма образын ойдан жасайды, алайда сол тұста Бадыма секілді өзге ұлт азаматтары да кертартпа үкіметке, жергілікті төрелердің ауыр алманына қарсы болғандығы үшін нақақтан қолды болып, түрменің түбінде шірігендігі де – шындық. Автор өткен тарихи шындықтың ішкі астарын жете түсінгендігі сондай – осы ащы шындықты Бадыма образы арқылы оқырман алдына жайып салады. Сол арқылы феодалдық үстемдіктің, ауыр алмансалық езгінің тек қазақ ұлтының басына ғана емес, әр ұлт халқының басына түскен ортақ азап екендігін, мұндай езгіге тек Бөке, Бадыма секілді әр ұлт тізе қоса күрес жасағанда ғана жеңіске жете алатындығы астарлай көрсетіледі.

Сонымен, романдағы Бөке – бір қырынан алғанда, шығармадағы кең өрісті оқиғаның ұйытқысы болса, енді бір қырынан алғанда, өз халқын қуғын мен қырғыннан аман алып шығуға қарманған стихиялы күрестегі тарихи жеке тұлға. Оның қарсылық көрсету күресі – Бөкелер оянысының үстем таптар мен ұлтшыл зорекерлерге қарсы әдейі күресі болып қана қалмастан, Бөкелер басына тарихи жағдай зорлап кигізген ажырғы. «Қазақ ұлтының қысқаша тарихы» атты кітаптағы дерекке қарағанда: «Чиң үкіметі 1903 жылы (гуаншүйдің 29-жылы) бұйрық беріп, «қазақ ұлтының Іле, Тарбағатай жерлерінен басқа жерге мал бағуына болмайды» деп бекітеді. Десе де үкімет қазақ ұлтының жалғасты ел аударып көшуін тосуға шарасыз қалады. Шінгілде 100 үй Бөкенің басшылығында көшіп, Құтыби, Манас өңірлеріне келеді. Ішінде бір бөлігі Гансу-чинхайға дейін көшеді. 1908 жылы (гуаншүйдің 34-жылы) тибет уаны Чиң үкіметіне: «Қазақтар Шицаң өңіріне кіре бастады», – деп мәлімдейді. Бұл мәлімет сол тұстағы Бөке көшінің не үшін Тибетке көшіп кіргенін, үкімет пен жергілікті азулылардың туған топырағынан тыныш мекен бұйыртпай, ауа көшуге мәжбүрлеген тарихи шындығын тағы бір қырынан дәлелдеп береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Ұлттық энциклопедия – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл, ISBN 5-89800-123-9, II том

МРНТИ 16.21.47

Ж. Наурызқанқызы

Орталық ұлттар университеті қазақ тіл-әдебиеті факультетінің магистранты
(ҚХР, Бейжің қаласы)

«ОҒЫЗНАМА» МӘТІНІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада «Оғызнама» ескерткішінің мәтіндегі сөздер мен қазіргі қазақ тіліндегі сөздер тұрпат межесі мен мазмұн межесі тұрғысынан талданған. Сөздерді тақырыптық топтарға жіктей отырып, мақала авторы ескерткіштің тілі қазіргі қазақ тіліне жақын екенін көрсетеді.

Тірек сөздер: «Оғызнама», мәтін, фонема, мағына, қазіргі қазақ тілі, лексика.

Ж. Наурызқанқызы

Магистрант факультета казахского языка и литературы Центрального университета наций (КНР, г. Пекин)

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТА «ОГУЗНАМЕ»

Аннотация. В статье проанализированы слова в тексте памятника «Огузнаме» и слова в современном казахском языке с точки зрения формы и содержания. Классифицируя слова по тематическим группам, автор статьи показывает, что язык памятника близок к современному казахскому языку.

Ключевые слова: «Огузнаме», текст, фонема, значение, современный казахский язык, лексика.

Zh. Nauryzkanqyzy

Master's student of the Faculty of Kazakh Language and Literature of the Central University of Nations (China, Beijing)

LEXICAL FEATURES OF «OGUZNAME» TEXT

Annotation. The article analyzes the words in the text of the monument «Oguzname» and words in the modern Kazakh language from the point of view of form and content. Classifying words by thematic groups, the author of the article shows that the language of the monument is close to the modern Kazakh language.

Keywords: «Oguzname», text, phoneme, value, the modern Kazakh language, vocabulary.

«Оғызнама» – түркі тектес халықтарға ортақ эпикалық туынды. Ол ғылымда түрлі зерттеу мен көзқарастарға негіз болды. Оның қашан, қалай жырланып, жазбаға түскені белгісіз. Ғалымдар бұл дастанды алғаш рет б.з. IV ғасырында Үйсін мемлекетіне қарасты Тараз қаласында жазбаға түскен деп есептейді. VI ғасырда парсы тіліне аударылған нұсқасы VIII ғасырда Әбу Мүсілім Хорасанидың кітапханасында болған, оны IX ғасырда Бағдат халифасы харон Рашид арабшаға аудартқан. Мұны Аристов пен Бартольд та қостайды. «Оғызнама» дастаны ұзақ уақыт көшірілу арқылы тарайды. Әу баста көне түркі жазуымен, кейін соғды, араб жазуларымен көшірілді. IX ғасырда Жетісу, Сыр бойындағы

ру-тайпалар арасында кеңінен тараған. XI ғасырда қағаз бетіне түсірілген. XIV ғасырға дейін түрліше редакцияланып, бірнеше нұсқалы жырға айналған. Осы кездегі көшірме нұсқалар кейін Қаһира, Ыстамбұл, Лондон кітапханаларынан табылды.

Оғыз қаған аңызы XVI ғасырдағы тарихшы Рашид -ад-диннің «Жамиат- тауарихы» («Жалпы тарих») мен XVII ғасырдағы ортаазиялық тарихшы Әбілғазының «Түрік шежірелер жинағында» кездеседі. Бұдан басқа XIII ғасырда Тұрпаннан табылған ұйғырша нұсқасы мен кейінгі мезгілде шағатай тілінде жазылған Түркия ғалымы Орхонның қолындағы өлеңмен жазылған нұсқасы бар. Неміс ғалымы Детс 1815 жылы бұл шығарманың бірқатар бөлігін тұңғыш рет неміс тіліне аударған. XIX ғасырдың басында голландиялық ғалым Дис тарихи дастанның бір бөлігін «Жаңадан табылған «Оғызнама» деген тақырыппен өз тіліне аударған. Кейін Радлов, Щербақ, Риза Нур сынды ғалымдар дастанды орыс, ағылшын, неміс тілдеріне аударып, түсініктеме берген. Қолжазбаның соңғы соғды жазуында жазылған екі нұсқасы бар. Щербақ оның бірі XIII ғасырда Тұрпанда соңғы соғды жазуымен көшірілгенін, екіншісі XV ғасырға тән деп есептейді. Әрі соңғы көшірушілер қарлұқтар болған деп тұжырымдайды. Қарлұқтар XV ғасырда қазақ халқына қосылды. Щербақ осы нұсқаны аударып, түсінік беріп, транскрипциясымен 1959 жылы жеке кітап етіп бастырған. Қолжазбаның соңғы соғды жазуындағы нұсқасы қазір Францияның Париж қаласындағы «Халық кітапханасында» сақтаулы. Ол соңғы соғды жазуының сүйікес түрінде жазылған. Көлемі – 42 бет, 21 бөлек, әр беті 9 жолдан тұрады. Бас-аяғы жоқ. Сондықтан әуелгі аты болмаған жазба мазмұнына қарай «Оғызнама» деп аталып, сол атаумен зерттеліп келеді.

«Оғызнама» мәтінінде бірқатар сөздер қазіргі қазақ тілінде қолданыста бар. Мәтіндегі 600-ге жуық сөздің 70-тен астамы қазіргі қазақ тілінде мағынасы жағынан да, тұлғасы жағынан да ешқандай өзгеріссіз қолданылып жүр. Осыдан-ақ қазақ тілінің тегі арыда жатқанын, бүгінде қолданылып жүрген сөздердің ұлт болып қалыптасқан XV ғасырдан кейінгі кезде пайда бола салмағанын айқын аңғарамыз. Ондай сөздердің қатарында:

ana	duşman	süt	qiriq
artiq -	kün	söz	qilič
ay	kök	saqal	qalqan
at	köp	siz	qiz
aldi	kördi	tyl	qulan
arasında	köl	tüg	qip-qizil
atam	köz	tal	qacti
aytti	kirdi	tang	qipcaq
ayyir	muz	tangr	qoydi -
acqic	oynadi	toy	qart
aq	orman	tört	quriltay
böri	oq	tartip	özi
bir	ong	tübi	öl -
boldi	caq	tong	öng
bar	caqirdi	ucqan -	üc
birinči	ciqti	qizyl	
biz	carlap	qara	

т.с.с. жатқызуға болады.

Қоғам дамуына сәйкес тіл де өзгеріп, дамып отыратыны белгілі. Жаңа заттардың пайда болуына байланысты жаңа атау, түсінік пайда болады, бірқатар сөз уақыт өте келе қолданыстан шығып қалады, көнереді. Тіл лексикасының осы заңдылығын байқататын сөздер «Оғызнама» мәтінінде де мольнан ұшырайды. 600-ге тарта сөздің 70-ке жуығы қазіргі қазақ тілінде мүлде қолданылмайды:

ataş	шоқ	tüşmal	уәзір
------	-----	--------	-------

äriz	ерен	ud	өгіз, бұқа
ärdan	асыл	uzluy	шебер
bädük lädi	ер жетті	şırä	үстел
bändäng	арқалы орындық	şästilar	танғалып
bildürgülük	ұқтыру	bitidi	жаздырды
barıu	олжа	balıq	қала
kögüzündün	кеуде, көкірегінде	yıgacñi	дінгек
ya	садақ	yäz	жел
qamaıyı	барлығы	kişı	бұлғын
qıat	жыртқыш аң	näpsiki	бері
qataylayu	бағыну	čida	сүңгі
qıdıyıda	жағасында	čubuyan	шұбат
čamat	ыза, ашу	qayafir	қашыр
sürmä	сыра (сұйықтық)	sarıya	жақ, бағыт
sipsingir	жоса	taloy	теңіз
tapuqlar	алдында	ögüzlär	өзендер

Сонымен қатар фонетикалық өзгеріске түскенмен, мағынасы, қызметі өзгермеген сөздер де бар:

ät	et	taqi	тауы
ärdi	edi	qurıqan	қоғуан
ärkäk	erkek	aday	ауақ
ärtä	erte	älçı	elçı
buıu	buıı	yarıp	jarip
altun	altın	qarangyu	qarangyı
yaqşı	jaqsı	qumuz	qımiz
ayız	awız	tay	taw
tuy	tw	soıuq	swıq
balbay	belbaw	tayuy	tawıq
yılqi	jılqi	yarlıq	jarlıq
yulduz	juldız	qaş	qas
aş	as	quş	qus
baş	bas	taş	tas
kişı	kisi	saç	şaş
qılıç	qılış	čubuy	sıbiq
açqıç	aşqış		

Бұл сөздер қазіргі қазақ тіліндегі нұсқасымен салыстырғанда, фонетикалық жақтан өзгеріске ұшырағанмен, мағынасында, атқаратын қызметінде көп өзгеріс тумағанын, оларды оқып түсіну қиынға соқпайтынын байқаймыз. Яки «ä» фонемасы «e» фонемасына, «y» фонемасы «j» фонемасына, «š» фонемасы «s» фонемасына, «č» фонемасы қазақ тіліндегі «š» фонемасына, «q» фонемасы «y» фонемасына, «w» фонемасы «i» фонемасына, «y» фонемасы «w» фонемасына алмасқан.

Мәтінде өзге тілден енген кірме сөздер де бар.

1. Моңғол тілінен енген сөздер:

möran – өзен

qurıltay – құрылтай

usuıı – су

lkünê – біріккен сөз, lê – көне түркіше, kün – моңғол тілінде «адам» дегенді білдіретін сөз. Көне түркі тіліндегі «lbudunê» (халық) сөзімен қарайлас.

Mğêkê birkê – азап, жапа, ол да – біріккен сөз. Алдыңғысы – моңғолша, соңғысы – көне түркіше.

2. Парсы тілінен енген сөз: atax – от.

3. Санскрит тілінен енген сөз: nāpsiki – пері.

önglügi qıraqı – «өң-шырай» дегенді білдіретін қос сөздің алдыңғы сыңары – көне түркіше, соңғы сыңары – парсыша.

öу – «үй» сөзін бірқатар зерттеушілер ханзу тіліндегі 、营、城隍 (қала, қоныс) деген сөзден шыққанын айтады.

5. мәтіндегі сөздерді сөз таптарына айыру.

Мәтіндегі негізгі сөздер қазіргі қазақ тілі бойынша төмендегідей сөз таптарына топтастырылды:

• зат есім: at, orman, altun, yulduz, тауыра, қиліс, көз, ya, oq, күн, ay, buyu, balbaу, таууу, бөғы т.с.с.;

• сын есім: kök, qizil, qara, арақ, al, artıq, köp, azlıq, yazı т.с.с.;

• сан есім: bir, üç, dört, toqız, qiriq, birinсы, ikinсы, üçinсü т.с.с.;

• есімдік: anung, sänlär, män, sän, ani, oşul, mundan, öz, bu, anda, qamaуı т.с.с.;

• етістік: kästi, yatti, kätti, kördi, aytti, atla-, qaçti, kыr-, tur-, käl-, aç-, bol-, qoydi, çapti т.с.с.;

• үстеу: bu çaqta, ісyндä, algünni, arasında, alından, bulung, başında, káčälärdansong т.с.с.;

• демеулер;

• одағай сөз: ay, ah.

Сөздері мазмұнына қарай бірнеше топқа бөлінеді:

– Жарағылыс құбылысына қатысты сөздер. «Оғызнама» мәтіндегі сөздердің қазіргі қазақ тіліндегі баламасы:

orman	тау	qaratay	Қаратау
mürän	өзен	suуı	су
ögüz өзен	yär	жер	
tängыз	теңіз	ay	ай
taluy	теңіз	yulduz	жұлдыз
muztaу	мұзтау		
altun qazuq	Жетіқарақшы		
yaz	жел	köl	көл
kök	көк, аспан	tong	тоң (топырақ)
kün	күн	muz	мұз
qaуar	қар	usuуı	су
taу	тау		

Дини-нанымдық сөздер: kök böri, kök, qalıq, tangir, yalbarуu, kök yaruq, күн дәг yaruq т.с.с.

Жан-жануар, өсімдіктерге қатысты сөздер: böri, ud, yilqi, kik, aw, quş, қіат, buyu, tal, çubuу, yıуaç, адау, sungqar, qulan, аууір, at, buzaу, qaуatır, тауug, qoyun, кышы т.с.с.

Әскери атаулар: çida, ya, oq, qılıç, qalqan, tuу, barуu (олжа), çärig, älсы, nökar, äl, bäg, duşman (жау), tüşymä (уәзір), urdi, öltür -, kästy, at, atlayu, bastı, qaçti, aldi, yarlıq yarlap, ağıziуa, baқındı, saqlau (сақтау), qataуlayu (қорғау), tutulunç (шайқас), uruşуu, toquş, qarşu kälды, baş çalunуuluq (бас ию).

Мәтінде оқып, түсінуде, аудару барысында қиындық тудыратын сөздер де кездеседі.

• «Aw». Қазіргі қазақ тілінде «ау» – зат атауы, зат есім тұлғасында «балық аулау үшін қолданылатын тор» дегенді білдіреді. Сонымен қатар зат есімге жұрнақ жасау арқылы етістік тұлғалары («aw-la, aw-law, aw-ladı») түрінде жасалады. Мысалы: балық аулау, аң аулау, ау жаю т.б.

Ал «Оғызнама» мәтіндегі «aw» сөзінің бірқатар мәндері түсініксіз. Мысалы:

① Kik aw awlaya turur ärdi.

Киік, аң аулап жүруші еді.

② oşul orman ісyндä bädük bir қіат bar ärdy. bädük yaman bir кык ärdy.

Осы орман ішінде үлкен бір қіят бар еді, асқан жаман бір аң еді.

③ aw yärdä yürüşün qulan.

Түзде жүрсін құлан.

④ mäning köngülüm awnı тылап turur.

Менің көңілім аңды тілеп тұр.

⑤ kün, ay, yulduz kop kыklär, көр quşlar awlayularıdan song yold bir altun yani taptilar.

Күн, ай, жұлдыз, көп аң, көп құс аулаған соң жолдан бір алтын садақ тауып алды.

Бірінші және төртінші сөйлемде «aw» сөзі «аң» деген мағынада қолданылған. Үшінші сөйлемдегі «aw» сөзінің мағынасы түсініксіз. Бесінші және бірінші сөйлемде «аулау» түрінде етістік мәнінде жұмсалған. Бірінші сөйлемде «aw» «кык» сөзімен қатар келгенде жеке-жеке «аң», «кык» түрінде алынса, екінші сөйлемде «кык» сөзі «аң» мәнінде қолданылған. Бұл жерде «aw» және «kik» сөздерінің қайсысы «аң» мәнінде жұмсалғанын анықтау – алдағы ізденістердің міндеті.

• «Çarlap». Andan song ärtä bolupda aqalamı inilamy çarlap kældurды.

Онан соң ертесі болғанда ағаларын, інілерін шарлап келтірді (шақыртты).

Nökärlärin älgünläryn çarlap çäqirdы.

Нөкерлерін, елдерін шарлай келтірді.

«Оғызнамаға» қатысты қазір қолданып жүрген материалдарымызда «çarlap» сөзінің қазіргі тілдегі баламасы көрсетілмеген, мағынасы да айқындалмаған. Бұл сөз қазіргі қазақ тілінде «шарлап келу, төңіректі шарлау, алыстан шарлау...» тұлғасында келіп, «байқау, аңду, қарау» дегенді білдіреді де көбінесе әскери іске қатысты мәтіндерде қолданылады.

«Оғызнама» мәтнінде «bulug» сөзі де кездеседі. Ол мәтінде жеке тұрып, толық мағына бере алады. Ал қазіргі қазақ тілінде бұл сөз қос сөздің құрамында келіп, мағынасыз сыңары ретінде жұмсалады. Мысалы:

kündünki bulungda barqan dägän byr yär bar turur.

Күнбатыста барқан деген бір жер бар еді.

Kim yäning tört bulungınung qayanı bolsam käräk turur.

Жердің төрт бұрышындағы қағаны болсам керек еді.

Мәтіндегі «bulug» сөзі «бұрыш, дүниенің төрт бұрышы» деген мәнде жұмсалады. «Бұлың-пұшпақ» сөзі қазіргі қазақ тілінде қос сөздің сыңары ретінде қолданылады.

Сонымен, «Оғызнама» мәтінін талдау негізінде ескерткіштің тілі қазіргі қазақ тіліне жақын екені байқалады. Мәтіндегі 600-ге жуық сөздің 70-тен астамы мағына, қызмет, тұлғасы жағынан қазіргі қазақ тіліне ұқсас, бірқатар сөздер фонетикалық жағынан ерекшеленгенмен, оқып, түсінуде көп кедергі тудырмайды. Мәтіндегі 60-тан астам сөз қазіргі қазақ тілінде кездеспейді. Бұл – қоғам дамуының тіл лексикасына тигізген әсері. Сонымен қатар басқа елдермен қарым-қатынас жасау, көрші отыру, шапқыншылықтар да тіл дамуында өзіндік ізін қалдырып отырған. Сол себепті «Оғызнама» мәтнінде өзге тілден енген сөздердің кездесуі – қалыпты құбылыс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Әбілғазы баһадүр. Түрік шежіресі. – Іле: Халық баспасы, 2009. 201 б.
- [2] Гің Шымин, Мәкен Ілекенов. Оғызнама. Бейжің: Ұлттар баспасы, 1986. 106 б.
- [3] Қазақтың қысқаша тарихы. Шинжяң: Халық баспасы, 2009. 156 б.
- [4] «Іле» ғылыми-педагогикалық журналы. 2008. №1-4. – 26 б.
- [5] Шинжяң қоғамдық ғылым мінбесі. 2007. №1. – 36 б. 6. Мұра. 1984. №2. – 20 б.
- [6] Азат Изолла ұлы. Тасқа жазылған тарих. Шинжяң: Халық баспасы, 2003. 56 б.
- [7] Оразбек Қанапин. Ана тілің – алтын қазынаң. Іле: Халық баспасы, 2000. 18 б.
- [8] Гің Шымин. Шинжяң тарихын зерттеу (мақалалар жинағы). Бейжің: Орталық ұлттар университеті баспасы, 2001. 84 б.

M. Zhambylqyzy

PhD student of KazNU and the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov

HISTORY, SEMANTICS AND CLASSIFICATIONS OF PHRASAL VERBS

Annotation. This article explores a linguistic description of English phrasal verbs and offers a short look at their historical background, in order to provide the reader with a more complete understanding of the verbs. Analysis of theories of domestic and foreign scholars and comparative analyses of phrasal verbs are made in the article.

This article deals with aspects related to a historical rise of the English phrasal verbs and has in view definitions, semantics and classifications of phrasal verbs.

Keywords: phrasal verb, preposition, adverb, particle, semantics, dictionary, idioms.

М.Жамбылқызы

ҚазҰУ және А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының PhD докторанты

**ФРАЗАЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ТАРИХЫ, СЕМАНТИКАСЫ ЖӘНЕ
КЛАССИФИКАЦИЯСЫ**

Аннотация. Бұл мақалада ағылшын фразалық етістіктерінің лингвистикалық сипаттамасы зерттеліп, оқырманға етістіктер туралы толық түсінік беру үшін олардың тарихына қысқаша шолу жасалады. Мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың теорияларына талдау және фразалық етістіктерге салыстырмалы талдау жасалды.

Бұл мақала ағылшын тіліндегі фразалық етістіктердің анықтамасы, семантикасы, классификациясы және тарихи қалыптасу мәселелеріне арналған.

Тірек сөздер: фразалық етістік, шылау, үстеу, бөлшек, семантика, сөздік, идиомалар.

М.Жамбылқызы

PhD докторант КазНУ и Института языкознания имени А. Байтұрсынова

ИСТОРИЯ, СЕМАНТИКА И КЛАССИФИКАЦИЯ ФРАЗОВЫХ ГЛАГОЛОВ

Аннотация. В этой статье исследуется лингвистическое описание английских фразовых глаголов и дается краткий обзор их истории, чтобы дать читателю полное представление о глаголах. В статье проведен анализ теорий отечественных и зарубежных ученых и сравнительный анализ фразовых глаголов.

Данная статья посвящена вопросам определения, семантики, классификации и исторического формирования фразовых глаголов в английском языке.

Ключевые слова: фразовый глагол, предлог, наречие, частица, семантика, словарь, идиомы.

The term phrasal verb is commonly applied to two or three distinct but related constructions in English: a verb and a particle or a preposition co-occur forming a single semantic unit. This semantic unit cannot be understood based upon the meanings of the individual parts in isolation, but rather it can be taken as a whole. In other words, the meaning is non-compositional and thus

unpredictable. Phrasal verbs that include a preposition are known as prepositional verbs and phrasal verbs that include a particle are also known as particle verbs. Additional alternative terms for phrasal verb are compound verb, verb-adverb combination, verb-particle construction, two-part word/verb, and three-part word/verb (depending on the number of particles), and multi-word verb. Phrasal verbs are one of the most difficult moments in the study of the English language. For the first time the term «Phrasal Verbs» or phrasal verbs was used by the English linguist Logan Pearsall Smith and was recorded in the Anglo-Russian dictionary of verb combinations, published in 1986 in the Soviet Union. The value of this choice and its alternatives (including *separable verb* for Germanic languages) is debatable. In origin the concept is based on translation linguistics; as many single-word English and Latinate words are translatable by a phrasal verb complex in English, therefore the logic is that the phrasal verb complex must be a complete semantic unit in itself. One should consider in this regard that the actual term *phrasal verb* suggests that such constructions should form phrases. In most cases however, they clearly do *not* form phrases. Hence the very term *phrasal verb* is misleading and a source of confusion, which has motivated some to reject the term outright. [1, 273-274]

Phrasal verbs have been present for much of the history of the English language; they are easily traceable back to early Middle English. [8,773] There are similar constructions in other Germanic languages, such as Dutch (Neeleman & Weerman, 1993), but such constructions are less common in other language families and can therefore be considered typologically unusual. Like the phenomenon of preposition-stranding, phrasal verbs appear to occur only in the Germanic languages. [10, 113] Van Dongen traces the elements of the English phrasal verb back as far as Old English, in which adverbs (i.e., the particles) occurred by default as post-positions, but could also occur in other positions in the sentence. He then follows the verbs to Middle English, where «the adverb is more and more attracted by the verb and takes its place before the noun-object» [11, 325], establishing the existence of phrasal verbs in works such as Malory's *Le Morte d'Arthur* and in the Wycliffe Bible. English phrasal verbs have varied in productivity over the centuries, but the number and usage of phrasal verbs has been increasing since the nineteenth century and especially during the last fifty years. This development has been most notable in American English McArthur [8,775]. McArthur (1992) notes that Samuel Johnson was the first to describe phrasal verbs in 1755, calling them a «composition,» but Walker, a century earlier, considered some particles as words which could be included as «part of the signification of the foregoing verb» (p. 1), illustrating that the verb-particle combination was at times semantically unified.

Many phrasal verbs occur within semantic frames which are typically considered idiomatic. While often, certainly initially, analysed as additional variations in the meaning of the root verb, the combination of the verb and the particle can result in a meaning drastically different from that of the root verb. Machonis (2009) calls these more idiomatic phrasal verbs «frozen verbs,» relegating them to the realm of the lexicon (p. 253). «Compositional» verbs, on the other hand, are seen as a verb plus a particle which adds aspect to the verb, while retaining the core meaning of the original verb (Machonis, 2009, p. 253). For example, Machonis (2009) identifies the aspect added by the particle *up* as completion, intensity, direction, or a combination of those three (p. 264). Machonis argues that because certain phrasal verbs are «frozen» they are different from «compositional» verbs; however, once a phrasal verb is in usage, its compositionality changes and the meaning moves, sometimes quite swiftly, towards the metaphoric, rather than the literal. A compositional verb can eventually become a 'frozen' verb, or it can remain productive. Jackendoff (2010) comments on this: «Some combinations of verb + particle are productive, some are semiproductive, and some are purely idiosyncratic» (p. 228). However, Jackendoff does not elaborate on whether or not productivity in a phrasal verb depends on its being what Machonis (2009) calls «compositional».

The use of phrasal verbs makes it idiomatic; not knowing them, it is very difficult and sometimes impossible to understand what others say and write in newspapers and books, and

therefore the study of this topic is very important. The value of the phrasal verb can strikingly different and usually differs from the meaning of the verb from which it is formed. To date, phrasal verbs occupy an important place in the lexical system of English. Phrasal verbs can determine polynomial as lexical units, consisting of verbs expressing the vital concepts and have a high frequency of use, and adverbs denoting the direction of action (postpositions). Phrasal verbs, as follows from the name itself, refer to the phraseology. Phraseology is a department of linguistics that studies the phrases, but not all, only more or less stable. Another sign of the phrasal verb is idiomaticity. Idiom is considered a combination of two or more words, the meaning of which does not coincide with the meaning of its constituents: give up - stop doing smth. But there are a number of verbs with meaning which can be derived from its constituent components: fall down - fall. Such idiomatic verbs are difficult to determine, because in addition to the basic meaning, the verb can have a number of other interpretations: *fall down* - bow, fail. The term «idiomatic» was first proposed by the Russian linguist Igor E. Anichkov. In 1926, I.E. Anichkov wrote an article in the French «Idiomatique et semantique», in which he proposed and justified a new linguistic science - «idioms», which should explore combinations of words (as opposed to syntax, who studies the combination of word forms). He also proposed a position that any word in the language of each particular stage of its development anyway limited in their use, i.e. it is absolutely free combinations of words in the language does not exist; so that so-called free word combinations should be studied within the framework of idioms, along with any other types of phrases, including the most idiomatic. In his works, I. E. Anichkov also examines the phenomenon of adverbial postpositions, calling them a special discharge of postpositional adverbs (up, out, off, etc.), consisting of units that exhibit the ability to join verbs, clarify and supplement their meaning. Adverbial postpositions, joining the ranks of the word or words that make them resistant semantic, syntactic and phonetic whole and complex units (with postpositions ceased to be independent circumstances). Adverbial postposition is an important part of the phrasal verb. This can be seen in the postposition «down» in the following examples: Write down the rule. / Put down the rule. / Get down the rule. / Take down the rule. [2, 23]

According to the American linguist Dwight Bollinger, until recently, the English language did not have a lot of resources to create new words based on existing ones. However, phrasal verbs consolidated its position in the verbal lexicon of modern English. Becoming a phenomenon of conversational level, they are important for the communicative act and open up unlimited possibilities telling expression virtually of all concepts. The number of phrasal verbs is growing every day, and with it rising frequency of their use. Often used in colloquial speech, phrasal verbs have already moved into the language of the media, business and economics, and even replaced some combination of simple verbs synonyms. According to Jane Povey, author of «speak correctly in English,» phrasal verbs are syntactic and semantic unit. According to D. Povey phrasal verb can be replaced with «simple» verb. It characterizes the phrasal verb as semantic unity: come by - obtain, call up - telephone. However, many phrasal verbs are equivalent only with the words: *break down* - *stop functioning*. Some theorists tend to consider the second component up, to, on, through, after, of as prepositions, others as adverbs, others call them postfix, fourth as particles. [4, 12]

Today English continues to develop these two parallel paths. Therefore, hundreds of English phrasal verbs have French, Latin or Greek synonyms, which have the same meaning, but more «scientific» sounding. Here are just some of these synonyms: **blow up** - explode; **find out** - ascertain; **give up** - surrender; **go against** – oppose; **hand in**- submit; **leave out** - omit; **look forward to** - anticipate; **look up to** - admire, respect; **make up**- fabricate; **point out**- indicate; **pull out**- extract; **put off** - postpone; **put out** - extinguish; **put together** - assemble, compose; **speed up** - accelerate; **stand up for** - defend. Phrasal verbs can be found in the English text of any style and genre, but still the main area of use is the spoken language. In official business and scientific style the words of French, Latin or Greek origin are often used. This is not a strict rule, but a steady trend, and it has a long history. Phrasal verbs appeared in English in a natural way; however,

an event occurred that caused the language to develop. This event was the Norman conquest of England, which happened in 1066. After William the Conqueror invaded the country and seized power in the higher strata of society French began to dominate and English has been superseded became the language of the common people. This situation persists for a century and a half, until in 1204 England freed from French rule.

During this time, the French became the language of educated people, and writers borrowed new words to fill impoverished vocabulary of English from this language. In addition, many scientists have owned Latin and Greek, so they turned to these languages, drawing on the terms of these new fields of knowledge. English has become replete with foreign words, which, along with the traditional, expressing the nuances of the same concepts. For example, the word foretell (predict) can be expressed in Latin or Greek word predict prophesy. As a result - while native phrasal verbs naturally evolved in popular speech, loanwords expand scientific and literary language. A phrasal verb in Present-Day English is a verb that takes a complementary particle, in other words, an adverb resembling a preposition, necessary to complete a sentence. A common example is the verb «to fix up»: «He fixed up the car.» The word «up» here is a particle, not a preposition, because «up» can move: «He fixed the car up.» This movement of the particle «up» quickly distinguishes it from the preposition «up». Because the forms of the particle and the preposition are themselves identical, it is easy to confuse phrasal verbs with a very similar-looking type of verb: the prepositional verb. A prepositional verb takes a complementary prepositional phrase. Movement verbs are readily identifiable examples. For example, the verb «to go» is intransitive, and without the benefit of context, it cannot operate in a complete sentence only accompanied by a subject. One cannot say, «I went,» and expect to satisfy a listener without including a prepositional phrase of place, such as «I went to the store.» Prepositional verbs are immediately distinguishable from phrasal verbs in terms of movement, as prepositions cannot move after their objects. It is not possible to say, «I went the store to,» and so «went» is a prepositional verb. [5, 3]

The number of combinations of verbs with adverbs and prepositions accumulated over the centuries. Their meanings were sometimes changed beyond recognition. To illustrate the development of meanings, consider the following nuances that adverb «out» has acquired over the centuries. In the 9th century, it was only the literal meaning - «outward movement», for example, to walk out (leave) and to ride out (leave). Around the 14th century meaning «to take away the sound», for example, cry out (shout) and call out (to call, to appeal) and in the 15th century to «cease to exist» - die out (extinct) and burn out (burn, burn) appeared. By the 16th century to «spread evenly», for example, pass out (give), and parcel out (send) appeared. By the 19th century to «release the contents», for example, clean out (clean) and rinse out (rinse) was added. In addition, in modern colloquial English verb pass out means «shut down, losing consciousness.»

English phrasal verbs have special semantic and structural features which make their translation into other languages a difficult task. Kazakh has no equivalent of phrasal verbs. But it is important to understand how they work when translating them into Kazakh; the two (or sometimes three) components of the phrasal verb cannot be translated separately. Therefore, in order to bring a comparative analysis of the level of perception of students should compare this linguistic phenomenon with idioms: *to break up-быт шытын/күл-паршасын шығару*, *to break through-жаңалықтар ашу*, *to blow down-ұиырын түсіру, әкету*, *to blow in (into)-ұиып кіру, кенет кету*.

Turning to the semantics of the phrasal verbs, this article contains some description and discussion of the semantics involved in both the verbs and the particles. Many of the root verbs for phrasal verbs are monosyllabic, and are frequently verbs of motion, affect, giving, being, or doing. One root verb can be used with more than one particle, forming many phrasal verbs (e.g., *get up, get out, get off, get on*). While the type of verb root which phrasal verbs are drawn from is typically limited to a few semantic classes, the phrasal verbs themselves are not nearly so limited. Dixon (1992) writes that «the resulting phrasal verbs are distributed over a wider range of types; some of them have quite abstract and have special meanings, for which there is no monomorphemic synonym. [6, 275]

A few examples listed below show that there are a number of common phrasal verbs whose parent verbs are Germanic in origin. Examples (6), (7), and (8), however, show that parent verbs for phrasal verbs are not limited to Germanic roots. The etymologies shown come from Pearsall. [7]

(1) bring about, bring along, bring back (Germanic root, Old English *bringan*)

(2) draw back, draw out (Germanic root, Old English *dragan*)

(3) break off (Germanic root, Old English *brecan*)

(4) go out, go up (Germanic root, Old English *gan*)

(5) take on, take out, take in (Germanic root, Old English *tacan*, from Old Norse *taka*)

(6) point out, point to (non-Germanic root, Old French *pointer*)

(7) carry on (non-Germanic root, Anglo-Norman French and Old North French *carier*, from Latin *carrus*)

(8) attend to (non-Germanic root, Old French *attendre* from Latin *attendere*)

The particles which form phrasal verbs are homophonous with the English class of prepositions (although not all English prepositions double as particles). Usually the particles are based on prepositions of location and direction [8]. According to the Corpus of Contemporary American English, as of September 2012, the ten most frequently used particles were *up*, *out*, *back*, *down*, *on*, *in*, *off*, *over*, *around*, and *about*, with *up* having 838372 occurrences in the corpus, and *about* having 64392 occurrences (Davies, 2008). The corpus lists a total of 97 English particles, while Machonis (2009), citing Fraser (1976), states that there are a total of fifteen particles in English. These drastically different numbers, fifteen versus ninety-seven, occur partly because Davies (2008) does not limit his definition of ‘particle’ to those which only occur with phrasal verbs, and partly because Fraser (1976) was working with a smaller set of data than Davies (2008). In addition to this, phrasal verbs are currently very productive constructions, particularly in American English, as stated earlier, and there were simply more phrasal verbs in use in 2008 than there would have been in 1976. [9,17] Summarizing, we can say that phrasal verbs are an integral part of the vocabulary of the English language. The use of these verbs is usually focused on the spoken language. The use of phrasal verbs helps to avoid regular expressions and help to make the language more «alive». Obviously, the popularity of phrasal verbs connected with their ease of use. For example, the phrasal verb «to put up» is the set of meanings: lift, build, erect, put the (play), display, exhibit, offer (prayer), offer for sale, to raise (prices), invest (money), packing, organize, etc. Thus, using the minimum number of basic elements, the speaker can express a large number of concepts.

REFERENCES

- [1] Huddleston, Rodney, and Geoffrey K. Pullum. The Cambridge Grammar of the English Language, Cambridge: Cambridge University Press. 2002. P. 273-274.
- [2] Anichkov, I.E. Works on linguistics - St. Petersburg.: Science, 1997. P. 23.
- [3] Kunin A.V. English frazeologiya. Moscow, 1970 P.49.
- [4] Povey, D. Speak correctly in English. M.: Graduate School, 1984. P.12.
- [5] George J. M. Lamont. The Historical Rise of the English Phrasal Verb, diss. 2005. P. 3.
- [6] Dixon, R. M. W. A new approach to English grammar, on semantic principles. Oxford: Clarendon Press, 1992. P. 275.
- [7] Pearsall, Judy ed.. Concise Oxford English dictionary (10th edn., revised). Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 273-274.
- [8] McArthur, Tom, ed.. The Oxford companion to the English language. Oxford: Oxford University Press, 1992. P. 273-274.
- [9] Anna L. Olson. Constructions and result: English phrasal verbs as analysed in construction grammar, diss. 2013. P.17.
- [10] Newmeyer, Frederick J. (2005). Possible and probable languages: A generative perspective on linguistic typology. Oxford: Oxford University Press. P. 273-274.
- [11] Van Dongen W. A. (1919). He put on his hat and He put his hat on. Neophilologus

ЖАС ҒАЛЫМДАР МАҚАЛАСЫ

МРНТИ 16.21.39

А.А.Солтанбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ПУНКТУАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада жазуда қолданылатын тыныс белгілерінің табиғаты, қолданысы, атқаратын қызметтері мен білдіретін мағыналары жөніндегі мәселелер, сонымен қатар пунктуациялық жүйедегі тыныс белгілердің өзіндік орны қарастырылады.

Тірек сөздер: пунктуация, қазақ пунктуациясы, тыныс белгілер, тілдің функционалды табиғаты, үтір, нүкте, тырнақша, сұрау белгісі, графикалық таңбалар, орфография, интонация.

А.А.Солтанбекова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук

ВОПРОСЫ ПУНКТУАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы о природе, употреблении, функциях и значениях знаков препинания, используемых при написании, а также собственное место знаков препинания в пунктуационной системе.

Ключевые слова: пунктуация, казахская пунктуация, знаки препинания, функциональная природа языка, запятая, точка, кавычки, вопросительный знак, графические знаки, орфография, интонация.

A.A. Soltanbekova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, candidate of philological sciences

PROBLEMS OF THE PUNCTUATION SYSTEM OF THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article discusses questions about the nature, use, functions and meanings of punctuation marks used in writing, as well as the proper place of punctuation marks in the punctuation system.

Keywords: punctuation, Kazakh punctuation, punctuation marks, functional nature of language, comma, point, quotation marks, note of interrogation, graphic signs, orthography, intonation.

Қазіргі қазақ тілінде тыныс белгілер дұрыс қолданылып жүр ме? Сөздің әуезділігі, сөйлемнің мағыналық ерекшеліктері, тілдік коммуникация үдерісінде қолданылатын дауыс кідірісі және әр тыныс белгінің функционалды-семантикалық табиғаты жетіле дамып зерттеле қойған жоқ. Тыныс белгілері – адамның ойын дәл, нақты, түсінікті, тия-

нақты етіп жеткізетін, жазу тіліне қызмет ететін шартты белгі. Тыныс белгілерін зерттейтін ілім пунктуация деп аталады. Ол лагын тілінің «punctum» – «нүкте» деген сөзінен алынған. Жазуда қолданылатын тыныс белгілерінің табиғатын, қолданысын, атқаратын қызметтері мен білдіретін мағыналарын айтылу мен жазылудағы қолданыс ережелерін зерттейді. Қазақ тілінде мынандай тыныс белгілерінің түрлері бар: нүкте, үтір, қос нүкте, леп белгісі, сұрау белгісі, нүктелі үтір, көп нүкте, жақша, тырнақша, сызықша. Аты аталған тыныс белгілердің әрқайсысының графикалық сызбасы қалыптасқан әрі сөйлеуде болсын, жазылуда болсын дауыс ырғағының белгілі бір жерде көтеріңкі не бәсең айтылуы, екпін түсіре отырып мәнермен қай жерде үзіліс, қай жерде кідіріс жасау керектігін реттеп отыратын қызмет атқарады.

Тыныс белгілері қолданыс ережелеріне қарай үшке бөлінеді:

1) Сөйлем басында қойылатын тыныс белгілер: үтір, сызықша, қос нүкте.

1) Сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілері: нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүкте. *Сырт қарағанда ештеңе білінбейтін мына үйдің ішінде қандай газжап тіршілік жатқанына таңғалысты* (С.Жүнісов, Ақан сері). *Бұл мондыбас кісіге не түсіндіріп жарытушы еді?* (Р. Райымқұлов, Бұрылыс.). *Енді байқасам, тарсылдай соққан сағынышты жүрегім қит етсе, жарылып кетерліктей!* (С.Мұқанов, Мөлдір махаббат).

2) Сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілері: үтір, нүктелі үтір, жақша, қос нүкте, тырнақша, сызықша. Бүгінгі таңда мектеп жасындағы, институт қабырғасындағы жалпы қазақ тілді оқырман қауымға тыныс белгілердің адамның көңіл күйі мен сезімін, айтқанын деген ойын әсерлі де түсінікті жеткізуге көмектесетін, синтаксистік байланыстарды дәл ажыратып тұратын таңбалар екендігін ғылыми зерттеу жүргізе отырып түсінікті ете аламыз. Тыныс белгілері қате қойылған мәтіннің, сөйлемнің мағынасы күнгірттеніп не тіпті өзгеріп кетеді. Сондықтан оны дұрыс қоюдың мәні зор.

Бүгінгі таңда орфография мен пунктуация мәселелерінен біршама толық әрі жүйелі тұрғыда мағлұмат беретін еңбекке Р.Сыздықованың «Емле және тыныс белгілері» зерттеуін жатқызамыз [1]. Оның қатарында Ф.Мұсабекованың «Қазіргі қазақ тілі пунктуациясы», Н.Оралбаева мен Ә.Абылақовтың «Қазақ тілі», А.Қыдырниязованың «Орфография және тыныс белгілері» оқу құралдары бар. Алайда аталған еңбектердің шыққанына біршама уақыт өтуіне байланысты және олар арнаулы орта оқу орындарына арналып жазылғандықтан, пысықтау материалдары да шағын.

Ғалымның ой іргесімен жанасқан сөйлем деген жақсы дефинициясы бар, қазіргі функционалды грамматикадағы таксис семантикалық категориясын білдіреді. Сөйтіп осы іргелес сөйлемдерге мысал келтіре отырып тыныс белгінің қойылуын түсіндіреді:

1) Күн ашық. Тоғайлар шат. Ың-жың орман.

2) Күн кеш болды. Ат болдырды, ел көрінбеді. Батыр сасайын деді.

3) Біссімідә безгелдек! Бұлай жатсын дуадақ! Сыбағама қоңыр қаз. Үлесіме үш үйрек. Екі сартқа бір тартар, аққуды батыр екен атар.

1-мысалға алынған сөйлемдер арасында жақсы күннің жайын сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар. 2-мысалға алынған сөйлемдер арасында кеш уақытта болған уақиға жайын сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар. 3-мысалға алынған сөйлемдер арасында үлес кіретін сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар.

Сөйтіп, үш мысалдың үшеуіндегі сөйлемдер біріне-бірі тек ой іргесімен ғана жанасқаны болмаса, бастарын қосып тұрған басқа еш нәрсе жоқ. Сондықтан бұлардың аралары да біріне-бірі қосылмай, ашық-ашық үзіліп айтылады. Жазғанда араларына үлкен тыныс белгісі (.) қойылады. Іргелері жақын болса, ортаншы тыныс белгісі (;) қойылады. Бұл жерде нүктені ғалым үлкен тыныс белгісі деп, нүктелі үтірді ортаншы тыныс белгі деген атау береді. үтірді кіші тыныс, дефисті ұзын сызық, қос нүктені қос ноқат деп берген екен. Бұл тыныс белгілерінің сөйлемдерде қай жерде қойылатынын мысал арқылы дәлелдейді.

1) Қарабай мен Сарыбай аңға шықты. Екі дос бірін-бірі сүйді, құшты. Қолға алды тату-

лықты, араздықты.

Сыйысулы сөйлемдердің белгісі – бірнеше мүшелері бірөңкей болу. Мәселен: 1-сөйлемде екі мүшесі бірөңкей: Қарабай, Сарыбай – екеуі де бастауыш. 2-сөйлемде де екі мүшесі бірөңкей: татулықты, араздықты – екеуі де толықтауыш.

Салалас сөйлемдердің аралары әуелі кіші тыныс – теріс үтірмен айырылады. Екінші органшы тыныс – үтірлі ноқатпен айырылады. Сұйылыңқы, қойылыңқы жалғасу бар жерде қойылтушы сөйлемнің алдына ұзын сызық (–) қойылады. Сұйылтушы сөйлемнің алдында қос ноқат (:) қойылады [Байтұрсынұлы Ақымет]. Сондай-ақ ғалым төл сөздер мен төлеу сөздерде қойылытын тыныс белгілердің қызметін де айтып кетті: Төл сөздер қабатша (« ») ішіне жазылады. Төлеу сөздерге тыныстар жай сөйлемдерше қойылады. Мәселен: Шал айтты: «Көрмеймісің не еткенінді? Желгіп жындануға жеткенінді? Бардай-ақ әкең құны сонша шаншып. Терісін іске алғысыз еткенінді». Шалдың бұл сөзі төл сөз болған соң, қабатша қойылып тұр [Байтұрсынұлы Ақымет].

1915 жылы жарық көрген «Жазу қағидалары» деген кітапшада тыныс белгілерінің қолданылуы туралы ережелер берілген. Онда тыныс белгілерінің жеті түрі ғана аталып, олардың әрқайсысына берілген ережелерге мысалдар келтірілген. Леп белгісі «дауыс ишараты» деп, сызықша мен жақша және көп нүкте «ишарат» деп, тырнақша «екі ишарат» деп аталады. Яғни ХІХ ғасырда және ХХ ғасырдың басында түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде баспадан шыққан кітаптарда тыныс белгілері дұрыс, жүйелі түрде таңбаланбаса да, ақырын-ақырын графикалық сызбасында көрініс тапты.

Орыс алфавитіне көшкен кезде, кейбір қазақ тілі мамандарының «Жазуда тыныс белгілерін дұрыс қоя білу керек, осы уақытқа дейін жұрттың бәріне бірдей заң болатындай тыныс белгілерінің ережелері жоқ, қазір қазақ халқы орыс алфавитіне көшіп отырғанда, жазуда үлкен маңызы бар тыныс белгілерін дұрыс қоя білу мәселесін де осы бастан қолға алу керек» деген сияқты баспасөз бетіндегі пікірлер қазақ тілінің пунктуациясын дамытуға алып келді. Профессор Р.Сыздық «Байтұрсынов жазуы және емле ережелерінің тарихы» деген мақаласында тыныс белгілерінің осы күнгі терминдерін алғаш ұсынған А.Байтұрсынов екендігін айтты. Тыныс белгілердің арнайы терминдері болмаса да 1898 жылы жарық көрген ДУГ газетінде Байтұрсынов ұсынған тыныс белгілерінің қатарын, яғни қазақша нұсқасын келтіре кетеді: «Қазақ жазбаларының орфографиясы мен жазба мәдениеті туралы әлеуметтік үн де ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың алғашқы 10-15 жылы барысында ашығырақ шықты, мақалалар жарияланды, қазіргі тыныс белгілерінің түр-тұрпаты мен орындары көрсетілді, (ДУГ, 1896, №31). Жоғарыда айтылды, араб жазуымен берілген мәтіндерде ешқандай тыныс белгілері болмады. ДУГ-тің өзі бастапқы нөмірлерінде тыныс белгілерінсіз шығып тұрыпты. Кейін өзі танытып түсіндірген тыныс белгілерін пайдаланды.

Бірақ не газет редакциясы, не жеке авторлар бұл тыныс белгілерінің қазақша толық (түгел) атауларын (терминдерін) бере алмады. Тыныс белгілері дегенді тыныстар деп атады және тыныс белгілерін қою емес, тыныстарды жүргізу деді. Ал жеке бірқатарының атауларын: нүктені – тыныс, үтірді – жарты тыныс, нүктелі үтірді – тыныстың төрт бөлгенінің бірі, сұрау белгісін сұралған жауаптың аяғына қойылады деп, леп белгісін ашуланып не қорқып, яки таңданып айтқан сөздің аяғына қойылды деп, осы үлгіде әрі қарай тырнақшаның, қос нүктенің, көп нүктенің, дефистің, сызықшаның терминдік атаулары емес, түсіндірмелері ғана көрсетілген (ДУГ, 1898, №42). Тыныс белгілерінің осы күнгі терминдерін алғаш ұсынған А.Байтұрсынов болатын. Араб таңбалы жазуда тыныс белгілерінің жоқ болғандығы, бас әріп таңбасының жоқтығы мәтінді дұрыс жазуға, түсініп оқуға кедергі келтіретіндігі сөз болды. Әсіресе «Түркістан уалаяты» мен «Дала уалаяты» газеттері жарық көре бастағанда, тыныс белгілерін қолдану әрекеті басталды. «Синтаксистік тұтастық» (период) деп аталатын мәтін сегменттерін (бөліктерін) айырып, азат жолдан (абзацтан, жаңа жолдан) бастап жазу да осы кезде көрінді. А. Байтұрсыновтың

оқулықтары мен еңбектерінде, XX ғасырдың басында шығып тұрған «Қазақ», «Айқап» газеттерінде кеңінен орын алды. Араб жазуымен ұсынылған мәтінде орын алмаған (және орын алуы мүмкін де емес) мәселе – бас әріптің қолданылуы болып қала берді, сондай-ақ дефис пен сызықшаның қолданысы, оқшау сөздердің сөйлемдегі өзге сөздерден тыныс белгілерімен, көбінесе үтірмен бөлектеліп көрсетілуі сияқты пунктуацияның жеке тұстары да әлі айқындалып, тұрақталмағандығы көрінді [2].

Тыныс белгілерінің өзіне тән мағынасы қаншама жыл қалыптасты. Керек тыныс белгілер өздерімен өздері жазу қалыптаса бастағанда-ақ іріктеліп қалып қоя берді. Көпшілік, оның ішінде мектеп оқушылары нүктені сөйлемнің соңына қойылу арқылы тиянақты ойды білдіретінін ереже түрінде жаттап алады. Мысалы: 1) *Ал, енді тапжылмай тұра берсең, көретінің — мынау аспанмен тайталасқан алау от. Самала жарық. Жұрт ортасы. Жан-жағың тола оқты көз. Сынай қарайтын, міней қарайтын, қызықтай қарайтын, мүсіркей қарайтын, місе тұтпай қарайтын ала көз. Жымысқы көз... Көз, көз, көз... 2) Ұзын кең өлкені қаптай басқан қарағанның ортасында терең құр жар бар. Соның бас жағында итмұрынды қалың жыныстың арасында қасқыр іні. Жақын елге мәлім ескі ін (М.Әуезов). 3) *Кеш. Ымырт жабылған кезі. Көкшетау маңы. Айнадай тұнық сулы Көлішүмектің қасы. Көлішүмектің жағасындағы көк ала қамыс, судыр құрғақтар айнаның жиегіне салынған әдемі өрнек сияқты.* Үш мәтінде де нүкте қойылып аяқталған сөйлемдердің орнына үтір қоя отырып сөйлемнің грамматикалық мағынасын ашып көрсетеді. Яғни грамматикалық құрылымына қарай бір ғана ойды білдіретін күрделенген үйірлі мүшесі бар сөйлем екенін көреміз. *Ал енді тапжылмай тұра берсең, көретінің — мынау аспанмен тайталасқан алау от, самала жарық, жұрт ортасы.* – дұрыс болар еді (грамматикалық құрылымына қарай). Автордың әсірелеу, сипаттау сияқты ішкі толғанысын көреміз. *Алау оттан* кейін нүкте, *самала жарықтан* кейін нүкте, *жұрт ортасы* дегеннен кейін нүкте қоя отырып, кідірістің таңқала тамсану сияқты пафостық ойларды байқаймыз. *Мен сізге айтуым керектінің бәрін айттым. Сөзімді жақсылап ойлансаңыз* – дегенде нормативті тыныс белгі оның ішінде нүкте сөйлемнің соңында, ой аяқталғанда қойылуы керек болатын, бұл жерде автордың өзіндік ішкі ойының еркіндігін көреміз. *Дұрысы: Мен сізге айтуым керектінің бәрін айттым, сөзімді жақсылап ойлансаңыз.* Айтушының ойы енді ғана аяқталды. Егер «*Мен сізге айтуым керектінің бәрін айттым*» – деп қоя салатын болсақ, ой аяқталған жоқ, ары қарайғы жалғасы бар екендігін байқаймыз.*

Көп нүкте өзіндік қызметі бар нүктенің антонимі ретінде есептеледі.

Көп нүкте – белгілі бір себептермен ойдың аяқталмай қалғандығын немесе айтылмақшы пікірдің толық айтылмағандығын білдіру үшін қойылатын тыныс белгі. Көп нүкте - мағынаға байланысты қойылатын белгі. Ол, негізінен, мынадай жағдайларда қойылады:

1. Өлең немесе прозалық текстен кейбір сөз, я кейбір тармақ түсіп қалса;
2. Алынған қитаттан сөз немесе сөйлем қалдырылған жағдайда;
3. Айтылмақшы ой желісі әртүрлі себептермен (бульғып сөйлей алмау, ой бөлініп кету, сөйлеушінің сөзін аяқтапай бөліп жіберу т. б.) үзіліп-үзіліп қалған жағдайда;
4. Бір сөз бірнеше рет қайталанған жағдайда, болмаса сөйлеуші сөйлеп келе жатып, сөзінің арасында айтарлықтай кідіріс жасаса, оның ар жағында бірнәрсенің айтылмай қалғандығы аңғарылып жатса, бірнеше рет қайталанған сөздер арасына немесе кідірістен соң қойылады.
5. Көп нүкте қойылмайтын сөйлем сұраулы не лепті болып келсе, әуелі сұрау, леп белгісі одан соң қатарынан екі нүкте қойылады.
6. Кісі сөйлеп келе жатып айтайын деген сөзі есіне түспей, ұмытып қалса, соны кенеттен еске түсіргенде;
7. Санамалап айтылып жататын кейбір пікірлердің барлығын айта бермей, олардың кейбіреуін айтып жағудың артық екендігін білдіру үшін (Уикипедия – ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет).

Көп нүктеде екі негізгі өзіне тән қызметтік белгісі бар: ойдың аяқталмай қалуы және сенімсіздік. Мәтінде мұндай белгілер қатар жүруі мүмкін немесе әрқайсысының өзіндік орны болады.

Тыныс белгілердің өзіндік ерекшелігін, сөйлемдегі қызметін, функционалды табиғатын әлі де зерттеу қажет. Келесі еңбектерімізде қалған тыныс белгілердің сөйлемдегі табиғатын ашатын боламыз.

Қазіргі пунктуацияның тәжірибесінде «пунктуациялық норма» термині тар мағынада, яғни тек тыныс белгілердің қолданысы ретінде қалып қоймайды, одан да кеңірек түсіндіріледі. Пунктуациялық норма сөйлеу нормасымен/мәтін ішіндегі ойдың жүйелілігімен сәйкесетін тұстары жиі орын алады. Яғни жалаң күйдегі сөйлемдердегі тыныс белгілердің қолданысы мен қызметін зерттеу өткен ғасырда орын алған, қазіргі таңда пунктуациялық нормаға көшу дегеніміз мәтіндегі немесе сөйлеу тіліндегі коммуникативті-прагматикалық нормадағы тілдік бірліктердің қолданысы. Мәтіннің өте күрделі тілдік құрылым екендігін білеміз. Оны айқындайтын басты белгілері – жүйелілік және тұтастық. Мәтіннің тұтастық категориясы мәтінді ұғынып, оның мәнін түсінгенде ғана пайда болып, логикалық жағымен тығыз байланысты болса, жүйелілік күрделі бірліктерді құрайтын тілдік құралдардың белгілі әдіс-тәсілдермен ұйымдасуынан көрінеді. Коммуникативті-прагматикалық норма дегеніміз – белгілі бір қоғамдағы коммуниканттардың түрлі тілдік жағдаяттағы сөйлесімді құрайтын түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің құрылымы. Тілдік норма әр деңгейдегі тілдік бірліктердің өзара тіркесім қабілетін белгілесе, сөйлеу нормасы нақты бір уақыт кесіндісінде сөйлеу жағдаятында қалыптасады. Яғни сөйлеу тіліне коммуникативті-прагматикалық нормалар тән болып келеді. Сөйлеу жағдаятына байланысты тіл бірліктерін таңдау ережелері болады. Мұндай нормалар тіл үйренушілер арасындағы қарым-қатынас үстінде, тіл меңгеру барысында қалыптасады. Тіл үйренуші санасында аталған нормалар тәрбие, тәжірибе, білімнің арқасында қалыптасып, қабылданып, сөйлеу жағдаятының түріне қарай, сөйлеуші қажеттілігіне қарай қолданысқа түседі. Осы көрсетілген нормалар (коммуникативті, тілдік, прагматикалық пунктуациялық нормалар) сөйлеуде бір жүйеге түсіп, белгілі бір коммуникативті жағдаяттағы әлеуметтік болмысы анықтала түсті. Қарым-қатынас барысында тілдің көбіне прагматикалық қызметіне мән беріледі. Ауызекі қатысым барысындағы әрбір сөйлесімнің ықпал ету күші адресат факторымен қаған түрде санасуы керек. Қатысым орнатудың сәттілігі коммуникативті-прагматикалық нормаларды сақтауға да көп байланысты. Өйткені қатысым нақты коммуникативті жағдаят, әңгімелесушілердің интенциясы мен ниетін негіздейтін үйлесімді тілдік амалдарды таңдау, әңгімелесушілердің арақатынасы, жеке сөйлеу дағдылары мен қатысым жағдайы арқылы реттеліп отырады. Коммуникативті жағдаятқа мынадай белгілер тән: белгілі бір әлеуметтік орта, оның белгілері, коммуниканттардың өзіндік мінез-құлқы, сөйлесу барысындағы көпшілікке қарап айтылған тілдік/тілдік амал-тәсілдер қатары; сөйлесетін ортақ тақырыптың атауы, ондағы тыңдаушы мен айтушының арасындағы әлеуметтік, қоғамдық, мәдени-тұрмыстық аясының теңдігі; қатысымға қатысушылардың мақсаты мен уәжі коммуникативтік жағдаяттың компоненттерімен тығыз байланысты болып келеді.

Тілдік қарым-қатынасқа түсетін коммуниканттардың тілдік немесе одан да кеңірек вербалды және вербалды емес қатынас құралдары коммуникативті-прагматикалық норманы құрайды. Пунктуациялық тілдік құралдарды қолдану тек мәтін құрау үдерісінде жүзеге асады.

Басты назар аударатын мәселе коммуникативті-прагматикалық нормаға тілдік қарым-қатынасқа түсуші адамдардың коммуникативті және тілдік (вербалды және вербалды емес қарым-қатынас ережелері) сипаттағы ережелер енгізілген. Вербалды қарым-қатынас тіл, сөйлеу арқылы жүзеге асады. Тіл – сөз жүйесі, сөздерді дұрыс құрастыру, ойды сөзбен толық жеткізу, дыбыстың, интонацияның, сөздің нақтылығы. Тілдік дыбыстық құбылыс – сөз темпі, дауыс ырғағы, ритм, тембор, дикция. Вербалды емес қарым-қатынас «дене

тілі», «ым-ишара тілі» деген ұғымдармен байланысты. Бұл қарым-қатынас құралына поза, ым-ишара, мимика, визуалды қатынас, тұлғааралық дистанция жатады. Коммуникативті прагматикалық норма тілдік санада, сөйлеу актісінде көмескі түрде көрініс берсе, пунктуациялық норманы коммуникативті-прагматикалық қатынаста қарастыру керек. Пунктуацияны игеру тек мәтінде жүзеге асады.

Пунктуациялық норма – белгілі бір синтаксистік құрылымдағы тыныс белгілерді пайдалана отырып, жалпы пунктуациялық жүйедегі барлық тыныс белгілерді жалпы бір ережеге бағындыру. Тыныс белгілер жүйесі мынадай нақты белгілеріне байланысты топтарға бөлінеді: а) тыныс белгілердің жұмсалыу өрісі (сөйлем немесе мәтін), ә) актуалды мүшеленудің нысаны (мәтін немесе сөйлем), б) актуалды мүшеленудің нәтижесі (мәтіннің бір бөлігі, сөйлем немесе сөйлемнің бір сыңары), грамматикалық (синтаксистік) немесе объектінің мағыналық сипаты. Тыныс белгілердің бұл сипатына қарай негізгі өзегі (ядро) негізгі үш класты құрайды: 1) сөйлемнің біткенін анық көрсету (нүкте, сұрау белгісі және леп белгісі, ойдың жалғасын көрсететін көп нүкте); 2) сөйлемнің ортасынан бөліп тастайтын тыныс белгілер (нүкте, нүктелі үтір, сызықша, қос нүкте, көп нүкте); 3) сөйлемнің ортасында кездесетін (жақша, тырнақша, сызық, үтір, көп нүкте) тыныс белгілер класы сөйлемнің графикалық безендірілуіне қызмет етеді.

Қорыға айтқанда, пунктуациялық норманы теориялық тұрғыдан меңгерудің маңызы зор. Кез келген адам сауатты жазу үшін пунктуациялық нормаларды толық игеруі керек. Пунктуация – сөйлемді және мәтінді, сөйленімді мағыналық бөліктерге бөлудің графикалық тәсілі. Осыған орай тыныс белгілерін дұрыс қоя білу – сауаттылықты арттырады, әрі сөйлемнің синтаксистік құрылымын меңгеруге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы, 1960. 58 б.
- [2] Сыздық Р. «Байтұрсынов жазуы» және емле ережелерінің тарихы. / Р. Сыздық // Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл. Алматы, 2009. № 2-3. 3-7 бб.
- [3] Мұсабекова Ф. Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы. Алматы, 1973. 31-34 бб.
- [4] Шапиро А.Г. Основы русской пунктуации. М., 1955. С. 45.

Б.С. Жөнкешов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СТАНДАРТТАРДАҒЫ АНЫҚТАМАЛАРДЫ МОДЕЛЬДЕУ

Аннотация. Мақалада терминологиялық стандарттардағы анықтамаларды модельдеу қарастырылады. Ғылыми-техникалық терминологияны стандарттауда терминологиялық стандартты құрудың негізгі үдерістерін реттеу және ресімдеу жұмыстары маңызды болып табылады.

Тірек сөздер: Терминологиялық стандарт, термин, терминография, анықтама, категория, біріздендіру.

Б.С.Жонкешов

Ведущий научный сотрудник отдела терминологии Института языкознания имени А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук

МОДЕЛИРОВАНИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЙ В ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СТАНДАРТАХ

Аннотация. В статье рассматривается моделирование определений в терминологических стандартах. Важным в стандартизации научно-технической терминологии является работа по регулированию и оформлению основных процессов создания терминологического стандарта.

Ключевые слова: Терминологический стандарт, термин, терминография, определение, категория, унификация.

B.S. Zhonkeshov

Leading researcher of the Terminology Department of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, candidate of philological sciences

MODELING OF DEFINITIONS IN TERMINOLOGY STANDARDS

Annotation. The article deals with the modeling of definitions in terminology standards. Important in the standardization of scientific and technical terminology is the work on the regulation and design of the main processes of creating a terminology standard.

Keywords: Terminology standard, term, terminography, definition, category, unification.

Бүгінгі таңда қазақ терминдерінің оқулықтарда, журнал-газеттерде, тауарлардың зат белгілерінде, стандарттарда және т.б. бірізді қолданылмай келе жатқандығы көпшілік жұртшылықты аландатып отырған мәселелердің бірі. Ол жайында бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылыми конференцияларда, дөңгелек үстелдерде жиі айтылып та, жазылып та жүр. Иә, елімізде біріздендіру жұмысы бойынша біршама жұмыстар атқарылып жатқаны рас. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық

терминология комиссиясы терминдерді бекіту, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Техникалық реттеу және даму комитеті Қазақстан Стандарттау және сертификаттау институты терминдерді стандарттау жұмыстарымен айналысады. Дегенмен де бұл орындалып жаққан жұмыстарда кемшіліктер де жоқ емес. Терминологиялық комиссия тек қана «экономиканың, ғылымның, техниканың, мәдениет-тің барлық салалары бойынша қазақ тілінің терминологиялық лексикасы саласында ұсыныстар әзірлейтін консультациялық-кеңесші орган» [1], сонымен бірге терминдерді реестр (орысша-қазақша) күйінде ғана бекітеді. Ал Қазақстан Стандарттау және сертификаттау институты стандарттап жатқан терминдерінің дефинициясы аударма деңгейінде (орыс тілінен) ғана. Оның өзінде ол аудармалардың сапасы сын көтермейді десек, артық айтқан болмас едік.

Терминдерді реестр түрінде бекіту және оны құжат айналымында, оқулық жазуда, бұқаралық ақпарат құралдарында өзгеріссіз қолданылуын қадағаламау қазіргі кезге дейінгі тәжірибеде тиімсіз екендігін көрсетіп отыр. Бұл мақаламызда терминдерді біріздендіру жұмысында оның атауы анықтамасынан бөлініп қарастырылмайтын тұтас бір бүтін екендігін және сағандарта беріліп жүрген термин анықтамаларының түрі, сонымен бірге құрылмы жайында сөз қозғамақпыз.

Ғылыми-техникалық терминологияны стандарттауда терминологиялық стандартты құрудың негізгі үдерістерінде реттеу және ресімдеу жұмыстары маңызды болып табылады. Біздің пікірімізше, қандайда бір терминге анықтама беру, яғни ресімдеу жұмысы берілетін ұғымды дәл көрсетуге мүмкіндік туғызады. Ол үшін ұғымды талдау (олардың маңызды белгілері мен байланыстарын айқындау) және жүйелеу жұмыстарын жүргізу керек. Терминнің анықтамасы ұғымның мәнін сөзбен жеткізуге және қолданыстағы немесе жаңа қалыптасқан терминдердің қай ғылым саласына жататындығын анықтауға негіз болады. Жаңадан пайда болған терминге қазақ тілінде берілетін атаудың дұрыстығын анықтауда, сонымен бірге терминологиялық стандарттың сапасын бағалауда көбіне анықтаманың дұрыс құрылуының маңызы зор.

Алайда, қазақ тілінде анықтама терминологиялық қызметтің объектісі ретінде әлі де жеткілікті түрде зерттелмеген. Қазақ тіл білімінде Е.Әбдрәсілов анықтаманы жалпы алғанда микроқұрылым деп тауып, оның ішкі құрылым атаулары «тіркеуші мәліметтер, шартты мәліметтер, этимологиялық мәліметтер, лексикалық қабатқа жіктелуі туралы мәліметтер, түсініктеме, ассоциациялық белгілер, прагматикалық жағдайлар, безендірілу, микроқұрылымдық элементтер» сияқты ақпараттарды қамтитындығын ғана көрсетумен шектеледі [2, 48б.]. Орыс тілінде Д.П.Горский, Е.К.Войшвилло, К.Поп және т.б. логиктердің еңбектерінде анықтама логикаәдістемелік жоспар тұрғысынан кеңінен зерттеледі.

Байқағанымыздай терминологияны реттеу және стандарттау бойынша әдістемелік нұсқаулықтар мен зерттеулердің көбі анықтамаға қойылатын талаптарды тұжырымдаумен ғана шектеледі, ал оларды құрастырудың құрылымымен тәсілдерін қарастырған еңбектерді біз кездестіре алмадық. Анықтаманы терминологиялық аспектімен байланыстыратын жеке мәселелер Т.Л.Канделаки, В.Ф.Журавлева және басқа да авторлардың еңбектерінде зерттелінген [3]. Қысқаша айтқанда, бұл еңбектерде анықтама төмендегідей талаптарға сай болуы тиіс деп көрсетілген:

- 1) Ғылыми-техникалық ұғымдарды теңдестіруге және басқа да көптеген ғылыми-техникалық ұғымдардан бөліп алуға қажет және жеткілікті маңызды белгілерден ғана тұру;
- 2) Ұғымға сәйкес келу;
- 3) Жүйелі болу, яғни бекіту, белгілі бір ұғымдық жүйедегі ұғымның алатын орнын сөзбен көрсету;
- 4) Қайталамау;
- 5) Логикалық шеңбері болмау;
- 6) Жағымды болу;

7) Қысқа әрі анық болу;

Лингвистикалық тұрғыдан дұрыс қалыптасу, яғни тіл нормалары мен ережелеріне сәйкесу болу.

Жоғарыдағы талаптар ғылыми-техникалық ұғымның қандай болуы тиіс екендігін көрсетеді. Алайда анықтаманы дұрыс құрастыру үшін бұл талаптар жеткіліксіз, қолда бар терминологиялық сөздіктерге, стандарттарға жасалған талдаулар біздің осы күдігімізді растайды. Талдау нәтижелері мынадай кемшіліктерді анықтады (мақаланың көлемін ескере отырып, біз оны мысалдармен көрсетуді артық көрдік):

1. Анықтаманың қайталануы,
2. Анықтаманың сәйкес келмеуі,
3. Анықтамалардағы логикалық шеңбер,
4. Анықтама жүйелілігінің бұзылуы,
5. Қазақ тіліндегі нормалардың бұзылуы,
6. Ұғымның анықтамасын ауыстыру,
7. Бекітілмеген авторлық қолданыстағы терминдердің кездесуі.

Талдау материалдары негізінде қазақ терминографиясынан барлық талаптарға сай, «мінсіз анықтаманы» сирек кездестірдік. Оның себептері де жоқ емес. Санамалап айтар болсақ, термин анықтамасының сапасыз аударма түрінде берілуі, сөздік түзуші авторлардың термин анықтамасына қойылатын талаптары жайында білімінің жоқ болуы және т.б. себептер тілімізде терминге берілген анықтамалардың сапасына теріс ықпалын тигізіп отыр. Ол өз деңгейінде терминдерді біріздендіру жұмысына кедергі келтіретіндігі анық.

Ғылымның терминография мәселесін зерттеуші ғалымдар терминнің семантикалық белгілерін және олардың формаларының әртүрлілігін ескере отырып, термин анықтамасын әртүрлі және бірнеше түрге бөліп қарастырады: 1) тек-түрлік; 2) сипаттамалы; 3) сілтемелі [4, 122 б.] немесе 1) тек-түрлік; 2) портативті; 3) жалған тектік; 4) операциялық [5, 141 б.]. Байқағандарыңыздай жоғарыда берілген анықтама классификациясының тек-түрлік түрі негізінен барлық авторларда кездеседі. Мақаламызда мақала көлемін ескере отырып, анықтамалардың осы түріне ғана кеңінен тоқталамыз.

Ғалымдардың көрсетуінше, анықтамалардың ішінде нақты әрі дәл болып табылатын анықтама тек-түрлік анықтама деп есептеледі [6]. Тек-түрлік анықтама деп термин семантикасындағы тек және түр ерекшеліктерін қамтитын анықтаманы айтады. Бұл анықтаманың құрылымы мынадай:

A = B мен C,

A – анықталатын ұғым, ал B мен C анықтаушы ұғым. B текті білдірсе, C түрлік ерекшелікті көрсетеді. Кесте түрінде былай болады:

1-кесте. Тек-түрлік анықтаманың құрылымы

Термин	Анықтама	
	Тектік белгі	Түрлік белгі

Мысалға, «Қылмыс» терминінің «қылмыстық заңда қарастырылған қоғамға қауіпті іс-әрекет» деген анықтамасын осы құрылымға салып көрсетсек, A – қылмыстық ұғымды, B – «әрекетті», C – «қылмыстық заңда қарастырылған қоғамға қауіптілікті» білдіреді. Тек-түрлік анықтама жинақтау және шектеу әрекеттерімен тығыз байланысты. Оның көмегімен атаудың шынайы ұғымына вербалды тұрғыдан түсініктеме беруге болады.

Тек-түрлік анықтамалар зат, үдеріс, қасиет, шама тәрізді кез келген категория ұғымдары үшін құрастырылуы мүмкін, мысалы: 1) *Компьютер дегеніміз ақпараттарды сақтауға, өңдеуге және алмасуға арналған бағдарлама-басқарымдық әмбебап электронды құрылғы;* 2) *Опталу дегеніміз ерітінді немесе газ қоспасының құрамындағы заттарды қатты дененің және сұйықтықтың көлемді сіңіруі;* 3) *Беріктік (физикада және материалтануда) дегеніміз материалдың сыртқы күш әсері салдарынан туындайтын ішкі*

жүктеменің ықпалымен бұлінуге төтеп беру қасиеті ; 4) Көлем дегеніміз дененің немесе заттың алып тұратын кеңістігінің көлемдік сипаттамасы және т.б. Келтірілген бірінші мысал зат категориясына, екінші мысал үдеріс категориясына, үшінші мысал қасиет категориясына, төртінші мысал шама категориясына жатады.

Тек-түрлік анықтамаларды құрастыру кезінде осы категориялардың біріне сүйену керек. Бұл анықталатын ұғымдардың негізгі белгілерін нақты, дұрыс, дәл анықтауға арқау бола алады. Бұлар текке жатын категориялар. Бұл категориялар жіктелімдік белгілеріне қарай іштей бірнеше түрге ажыратылып кетеді:

а) зат категорияларының ұғымы

2-кесте. Зат категориясының түрлік белгілері

Термин	Анықтама	
	Тектік белгі	Түрлік белгі
Зат		Арналымы
		Әрекет ету принципі
		Құрылымы, нысаны
		Тасымалдау
		Алу, құру, пайда болу тәсілі
		Қасиеті
		Сандық сипаттама
		Белгілердің үйлесімі

б) үдеріс категорияларының ұғымы

3-кесте. Үдеріс категориясының түрлік белгілері

Термин	Анықтама	
	Тектік белгі	Түрлік белгі
Үдеріс		Үдерістің арналымы
		Үдерісті жүзеге асыру әдісі (тәсілі)
		Үдерістің пайда болу себебі
		Қолданылатын жабдықтар, құрылғылар, құралдар, материалдар, қуаттар
		Үдеріс нәтижесі
		Үдеріс объектісі
		Үдеріс режимі

в) қасиет категорияларының ұғымы

4-кесте. Қасиет категориясының түрлік белгілері

Термин	Анықтама	
	Тектік белгі	Түрлік белгі
Қасиет		Қасиетті анықтау тәсілі
		Қасиетті анықтаудың нақтылығы
		Объектінің қасиетке ие болу шарттары
		Қасиеттің мәні

г) шама категорияларының ұғымы

5-кесте. Шама категориясының түрлік белгілері

Термин	Анықтама	
	Тектік белгі	Түрлік белгі
Шама		Шаманы анықтау тәсілі
		Шаманың бағыты
		Шаманы өлшеу және көрсету тәсілі
		Нормативтілік
		Шаманы анықтау шарттары

Анықтаманың бұдан өзге грамматикалық құрылымының да өзіндік модельдері болады. Бұл өз алдына жеке қарастыруды қажет ететін мәселе.

Қорығандылайкелгенде, терминатауыоныңанықтамасынанбөліпқарастырылмайтын біртұтас бүтін ұғым. Жеке тұрғандағы термин ұғым атауын білдірсе, анықтамасы сол ұғымды анықтайтын «төлқұжаты» болып табылады. Сөздік түзуде, терминдерді бекітуде анықтамасы қоса жүруі қажет. Сонда ғана қазақ терминдерін біріздендіруге қол жеткізе аламыз деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] [Электрон ресурс]. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P980000367>. (Жүгіну уақыты: 2015).
- [2] Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. Астана, 2005. 208 б.
- [3] Канделаки Т.Л. Работа по упорядочению научно-технической терминологии и некоторые лингвистические проблемы, возникающие при этом // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М.: Наука, 1970. С. 40-53.; Журавлев В.Ф. Об отношениях научных понятий в системном толковом терминологическом словаре // Теория и практика научно-технической лексикографии. М.: Русский язык, 1988. С.47-54.
- [4] Табанакова В.Д. Идеографическое описание научной терминологии в специальных словарях. Дисс. на ... доктора филол. наук. Тюмень, 2001. 288 с.
- [5] Волкова И.Н. Моделирование определения в терминологических стандартах// Современные проблемы русской терминологии. –М., 1986. –С.140-162.
- [6] [Электрон ресурс]. <http://www.km.ru/referats/5955539C41E4421AB5CE71A8EB643C94>. (Жүгіну уақыты: 2015).

Г.Б. Көбденова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология
ғылымдарының кандидаты

ҚАЗАҚТЫҢ АЛҒАШҚЫ АСТРОНОМИЯ ОҚУЛЫҒЫ

Аннотация. Мақалада көрнекті қайраткер, ғалым Әлихан Бөкейхановтың астрономия бойынша кітабы, қазақ терминологиясына қосқан үлесі, қазақ тілінің ғылыми стилінің дамуы қарастырылады.

Тірек сөздер: термин, оқулық тілі, ұлттық ғылым тілі, ғылыми аударма, төте жазу, астрономия.

Г.Кобденова

Научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, кандидат
филологических наук

ПЕРВЫЙ КАЗАХСКИЙ УЧЕБНИК ПО АСТРОНОМИИ

Аннотация. В статье рассматривается книга по астрономии выдающегося деятеля, ученого Алихана Букейханова, его вклад в казахскую терминологию, также рассматривается развитие научного стиля казахского языка.

Ключевые слова: термин, язык учебника, национальный научный стиль, научный перевод, прямое написание, астрономия.

G.Kobdenova

Researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Candidate of Philological Sciences

THE FIRST KAZAKH TEXTBOOK ON ASTRONOMY

Annotation. The article discusses the book on Astronomy by outstanding, scientist Alikhan Bukeikhanov, his contribution to Kazakh terminology, also the development of the scientific style of the Kazakh language.

Keywords: term, textbook language national scientific style, scientific translation, direct spelling, astronomy.

Термин тілде пайда болып, қалыптасуы үшін оның оқулықтарда, ғылыми әдебиеттерде жазбаша көрініс тауып және ауызша қолданыс аясында тұрақтануы қажет. Осы орайда оқулықтардың атқаратын орны ерекше. XX ғасырдың алғашқы жартысында ұлттық ғылым тілін қалыптастыруда сүбелі үлес қосқан оқулықтар мен ғылыми аудармалардың тізімі төменде беріліп отыр.

№	Авторы	Кітаптың авторы	Жылы, баспасы
1	Міржақып Дулатов	Есеп құралы	Орынбор: «Дин уа мағишат», 1914; 1918, 1925
2	Қаныш Сәтбаев	Алгебра	1924, 1929
3	Мағжан Жұмабаев	Педагогика (Баланы тәрбие қылу жолдары)	1922, 1923
4	Жүсіпбек Аймауытов	Тәрбие жетекшісі	1924
5	Ж.Аймауытов	Психология	1926
6	Ж.Аймауытов	Жан жүйесі және өнер таңдауы	1926
7	Елдес Омаров	Пішіндеме	1924, 1928
8	Е.Омаров	Физика	1930
9	Халел Досмұхамедов	Жануарлар	1922
10	Х.Досмұхамедов	Табиғаттану	1922
11	Х.Досмұхамедов	Адамның тән тірлігі	1927
12	Қошқе Кемеңгеров	Оқу құралы	1928
13	Қошқе Кемеңгеров	Қазақша-орысша тілмаш	1927
14	Сұлтанбек Қожанов	Есептану құралы	1924
15	Әлімхан Ермеков	Ұлы математика курсы	Қызылорда: Қазақстан, 1935
16	Әлімхан Ермеков	Қазақ тілінің математика терминдері	Алматы, 1935
17	Қыр баласы (Ә.Бөкейханұлы)	Астрономия әліп-биі (К.Фламарионнан аударған)	Мәскеу, 1924. –225 бет.
18	Қыр баласы (Әлихан Бөкейханұлы)	Дүниенің құрылысы (Д.Граведен аударған)	Мәскеу: Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасы, 1926. –101 бет.
19	Қыр баласы (Ә.Бөкейханұлы)	Жердің қысқаша тарихы (Т.Тутковскийден аударған)	Мәскеу, 1926. –102 бет.
20	Қыр баласы (Ә.Бөкейханұлы)	Мұғалімдерге хат: Пыланеттер	Ж.М., 1926. №14-15. –21-25-бб.
21	Жұмақан Күдерин	Өсімдіктану	Мәскеу, 1927

Бұл кестедегі тізімдер жалғасы болары даусыз. Себебі мұрағат материалдары бұлардан да басқа оқулықтардың тізімдерін көрсетіп отыр. Атап айтар болсақ, Ф.Ғалымжанов – физика, Б.Сәрсенов – геометрия, И.Тұрғанбаев – арифметика, Қ.Кемеңгеров – жаратылыстану пәндері т.б.

Біздің бұл шағын мақалада сөз етеріміз, «Қыр баласы» деген лақап атпен Мәскеуде 1926 жылы «Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасында» «Қыр баласы» деген лақап атпен төте жазумен жарияланған Әлихан Бөкейханұлының «Дүниенің құрылысы» оқулығы. Бұл оқулық 1926 жылдан кейін еш жерде қайта жарық көрмеген. Мұрағатта төте жазумен сақталып, кирилл жазуымен қайта басылып шықпаған соң ғылыми ортаға беймәлім күйінде қалып отыр. Ол жөнінде баспасөз беттері мен ғаламторда тек ағы аталғаны болмаса, жүйелі түрде зерттелген еңбек жоққа тән.

«Дүниенің құрылысы» орыстың академик жазушысы Д.Кіребенің еңбегін қазақшаға аударған оқулық. Бұл жөнінде оқулықта былай деп берілген: *«Мен кітебін қазақшалап отырған академик Ғырабе баласы ерте заманда адам баласы дүние құрылысына қалай қарағанынан сөз бастайды. Осы орыс жазушысының жазғанын оқытушыларға ұқтырмақ болып ана білімнің үш қонысын жаздым.*

Енді ғирабешілеп дүние құрылысына көшейік.

Қыр баласы

*8 – XII – 25 – Мәскеу»**

Біз бұл еңбекті толығымен төте жазудан қазіргі кирилл графикасына көшірдік. Оқулық 101 беттен тұрады, 4500 данамен шыққан. Бұл жоғарыдағы кестеге қарап отырсақ, лақап атпен шыққан жалғыз еңбек. Себебі «Қазақ» газетінің алғашқы нөмірлерінен бастап жер, мемлекет, қоғам жайындағы мақалалары мен аудармаларында Алаш зиялысы Ә.Бөкейханұлы «Қыр баласы» лақап атын пайдаланып отырған.

Аты аталған бұл еңбек дүниенің құрылысы, жер мен планеталардың орналасуы

* Біз еңбектен алынған үзінділерді мәтіндегі жазу нұсқасымен бергенді жөн көрдік.

жайында, ғарыштық кеңістік туралы қазақ оқушысына ғылыми түрде алғаш берілген астрономиялық теориялық білімдердің жиынтығы.

Бұл еңбек сол кезеңдегі қазақ оқушысына алғаш ғылыми түрде берілген түсінік болғанымен, ондағы айтылатын аспан кеңістігі жөніндегі мәліметтер қазақ оқырмандарына таңсық дүние емес еді. Себебі қазақ халқы түнде шаңырақтың астынан жұлдыздарды бақылап, әр жұлдызға *Темірқазық, Жетіқарақшы, Шолпан, Үшарқар, Қосақ, Шетен, Құлынжал, Сұлусары, Үркер, Ақбозат, Көкбозат, Босаға, Арыстан, Құс жолы, Есекқырған* т.б. атаулар беріп, өз дүниетанымымен аспан кеңістігін бағдарлап, табиғатқа біртабан жақын, етене араласып өскен халық. Орта ғасырдағы Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» сөздігінде немесе ХІХ ғ. аяғы мен ХХ ғ. басында өмір сүрген Мәшһүр-Жүсіптің шығармаларында аспан кеңістігіне қатысты атаулар мен түсініктерді кездестіреміз. Мәселен, М.Жүсіптің «Табиғат пен адам денесін салыстыру (екінші әңгіме)» атты әңгімесінде адамда болатын физиология-психологиялық жай-күйді табиғатта болатын табиғи құбылыстармен салыстыруы өте қызық. Әңгімеден үзінді келтірейік: *«Көкті құрсаған бұлт – адамның өз-өзінен қуырылып шытынбағы. Оның айт... – адамның жадырап отырмағы. Күркіреген күн – адамның дауысы, жалт еткен нажағай – күлкісі. Жаңбыр – жылағаны. Жалғанның жүзіне хошлық беріп тұрған әсел – дем алыс. Көк жұлдызы, құстың жолы – қасы. Жаңа туған ай – құлағы, толған Ай – жүзі. Түн қараңғылығы – шашы. Атқан таң, жарқ еткен [күн] – маңдайы. Қайсыбірін айтайын, аспанда болғанның бәрінен де адамның денесінде болған асыл».*

Халықтың «*жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке*» деп магиялық тылсым күшпен тілдесуі, *жұлдызды санама, күн шықпай күл төкпе, айға қарап дәрет сындырма, айды қолыңмен көрсетпе* т.с.с. табиғатқа қатысты тыйымдар немесе *айға шапты, айын аспанға шығарды, айға талтынды, айды аспанға бір шығарды, айдың қараңғысы, айдан анық, айдай әлем, аузын айға біледі, ай тастай қараңғы, ай сүттей жарық, ай сәулесі жүдеу, айдай сұлу, ай десе аузы, күн десе көзі, ай қабақ, алтын кірпік, ай мүйізді, ай ортақ, күн ортақ, жақсы ортақ, айдан ұл тудырып, күннен қыз тудырып, айдай таза, күндей нұрлы, ай балтаның сабындай, айдала, ай тұяқ шату, бірің ай-дүр, бірің күн-дүр, қосылыңыз жар-жар* т.б. деген тұрақты тіркестер мен өлең жолдары қазақтардың ғарыш кеңістігімен байланыста болғандығын көрсетеді.

• «Дүниенің құрылысы» оқулығы мынадай 14 бөлімнен тұрады: 1. Беташар. 2. Дүниенің құрылысы. 3. Пыланеттер. 4. Дүниенің тартагүн күші. 5. Жер – пыланет. 6. Жылдың қыс, жаз, жазғытұр, күз уақыттары. 7. Календар. 8. Күн. 9. Ай. 10. Көлеңкеленуі. 11. Кометелер. 12. Жұлдыз жауын. 13. Көшбейтүн жұлдыздар. 14. Дүниіде тоқталмай іс қылыб тұрған күштер.

• Автор *білімнің үш мүшелі, үш қонысы* деп «наным, сын, білім» үшеуін таныған. *«Білімнің наным мүшелі, сын мүшелі, білім мүшелі»*. Бұл автордың логикалық ой жүйесін көрсетеді.

• Бұл аударма таза аудармадан тұрмайды, яғни еркін аудармаға ұқсайды. Бұнда «қыр баласының» өзіндік дүниетанымы мен қазақ халқының дүниетанымына тән түсініктерді баяндайтын жерлері ұшырасады. Сол кезеңдегі қазақ оқырмандарының аялық білімін ескере отырып, **қазақ дүниетанымына жақын ұғым, түсініктермен беруге** тырысқан. Сол үшін күнделікті өмірден, айнала қоршаған ортадан мысалдар алып ұғынықты етіп сипаттаған. Мысалы: *«Бұлыт жоқ ашық түнде жазық далаға шығыб аспанды қарастырсақ, тозған қараша үйдің жыртығындай күн жарық жұлдыздарды көреміз. Осылардың ішіндегі ең жарығы қашан қарасаңда бір орыннан көшбеген сықылды көрінеді. Ең жарық,*

ең сұлыу жұлдыздар қозғалсада матаулы түйедей матауын жазбайды. Осындай матаулы жұлдызды, жұлдызышлар **ұйалы жұлдыз** дейді. Ұйалы жұлдыздар аспан кеңдігінде шашыб тастаған асықтай, шашылыб жсатыр». Осы мәтіндегі қараша үйдің жыртығындай, матаулы түйедей матауын жазбай, шашыб тастаған асықтай деген сөз тіркестері қазақтың қай баласына да түсінікті еді әрі көзге елестетуге де оңай болады.

Автор («Қыр баласы») жер өз осінен өзі айналады деген түсінікті беру үшін «*жер өзінен өзі ұршықтай айналады*» немесе «*жер күннен дөңгелек жолымен, арқандағы аттай айналады*» деп қазаққа етене жақын таныс, күнде үй тіршілігінде көріп жүрген ұршық атауы мен арқандаулы атпен салыстырады. Бұл оқырмандардың құбылысты ұғынықты, оңай әрі тез қабылдап алуына тиімді әдіс еді. Сол секілді Еуропадағы христиан дін өкілдерінің Рим шіркеуіндегі католиктерді, папа, монарх секілді діни атақ, лауазымдарын көзбен көрмеген мұсылман қазақ балалары үшін сол кезеңде «*католик молдалары, полк молдасы*» деп берген түсінікті болатын еді.

• «Қыр баласы» астрономиялық атауларды бергенде сол зат қазақ тұрмысында болмағандықтан **сипаттамалы, түсіндірмелі әдістерді** пайдалана отырып және оның қазақша баламасын да беруге ұмтылыс жасайды. Біздіңше, бұл ұмтылысы сәтті шыққан. Мысалы: «*Пыланеттердің көбінің ерткен қошысы бар. Пыланеттер күннен айналғанда қосшы жолдастары көлеңкедей еріб пыланеттерден айналады да жүреді. Біздің жердің қосшы жолдасы айдың қылғаны да осы*». «*Жұлдызды бақылаб-бағыб зерттеуге осы күні өзгеше үй салады. Бұл үйдің орыс тілінде аты обсерваторыше. Латын тілінде обсербы – қараймын, бақылаймын, бағамын деген сөз. Олай болған соң, бұл үйдің қазақша аты қарауыл үй болады ғой*».

«*Астрономиялардың асбабы, қырағы түтік – телескоб. Жұлдызы бір түтікке қараб сұуретін салатұн аспанның аймағына телескобты бұрмалайды. Екінші түтікте сұурет салыб алатұн асбаб бар*».

«*Күнмен гана жарық болады, пыланеттер аспан кеңдігінде дөңгелек сызық жолмен күнді, қазықтан айналған арқандағы аттай, айналады, соны мен пыланеттердің бұ жолын, орыс латын тілінде дөңгелек – орбыйта дейді*».

• Жұлдыздардың кейбір атауы қазақ тілінде бұрыннан бар екендігі белгілі (Темір-қазық, Жетіқарақшы, Шолпан, кемпіркосақ т.б.). Сол себепті автор қазақы ұғымдағы Шолпан жұлдызын батыс біліміндегі Венера жұлдызымен сәтті салыстырады. Мысалы 23-бетте: «*Күннен санағанда екінші, Меркүрдің сыртында күнді айналған пыланет, ром елі сұлыулықтың құдайының атын қойған, Бенере. Бұ біздің Шолпан. Мұны мен күннің арасы 7-де тағыда он бөліктің 2-і (7,2) болады. Аспанда Шолпаннан сұлыу жұлдыз жоқ, күнге еріб жүріб батыста жарқыраб жсанады. Күнді бастаб жүріб шығыста, күн батса келе жсатыр деб тұрады. Шолпанның жарығы сондай күшті, жерде тас, ағаш, айыуан Шолпаннан да көлеңке тастайды*». «*Жер жазуында (автор географияны айтып отыр – Г.К.) жердің сабының екі ұшын пәліс дейді. Темір қазыққа қара қарсы пәлісті терістік, түстікке қара қарсы пәлісті түстік дейді*» немесе «*Күннің жарығы жсңбырдың бұлыттағы сұуынан өтіб аспандағы кемпір қосақты тігеді*». «*Ұршықты, зырылдауықты ійіріб тақтайға тастай берсе, ұршықта, зырылдауықта сабынан тық тұрб айналмайды, жамбастаб, теңге алатұн жігіттей, жантайа айналады. Жердің де айналатұн сабы (жерде шынында түк саб жоқ, жердің сабы дегенде ой жсорыған сабты айтады) жантайыңғы болады. Жердің сабының екі ұшы (бұда ой жсорыған ұш) 23інші сұуретте (№) терістік, (S) түстік қарыбтермен таңбаланған. Жер күннен жсыл*

он екі айда айналғанда сабының терістік (№) ұшыын жазбай, аспан кеңдігінде бір бетке қойып айналады. О бет – темір қазық».

• Ал астрономия ғылым саласын автор былайша түсіндіреді: «Аспан кеңдігін жайлаған жарық – шырақтарды бақылап, бағып тексерген білім бетін – білімді астыроном білімі дейді. Бұл білімге бұл атты грек елі таққан. Ол елдің тілінде жұлдыз – астер, номос – қалып, заң болады. Осы екі сөзден астыроном білімінің аты шыққан. Ал астыроном білімін өрге сүйіреген жұлдыз, өзге жарық сәулелі шырақтардың жүрісін зерттеген адам астырономия аталады».

• «Дүниенің құрылысы» еңбегі астрономиялық сипаттағы еңбек болғандықтан, бұнда сол ғылым саласына тән терминдер мен атаулар кездесетіні анық. Мысалы: жер, күн, жұлдыз, ай, шырақ, аспан кеңдігі, әуесіз аспан кеңдігі, аспандағы доб, небтін (нептун), ұран (уран), сатырын (сагурн), йүпитер (юпитер), орбыйта (орбита), меркүр (меркурий), марыс (марс), мердіен, жеті қарақиы, темір қазық, кемпір қосақ, шолпан, пыланет, қолтықтағы пыланеттер, жұлдызшы, ұйалы жұлдыз, егіз жұлдыз ұйасы, он екі ұйалы жұлдыз, құйрықты жұлдыздар, көшбейтүн жұлдыздар, жұлдыз жауыны, тобтанған жұлдыз, ақ жұлдыздар, сары жұлдыздар, қызыл жұлдыздар, дүнийелік тартыу, пызыке-ші, майетнік, дөңгелек жолымен айналады, жер добы, жердің сабы, терістік, түстік, күн мен түн теңелетүн, тең уақыт, геугырапыйе, пөліс, күннің жарық сәулесі, бысокос жылы, қалыпты жылы, иыульиен календары, гірігорийен календері, астырономыйа, жаңа календер, потоспере, кыймыйе, қыромо–спере, күннің ұрасы непіротұбереніс, күн тұтылыб, күннің тажы, гырадыс, әуе, сұу, бұлыт, тыман, от құсқыи тау (қазіргі «жанартау») – Г.К.), айдың сұрғылт сәулесі, ай мен күннің тұтылыуы, тұтылыс, екілібтік, сарос, уақыт кесігі, күннің күміс дөңгелегі, күннің әптақ дөңгелегі, жомарт, ақ шелек күн, күннің жарық сәулесі, күннің бетіндегі секбіл, елійіс, геркүлес, лыйра, комете, ұзын құйрықты үлкен кометелер, комете құйрығы, соқба комете, комете жермен сүзіседі, газ, елібіс, қатерлі пыланет, жылылық, үстіңгі әуе, ұиқыи, дүнийенің тозаңы, метеуір, метеуір темірі, болмыс, жаңа уақыттық жұлдыз, тыман-бұлыттар, жер аударған, жарығы төмендеу, жұлдыз жарығы айнымалы, егізденіп көріну, маталған жұлдыздар, іспектір сыны, күннің іспектірі, қырлы шыны, амбілійтыуда, шамдал, сатырынның білезік – шеңбері, йінкібізетсіе, електір, магінит, електір-магінит күші, електырон, терістік сәулесі.

• Он екі зодиак таңбаларының баламасы берілген: зодыйак ені – таңбасы, зодыйак жарығы, обен (арқар), телес (бұғы), былыз несыс (егіз), рак (шайан), леб (арыстан), дебе (қыз), бесі (таразы), ыскорпыйон (жарақұрт), ыстырлес (мерген), козерок (серкемүйіз), бодолей (сұққұй), рыба (балық). Бұлардың кейбіреулері бүгінгі атауларымен сәйкес келеді.

• Сонымен қатар жаңа атау, терминдердің қазақша атауын, баламасын беруді де ойластырған.

Геуметірийе (геометрия)	жер өлшеу білімі
Гергырапыйе (география)	жер жазығуы
Обсербатырийе (обсерватория)	қарауыл үйі
Телескоб	қырағы түтік
Компас	құбыланама
Бенере (Венера)	Шолпан
Комете	құйрықты жұлдыз
Күн мен пыланеттер	күн қотаны

Осындағы география терминіне қатысты Ә.Бөкейханұлының өзіндік көзқарасы бар. Бұл жөнінде былай деген: «*Гео* грек тілінде – жер; *гирене* – жазыу. Екеуінен *геугірапийе*

деб сөз құралған. Біздің қазақ жазылушылары орысқа еріб жазыратында деб мұны алыб отыр. Біздің тілде жерде, жазыуда бар. Гыректің гергірапийесін біз **жер жазыуы** деб алсақ оң болады». Біз қазіргі астрономия оқулықтарында вулканды «қанартау» деп атап жүрміз. Ал автор оны «от құсқыш тау» деп берген. Бұны салыстыру үшін келтіріп отырмыз.

• Мәтіндегі ғылыми стильге тән етістікті баяндауыштардың да кездесуі бұл еңбекке ғылыми сипат береді: *жазыб оздық* («жаздық» дегені), *сыйпаттайды, мәлімденді, анықталды*.

• Термин жасауда қазақ тілінің өз ішкі мүмкіндігі мен сөздік қорын кеңінен пайдалануға ұмтылыс жасалған: *болмыс, болмыс құлы, болмыс жетегі, таза білім, жер добы, жердің сабы, аспандағы доб, аспан кеңдігі, от құсқыш тау, тұтылыс, ұиқыш, дүнийенің тозаңы, сатырынның білезік – шеңбері, күннің тажы, құйрықты жұлдыздар, көшбейтүн жұлдыздар, жұлдыз жауыны, құйрықты жұлдыздар, жұлдыз жауыны* т.с.с.

• Бұл еңбекте терминдер морфологиялық жолменен жасалғандығы байқалады:

-лық/-лік, -дық/-дік: *дүниелік тартыу, ұиқырлық, шамдалдық;*

-ші/-шы: *жұлдызшы, пызыкеші, кіймйеші, астырономшы;*

-паз: *білімпаз* т.с.с.

• Сол кезеңдегі қазақтың төл сөздерінің де, жаңа терминдерінің де орфограммасы үндестік заңында жазылды. Мысалы: *кітеб, жұуан, сұлыулық, сұурет, тартыу, жаныуар, тартыб, ұстаб, балыуан, кемйі, көтеріу, дүниелік тартыу, сұу, бұу, сұуық, шаңарағы, тұуызады, ырас, жаратыушы, батса (патша), жанұуарда, ұуаделестік, сійрек* т.б.

• Н.Төреқұловтың «Қазақ тіліне кіретін жат сөз болса, қазақтың тымағын киіп, жалпақ қазақ сөзі болып кірсін» дегеніндей, XX ғ. басында кірме сөздерді қабылдауда үндестік заңын сақтап жазу басты қағидат болып алынғаны мәлім. Бұл еңбекте де сол ұстаным басшылыққа алынған: *мүліен* (миллион), *келеметір, сытыр* (цифр), *март, ыйұн* (июнь), *ійун* (июнь), *сентебір, декебір, пебірел, октебір, менұт, секұнт, нөл, геуғырапийе* (география), *телегыраб, телепон, от арба, тырамбай, пойыз* т.б.

• Қатаң дыбыстан кейін ұяң дыбыстың келуі жиі кездеседі: *тіршілікде, орысда, құсда* т.б.

• Қазіргі қазақ тілінде езулік дыбысты **-атын, -етін** есімшенің жұрнақтарымен аяқталатын сөздер, сол XX ғ. басында **-атұн, -етүн** еріндік дыбысты тұлғада келген: *болатұн, тартатұн, бөлінетұн, ерйітұн, салатұн, қонақтайтұн, теңелетұн, айналатұн* т.б.

• Оқулықтың бір жерінде «аспан», енді екінші жерінде «асбан» деп беріліп, сөздердің жазылуындағы жарыспалылық вариантты көреміз.

• Қазіргі «ғасыр» деп қолданып жүрген сөзіміз бұл еңбекте (1925-1926 жж.) «асыр» вариантында қолданылған.

• Халық ел атауларының берілуі: *полек* (поляк), *католык* (католик), *ынгылыз, гірек, неміс, шыбет* (швед), *пын* (фин), *естон, тырансыз, ытальиелык, терістік Әміріке, Аңғыльйе, Ыскандынебйіе, Апіріке*.

• Жалқы есімдердің берілуі де үндестік заңына сай жазылған: *Копернык ұлы Ныиколай, Ром қаласы, Бетыр мен Пабыл* (Петр, Павел), *Жордан Быр Бұнон, Гамылтон тауы, Мысыр, Гершел, Леберьше, Адамс, Боде, Ныйыутон, Пырансұз Пүүко, Парыж, Пырансыйе, Йіулий Сезер, Кырыгорый XIII, Айса, Менделейұлы, Үнді мұқыйты, Пілійтін аралдары, Герменійе, Иресеі, Аурупа, Ыстамбұл, Рыга қаласы, Пын түбегі, Бөргі қаласы, Ыйтальяйа, Пізе қаласы, Гальлейі*.

Қорыға келе айтарымыз, «Дүниенің құрылысы» оқулығын «Қыр баласы» лақап атымен жазған – Әлихан Бөкейханұлы. Бұл алғашқы астрономиялық оқулық санатына

жатады. Біздің бұл мақаламызға арқау болған, қазақтың ұлттық ғылым тілін дамытуға үлес қосқан, астрономия, география, физика ғылым салаларының тарихында өзіндік орны бар, Алаш зиялыларының мұрасы «Дүниенің құрылысы» аударма оқулығын танып білу бүгінгі таңдағы астрономиялық терминдерге балама тауып, жаңа жолдарды іздестіруге, зерттеуге септігі тиер деген ойдамыз.

Біз төменде оқулықтың ең соңғы 14-бөлімінен үзінді келтіруді жөн көрдік.

14. Дүниеде тоқталмай іс қылыб тұрған күштер

Біз дүниенің тартатұн күші тұуралы осы кітебше басында жазыб оздық. Дүнийеде не зат болса да бийттей құмнан, зередей бұудан, газдан, тамшыдан бастаб біз білетұн үлкен күнге, күннен үлкен жұлдыздарға шейін бірін бірі тартадыда тұрады. Дүнийедегі заттың бәрі осы күшбен бірине бірі матаулы. Бұ дүниенің тартатұн күшін табақан, дәлелдеб көрсеткен есебиі інгіліз Ныйыутон. Жердегі заттардың ауырлығы осы күштен болыб тұр. Үлкен заттың да тартатұн күші үлкен, көб, үлкен зат мықты. Жер өзі жердегі заттың бәрінен үлкен, аты белді, өзі мықты, өзіне тартыб әкетіб жерде заттардың бірінің ауырлығын жасаб тұр. Күн осы жер сықылды пыланеттерді өзінің бауырына тартыб алыб матаб, өз құрылысын – күн қотанын жасаб тұр. Ұйалы жұлдыздарда осы күн қотаны секілді. Біз жазыб отырған күшбен матаулы жүр.

Біиталыйа жұлдызышысы Галылей Ныйыутон бұ күшті таббас бұрын ауырлықты ақтара тексеріб, аудара қараб жердегі заттардың жерге күйлеб, ентелеб түсетүнін тауыб, бұ тұуралы болатұн ауырлықтың қалбын, заңын таңбалаған еді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қыр баласы. Дүниенің құрылысы. Мәскеу: Кеңес Одағындағы елдердің кіндік басбасы, 1926. 101 бет.

[2] Бөкейханұлы Ә. Таңдамалы. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 95 б.

[3] Мәжітаева Ш. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1999. 23 б.

[4] Үдербаев А. Ә.Ермековтің «Ұлы математика курсы» оқулығындағы математика терминдері // «Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты Қ.Жұбановтың 110 жыл- дығына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. –52-56-бб.

[5] Әбутәліп О. Қазақ күнтізбе жүйесінің лексика-фразеологиялық бірліктері: филолог. ғыл.канд...дисс. 10.02.02 – қазақ тілі. Алматы, 2008. 56 б.

МРНТИ 16.21.55

Н. Әміржанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

ВИРТУАЛДЫ КЕҢІСТІКТЕГІ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬДІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада виртуалды кеңістіктегі публицистикалық стильдің кейбір ерекшеліктері талданады. Интернеттегі публицистика стилінің трансформациялануының ішкі және сыртқы себептері көрсетіліп, публицистикалық стильмен жазылған мәтіндердің тілдік және құрылымдық ерекшеліктері сөз болады.

Тірек сөздер: интернет, публицистикалық стиль, коммуникация, гипермәтін, интерактивтілік, мультимедиа.

Н. Амиржанова

Научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СТИЛЯ В ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые особенности публицистического стиля в виртуальном пространстве. В статье анализируются внутренние и внешние причины трансформации стиля интернет-публицистики, затронуты языковые и структурные особенности текстов, написанных публицистическим стилем.

Ключевые слова: интернет, публицистический стиль, коммуникация, гипер-текст, интерактивность, мультимедиа.

N. Amirzhanova

Researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, candidate of philological sciences

SOME FEATURES OF THE JOURNALISTIC STYLE IN VIRTUAL SPACE

Annotation. This article discusses some of the features of journalistic style in the virtual space. The article analyzes the reasons for changing the language of modern journalism in the Internet. The internal and external reasons for the change of the contemporary journalistic language in the Internet have been allocated. The linguistic and structural features of online journalism have also been analyzed.

Keywords: Internet, journalistic style, communication, hypertext, interactivity, multimedia.

XX ғасыр соңы мен XXI ғасыр басындағы жаңа ақпараттық технологиялардың пайда болып, кеңінен таралуы тілдегі жаңа формалардың пайда болуына ықпал етті. Интернет қазақ тіліндегі функционалды стиль қатарындағы публицистиканың тіліне де өз әсерін тигізіп, біршама өзгеріске ұшырауына негіз болды. Мұның себебін тілдегі лексикалық

құралдардың өзгеруі мен жаңаруынан ғана емес, тілдің қызмет ету формасының жаңаруымен байланыстыруға болады. Тілдегі жаңа формалар интернетте көрініс тауып отырғанын ескере отырып, интернеттегі публицистикалық мәтіннің трансформациялануы лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлармен тікелей байланысты.

Интернеттегі публицистикалық мәтіннің трансформациялану себептеріне тоқталмас бұрын, ғаламторлық-басылымдардың дәстүрлі БАҚ-тардан және оларды баспамен, радио-хабар тарауымен және теледидармен бірге, медианың төртінші түрі деп атауға мүмкіндік беретін өзгешелігі қандай? Егер бар болса, олардың бірегейлігінің мәні неде? деген сұрақтарға жауап алу керек деп білеміз. Желідегі БАҚ тілін зерттеуші А.Сергеенко аталған мәселеге байланысты былай дейді: «В интернет-версиях представлены как традиционные функционально-стилистичес-кие жанры, так и интернет-жанры. Специфика интернет-жанров обусловлена свойствами среды Интернета – интерактивностью, мультимедийностью, гипертекст-туальностью» [1, 35]. Ғалымның бұл пайымдауын негізге ала отырып, гипермәтін, мультимедиа және интерактивтілік ұғымдарының ерекшелігіне тоқталуға болады.

Гипермәтін. Басқа мәтіндермен графикалық, бейнелік, дыбыстық ақпаратпен мағыналық байланысын қамтитын мәтін. Бұл терминді 1960 жылдардың ортасында америкалық ғалым Тед Нельсон енгізген. «Гипермәтін» термині мәтіндегі гиперсіл-темелердің көмегімен жеке құжаттар арасындағы байланыстар жүйесін қамтамасыз етеді [2].

Гипермәтіннің ерекшелігі мынада: жеке мәтіндер арасындағы байланыс **бірінғай ортада** жүзеге асады, ол мәтінді бір деңгейде, қағаздағы тәрізді оқып шығуға ғана емес, сол сияқты ішкі және сыртқы сілтемелердің нәтижесінде оның **мазмұнына терең бойлауға** мүмкіндік болады. Бұл адресант пен адресаттың қатысымдық негізін күшейтіп, медиаөнімді өндірушілердің ғана емес, оны тұтынушылардың да ақпараттық мүмкіндігін арттыратыны белгілі. Гипермәтіндік режімде әртүрлі дереккөздерге жасалған сілтемелер адресант ақпараттың сапасын, нақты айт-қанда, оның толықтығы мен айғақтылығын арттыруға, ал адресаттың балама дерек-көздерді пайдалануына және деректерді нақтылауға дербес қатысуына, өзіндік тұжырымдар жасауына орасан мүмкіндік беріледі.

Гиперсілтемелердің **мәнмәтіндік** те, **тақырыптық** та сипаты болады. Олар нақты материалдың мәнмәтінін немесе оның мазмұндық элементін ұлғайтуға мүмкіндік береді де, оқырманның болып жатқан нәрсенің мәнін терең түсінуіне, ақпарат ағынында дұрыс бағыт-бағдар алуына жағдай жасалады. Ұсынылып отырған немесе іргелес тақырып бойынша жарияланымдарда, сілтемелер арқылы тақырыптық өрісті ұлғайтуға ешқандай шек қойылмайды. Мысалы, егер негізгі материал ұшақтың апатқа ұшырауына арналса, онда мәнмәтіндік сілтемеде авиадиспетчермен болған сұхбатты, ал тақырыптық сілтемеде осыған ұқсас әуе апаттары жайындағы жарияланымдарға линк (сілтеме) беруге болады. Егер ғаламторлық-БАҚ пен мерзімді баспасөздің мәнмәтіндік мүмкіндіктерін салыстыратын болсақ, онда газет бетіндегі «іріктеуге» енетін қағаздағы мәнмәтіндік және тақырыптық материалдардың көлемі шектеулі болатыны, ал интернетте негізгі тақырыпқа қатысты ақпарат мөлшері мен көлемі жағынан ешқандай шек болмайды.

Мультимедиалық. «Мультимедиа» сөзі өткен ғасырдың 90-жылдары, медиаконвергенция идеясының материалдық іске асырылуы ретінде пайда болды [2], яғни ақпарат тарататын барлық арналардың – мерзімді баспасөздің, радиобағдарлардың, теледидар мен Интернеттің біртұтас бірігуі негізінде қалыптасты.

Мультимедиялық арна арқылы публицистикадағы фотосуреттер де жаңа мәнге ие болуда: қағаздағы тәрізді көлемге шек қойылмайды, газеттер мен журналдардағы сияқты этика тұрғысында да елеулі шектеулер қойылмайды.

Ақпарат тарататын жаңа арналар қазіргі техникалық мүмкіндіктерді толық көлемде пайдалануда. Мысалы, жерсілкініс туралы сюжет: болған жағдай туралы, залалдың мөлшері мен құрбан болғандардың саны жайлы ақпарат үнемі жаңартылып беріліп отыратын вербалды/мәтінді хабарлама, билік өкілінің, мысалы, әкімнің тұрғындарға жасаған мәлімдемесінің аудиожазбасы, қираған жерлердің көріністері бар бейнеролик, оқиғаға куә болғандардың аудиожазбасы, жерсілкіністің графикалық бейнесі/инфографика, дүмпулердің болу себептері мен сарапшының түсініктемесі, ауа райы мәліметі, әлеуметтік желілердегі оқиғаға куә болғандардың блогтары мен постингілері және т.б.

Интерактивтілік. Интерактивтілік ғаламторлық-БАҚ-тың үшінші белгісі болып табылады. Қазіргі кезде БАҚ интерактивтіліктің өзге формаларын, яғни оқырманмен екіжақты өзара әрекетте болуды ойдағыдай жүзеге асырып отыр, мысалы, радио мен теледидарда қазір эфирге қоңырау соғу, телефондық және студиялық рейтингтік сауалдар қою, аудиториямен қарым-қатынас жасаудың әртүрлі ойынды тәсілдері жаппай орын алуда.

Көрсетілген технологиялық фактор нәтижесінде адресант:

- ақпаратты тұтыну мүмкіндігін ала отырып, оның көлемі мен түрлерін ұлғайта алады;
- әртүрлі технологиялар арқылы хабарламаның мазмұнын кеңейте алады;
- аудиториямен жұмыс істегенде коммуникацияның әртүрлі формаларын қолдана алады;
- аудиторияның ақпаратты өңдеуге және алмасуға қатысуына және назар аударуына мейлінше толық мүмкіндік жасай алады.

Жалпы публицистикалық стильге тән ерекшелік туралы проф. Н.Уәлиұлы былайша пайымдайды: «Публицистикалық стильге тән ерекшелік – әдеби тілдің бұл функционалдық тармағында қатаң стильге тән белгілер де, босаң стильге тән белгілер де кездеседі. Публицистикалық стильдің қандайда бір стандартсыз бола алмайтыны – оның қатаңдық белгісі; ал стандартты бұзуға деген үрдісі, стандарттан «қашу» үрдісі – еркіндіктің, босандықтың белгісі. Осы екіжақтылық публицистика стилінің негізгі ерекшеліктерінің бірі деуге болады» дей отырып, публицистикалық стильдің белгілі бір стандартқа бой ұруы ресми, ғылыми тәрізді қатаң стильдерге тән болса, экспрессияға бой ұру сөйлеу тілі мен көркем әдебиет тіліне тән. Публицистикалық стиль біржақты бола алмайды, өйткені қатаң стильдер тәрізді ақпарат қанықтығына бой ұрса, яғни ақпаратты көбірек беріп, ал қалай берудің тәсілін қарастырмаса, БАҚ тілі жалаң фактографияға айналар еді, ал экспрессия қанықтығына қарай бой алса, мәтін деректерсіз, фактілерсіз жалаң сезімнің «дүниесі» болып шығар еді. БАҚ осы қарама-қарсы екі үрдісті үйлесімді қолдануға тырысады [3, 97]. Бұл анықтама дәстүрлі және интернеттегі публицистикаға ортақ. Алайда жоғарыда көрсетілген ерекшеліктер негізінде дәстүрлі онлайндағы публицистикадан интернеттегі публицистиканың тұрпаттық және мазмұндық межесі біршама трансформацияланды деп айтуға болады.

Интернеттегі публицистикалық стильдің трансформациялануының негізгі себебі ретінде *ішкі* және *сыртқы* себептерді атауға болады. Интернеттегі публицистикалық стильдің трансформациялануының *ішкі себептері*:

1. *Материалды жариялау мүмкіндігінің жеңілдігі.* Қазіргі кезде жеке сайт ашып, оған әлеуметтік маңызы бар материалды жариялау айтарлықтай қиын емес. Арнайы мамандығы жоқ әуесқой журналист, әуесқой әдебиетші, әуесқой жазушы есебінен интернетте авторлардың құрамы көбеюде. Осындай авторлардың масштабты көбеюімен байланысты желі публицистикасы тілінде мынадай құбылыс орын алуда:

- әдеби тіл нормаларының сақталмауы (публицистикалық стильде жазылған мәтіндерде нормаланбаған лексиканы қолдану, орфографиялық, пунктуациялық қателердің орын алуы, сөздердің тіркесу заңдылығының бұзылуы) байқалады.

- сөздің экспрессиялығының күшеюі;

- жаргондардың және қарапайым сөйлеу элементтерінің көбеюі;

- Интернетте коммуникативтік мүмкіндіктердің көп болуымен байланысты интерактивтік және диалогтік қатынас жасау үдерісі негізінде авторлардың материалдарына пікір беру (комментарий) кеңінен етек алуда. Айта кетерлік жайт, пікірлердің барлығы публицистикалық жанрмен жазылған мәтінге жатпайды.

- әртүрлі синтетикалық (аралас) формалардың есебінен публицистиканың жанрлық құрылымы кеңеюде. Бұл жанрларды нақты классификация жасау әзірге қиын болып табылады.

2. *Редактордың жоқтығы* (филологиялық білімі бар маманның мәтінге редакторлық өңдеу жұмыстарын және корректорлық жөндеу жұмыстарын жүргізбеуі). Бұл үдерістің көбеюі негізінен асығыстық, экраннан мәтінді оқу ыңғайсыздығы және асты сызылған немесе боялған сөздерге/мәтінге ғана мән берумен байланысты.

Интернеттегі публицистикалық стильдің трансформациялануының *сыртқы себептері*:

- Интернет лексикасы ағылшын тілімен тікелей байланысты болғандықтан ағылшынтілді және орыстілді терминдердің және сөздердің ағылшын немесе орыс қоспалары (гибрид сөздер) арқылы берілуі;

- материалды дайындауға уақыттың аздығы;

- мәтіннің құрылымы гиперсілтемелерден құрылғандықтан интермәтіндердің көбеюі;

- экран арқылы ақпараттың тез қабылдануы үшін желідегі авторлар психологиялық факторды алға қояды (мәтінді шолып оқу немесе курсорлық оқу ыңғайына бағыттайды).

- Бейвербалды таңбаларды қолдану: смайликтер, эмотикондар (автордың белгілі бір ақпаратқа көзқарасын, әрекетін білдіру мақсатында қойылады).

Көрсетілген реалийлер публицистикалық стильмен жазылған веб-мәтіндерінде кездеседі. Осыған байланысты интернеттегі публицистикалық стильмен жазылған мәтіндердің тілдік және құрылымдық ерекшеліктерін көрсетуге болады.

Проф. Н.Уәлиұлы: «Мәтінге ат қою, тақырып қою, айдар тағу жазба тіл стильдерінің бәрінде дерлік кездеседі. Бірақ басқа стильдерде бұл мәселе бірқалыпты шешімін тауып жатса, БАҚ тілінде «ат қойып, айдар тағу» ерекше ең бір өзекті мәселе болып табылады. Тақырып оқырманды өзіне еріксіз тартып, «менмұндалап» тұруға тиіс», – деп көрсетеді [3, 148]. Бұл ерекшелік интернеттегі публицистика мәтініне де тән. Алайда интернеттегі публицистика мәтініне ат қоюдың ерекшелігі бар. Интернеттегі публицистика мәтінінде бірінші азат жолдық бөлік бас тақырып сияқты, новигациялық жаңаша формада болуды керек етеді. Яғни интернетте бірінші азат жолдық бөлік алғашқы бетке шығарылады. Мұның себебі оқырмандардың назарын аударту, оларды тек бас тақырыпты ғана емес, тұтас мәтінді оқып шығуға қызықтыру. Бұл интернетте лид деп аталады. Лидтің (лид – қарапайым, түсінікті жазылған ең бірінші, ең алғашқы екі сөйлем) мақсаты – оқырман назарын баурап алып, мақаланы оқуға деген ынтаны ояту. Сондықтан адресант мәтіннің алғашқы бөлігін қарапайым әрі қызықты құруға тырысады. Азат жолдық бөліктер әртүрлі стильде құрастырылады. Кейбір сайттарда бірінші азат жолдық бөлік, ақпарат агенттіктерінің ережелері бойынша құрастырады. Яғни алдымен бас тақырып, содан кейін кім? не? қайда? қашан? сұрақтарына берілген жауаптан тұратын лид түрін қолданады.

Интернеттегі публицистикалық мәтіндердің тақырыпаттарын былайша бөлуге болады:

Үндеу: Қазақтар майдан!!! Қазақсофт ойлан! Той өткізу мәдениетін жетілдірейік!

Кеңес беру: Кездесуде не туралы айтуға болады; Коньки тебудің пайдасы, Қызбен не жайлы әңгімелесуге болады? және т.б.

Хабарлы: Арзан iPhone 5se шығады; KASE күндізгі сессиясы: доллар бағамы – 75,45 теңге.

Сұраулы: Әлемдегі ең мықты саясаткер? Ақырзаманға бәс тігесің бе? Экранный диктор немесе компьютеріңізді сөйлетуді білесіз бе?

Интернетпублицистикасында сөзойнағымарқылы жасалған тақырыптар аса маңызды стильдік тәсіл ретінде қарастырылады. С.В.Ильсцова өзінің «Языковая игра в СМИ» атты еңбегінде: «Языковая игра, несомненно, является социальным инструментом, поскольку посредством ее возможно выражение и сознательное моделирование определенных эмоций». Автордың сөзін негізге ала отырып, электронды БАҚ құралдарында сөзойнағым әлеуметтік мәнге ие екенін көрсетуге болады [5, 28]. Сөзойнағым фразеологизм немесе сөзоралым құрамындағы бір лексеманы басқа сөзбен алмастыру немесе оған жаңадан сөз қосу, түбір сөзді дефис арқылы бөлу арқылы жүзеге асуы мүмкін. Мысалы, «Оппозиция-дағы әйел мен еркектер», «Спорттық шах-һәм-магтар». Сонымен кіші және бас әріпті құбылта отырып қолдану: «ҚАУІПсіз болса...». Бас тақырыпта берілетін түйін сөздер шешуші рөл атқарады. Себебі түйін сөздер арқылы іздеу роботтары ақпаратты миллиондаған веб-беттерден іріктеп, нақты сауал бойынша іздеу нәтижесін жүргізеді. Сондықтан интернеттегі бас тақырыптарында метафоралар, идиомдар, афоризмдер және басқа да бейнелеуіш-мәнерлеуіш құралдар қолданылмайды, өйткені іздеуіш робот олардың астыртын мәнін түсінбеуі мүмкін. Ғаламторлық-БАҚ-тарда анағұрлым кең тарағаны – айқындаушы бас тақырыптар, оларға аудиторияның іздеген ақпаратына сәйкес түйінді сөздер енуі тиіс. Мұндағы бас тақырыптар ықшам, қарапайым және осы шақтағы етістіктермен берілуі керек. Мысалы, «Б.Есентаева ұры әйелді ұстап алды», «Қайрат Нұртастың ашық сырлары» және т.б. Мұндай тақырыптар пайдаланушыларды тарту мақсатында арнайы жасалып, жасанды мәтіндердің санын көбейтіп отырғаны да белгілі. Веб-беттердегі БАҚ-тың құрылымдық-семантикалық ерекшеліктеріне байланысты Л.Ю. Щипицина үшке бөледі. Ғалым, бірінші ерекшелік – гиперсілтемелер (мұнда жаңалықтар немесе ақпарат туралы мәзір), екінші, бас тақырыптар және мақалалардың негізгі мәтіні, ал үшінші адресаттардың пікірі (коментарий) дей отырып, «одной из особенностей языка интернет-СМИ является то, что здесь формируется разновидность письменной разговорной речи, обладающей характеристиками речи устной. Авторами текстов в этом случае являются, как правило, непрофессионалы. Тексты отличаются субъективизмом, выраженной эмоциональностью и экспрессивностью. Примером упрощенного речеупотребления в интернет-версиях могут служить форумы, блоги или комментарии читателей к журналистским текстам, где проблемные полилоги приобретают форму неформального общения. Участниками коммуникации являются как читатели, так и журналисты-модераторы. Реплики и комментарии предъявляются практически без правки, публично, в режиме онлайн. Этим можно объяснить наличие орфографических и синтаксических ошибок в текстах, стилистические недочеты» [5, 17]. Шыдығында да, интернеттегі публицистикалық мәтінге берілетін пікірлер «коментарий» мультимедиа тарихының қызықты әрі мазмұнды бөлігі болып табылады. Ол үшін ең басты талап – тек пікір беру мәдениеті ғана емес, үдерісті белгілі бір ережелермен, дұрыс ұйымдастыру. Модераторлар штаты белсенді комментаторлардан – ресурстағы еркін волонтерлік жұмысқа әлеуметтік тұрғыда қиындық келтіретін «пікірлер көшбасшыларынан» құралады. Әсіресе, комментаторлар әртүрлі мәселелерді көтеретін әртүрлі саладағы мамандардан тұрады. Олардың пікірлері дербес сарапшылық құндылыққа ие болып, негізгі редакциялық

материалдың озық факультативтік қосымшасына айналады. Интернеттегі публицистикалық стиль жанрын зерттеуші ғалымдар пікірлерді (комментарий) электронды БАҚ-тың ажырамас бір бөлігі ретінде көрсете отырып, оны электронды публицистиканың синтетикалық жанры ретінде көрсетеді [5]. Бірақ барлық пікірлер (комментарий) публицистикамен жазыла бермейді. Пікірлер (комментарий) тілі көбінесе аралас жанрда сөйлеу стилі + публицистикалық стиль кейде таза сөйлеу стилі) жазылатынын ескерте отырып, мысалдар арқылы дәлелдеуге болады. Мысалы, «Ана тілі» газеті, 2-желтоқсанындағы басылымында «Халық ауыз әдебиеті кейіпкерлерін инновациялық технологиялар арқылы біріздендіру жобасы жалғасын табуда» атты мақалаға Таңатар атты қолданушы мынадай пікір береді: *«Қазақ халқының өткен замандағы ауыз әдебиетін қайта зерттеу; ұлттың мәдениетін қайта түлету. Ел арасында әлдеқалай белгісіз шығарманы біле қоятын адам жоқтың қасы. Кәзіргі 70-80-келген шалдар Кеңестік дүние танымның ұлдары. Сондықтан әліде ел арасын көбірек аралып барын жыйып алу керек. Бірақ ел арлау деген аудандық әкімшілікке келіп сол жердегі «дежурный» үш-төрт шалман әңгеме өткізіп қайту емес, қалыңға кіріу керек. Екінші Ғылыми кітапхананың сирек қолжазбалар қорында кереметтей көп қолжазбалар жатыр. Біз ол жерге барғанда ел арасында баяғыдан белгілі ақындар мен шешендерді ғана іздейміз. Ал аталған қорда неше түрлі абыздар мен ақындар қараусыз жатыр. Бұл қолжазбаларды осы күні үрдіс қолға алмаса үлкен екі қауып бар. Бірінші қолжазбаның көншілігі жсай қалам және сыя қаламмен жазылған. Уақыт өте әріптер өшіп бара жатыр. Екінші осы күні ескі қолжазбаны оқығанын адам кемшіін. Қолжазбаны оқу өз алдына бір күрделі дүние болғандықтан, мүмкін болса ескі жазу «Устазы аууәлді» оқығанын маман тәрбиелеу керек. Қолда барды үлкен киші демеі, халыққа белгілі белгісіз демеі түгел жыйып алу керек» (<http://anatili.kazgazeta.kz>). Берілген пікірде стильдік, орфографиялық, грамматикалық, пунктуациялық және техникалық қателер орын алған. Мақаланың жазылу стилі публицистикалық, бірақ бұны босаң нормадағы публицистикадағы мәтін деп айта аламыз. Сондай-ақ интернетте публицистикалық стильмен жазылған мақалаға коммуникант, яғни пікір беруші сөйлеу стилін қолдана отырып, пікір береді. Мысалы, *ооо, мәлдесс. Тито, бәрін жазыпсың, бірақ, бірақ, бірақтары көп қой.**

Қорыға айтқанда, жаңа технологияның қарқынды дамуы интернеттегі публицистикалық стильдің ішкі жанрларының қалыптасына ықпал етті. Публицистикалық стильдің жаңа жанрлық ерекшеліктерінің пайда болуы публицистикалық стильді біршама трансформациялады деп айтуға болады. Мұның басты себебі, тілдің қызмет ету формасының жаңаруымен байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сергенко А.А. Создание журналистских текстов в трансформирующейся среде массовой коммуникации. М., 2011. 26 с.
- [2] Гипермәтін. Мультимедия. wikipedia.org. 26 б.
- [3] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил. ғыл. дисс. док. қолжазбасы. Алматы, 2007. – 310 б.
- [4] Ильясова С.В. Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы. М., 2013. – 296 с.

МРНТИ 16.21.37

Н.Б. Оспанғазиева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫСТЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАР

Аннотация. Мақалада қазақ тіліндегі дыбыстық құбылыстардың түрлері, жасалу жолдары сипатталған. Сөз басында, ортасында, соңында кездесетін, сөздің құрамында болатын әр алуан дыбыстық өзгерістер қарастырылған.

Тірек сөздер: Дыбыс, протеза, эпентеза, эпитеза, редукция, элизия, диереза, апокопа, диссимиляция, синкопа, метатеза.

Н.Б. Оспанғазиева

Младший научник сотрудник института языкознания имени А.Байтұрсынова

ВИДЫ ЗВУКОВЫХ ЯВЛЕНИЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье описываются виды звуковых явлений в казахском языке и способы их создания, а также рассматриваются звуковые изменения происходящие в составе слова (в начале, середине, конце слова).

Ключевые слова: Звук, протеза, эпентеза, эпитеза, редукция, элизия, диереза, апокопа, диссимиляция, синкопа, метатеза.

N.B. Ospangaziyeva

Junior researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

TYPES OF ACOUSTIC PHENOMENA IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article describes the types of sound phenomena and their means of expression in the Kazakh language. Sound changes in the composition (in the beginning, middle, end) of words are also considered.

Keywords: Sound, prothesis, epenthesis, epiteza, reduction, elision, dieresis, apocope, dissimilation, syncope, metathesis.

Сөз құрамында болатын әр алуан дыбыстық өзгерістерді дыбыстық құбылыстарға жатқызады. Олар айтуды жеңілдетуден, жағ сөздерді өзіне икемдеп бағындырудан, дыбыстық игеруден тұрады. Ғалым Б.Қалиұлы ағалған мәселені «дыбыстық өзгерістер» деген атпен қарастырады. «Қазақ тіліндегі дыбыстық өзгерістерді ықпалды өзгерістер және ықпалсыз өзгерістер деп екі топқа бөлуге болады», – дейді [1, 64]. Ықпалды өзгерістердің өз заңдылықтары бар екендігін айтып, оны төмендегідей үш түрлі жолмен бөліп көрсетеді:

1) Дыбыстардың қыстырылуына байланысты болатын өзгерістер (протеза, эпентеза, эпитеза).

2) Дыбыстардың түсіп қалуына байланысты болатын өзгерістер (редукция, элизия, диереза, апокопа, диссимиляция, синкопа).

3) Сөз ішіндегі қатар келген екі дауыссыздың орындарын алмастыруы (метатеза) [1, 65-70]. Ал ықпалсыз өзгерістер көрші дыбыстар ықпалынан болмайтынын, яғни бұл

комбинаторлы өзгеріс емес, тілден тыс жағдайлардан туған тарихи, ықпалсыз өзгерістер, яғни спонтанды құбылыс екендігін, ықпалсыз өзгерістегі дыбыстардың түрленуін, алмасуын дыбыс сәйкестігі деп атаған дұрыс болады деген тұжырым жасайды.

1. Дыбыстардың қыстырылуына байланысты болатын өзгерістер:

Протеза. Сөздің алдынан артық дыбыстың қосылуы гректің prothesis – *алдында тұру* – деген сөзінен шыққан. Бұл сөздің айтылуын жеңілдету үшін қажет. Мұндай дыбыс дауысты да, дауыссыз да болуы мүмкін. Қазақ тілінде протеза болатын негізінен қысаң дауыстылар. Қазақтың төл сөздері й, у, л үнділерінен басталмайтыны белгілі. Кірме сөздер осы дыбыстардан басталуы әбден мүмкін. Солардың алдынан дауыстылар қосылып айтылады. Олар **л, р** дыбыстарынан басталатын кірме сөздердің алдынан жамалады. Олай болатыны қазақ тілінде *лақ, лап, лау, лып, лоқ-лоқ, лүп-лүп* сияқты он шақты еліктеуіш болмаса, байырғы атауыш сөздер бұл дыбыстардан басталмайды.

Қазақ тілінде протезаның күші елеулі, өз алдына буын болып тұрады. Мысалы: Ылайла, ылай оймен тұнығында (Абай). Ырас десен, ырас сөз мен айтайын («Бекболат» дастаны).

Екі-үш дауыссыздан басталатын орыс сөздері протезамен айтылады: *(ы)станция, (ы)стакан, (ы)станок, (ы)стаж, (ы)статус, (і)спектр, (і)спирт, (і)штенсель, (і)штрек, (і)шкив, (і)шитель, (і)штриц* т.б.

Эпентеза. Сөз ішінде дауыссыздардың арасына дауыстының қыстырылуы гректің epenthesis – *қыстырылу* – деген сөзінен шыққан. Ертеректе тілімізге еніп, айтылуына орай жазылатын *бөрене – бревен, жеребе – жребий, керулет – кровать, көпене – конна, кінәз – князь, пүліш – плюш* сөздеріндегі дауыстылар соның айғағы [2, 97].

Ал ғалым К.Аханов «Тіл білімінің негіздері» атты еңбегінде эпентеза құбылысы екі дыбыстың аралығына қосалқы дыбыстың келіп кіруінен метр, литр деген сөздер қазақша метір, литір түрінде айтылатынын *трактор, трамвай* деген сөздердің *тырактор – тырактыр, тырамвай – тырамбай* деп айтылуы да осыған мысал бола алатындығын, орыс тіліндегі «кровать» деген сөздің өзбекше кравот және қазақша айтылуында керулет дауыссыздарының тіркесінің /кр/ арасына дауысты дыбыс қосылатындығын айтады [3, 260].

Эпитеза. Дыбыстың фонетикалық не морфологиялық ерекшеліктеріне байланысты сөз соңына жаңа бір дыбыстың, не буынның пайда болуы. Мысалға қазақ тілінде *тақта, бабай, шөмеле, есіл-дерті* сөздері *тақтай, бабам, шөмелей, есілдерті* түрінде айтылғанда, сөз аяғына жаңа сөз құрамында буын жоқ дыбыс **й, л** қосылған. Яғни мұндай құбылысты біз эпитеза құбылысы деп танымыз.

Мұндай құбылыс кірме сөздер құрамында жиі ұшырасады. Кірме сөздердің соңына жаңадан қосылған қосымша дыбыс – сол сөздерді айтуды жеңілдету тәсілінің бірі. Мысалға, орыс тілінен енген мына сөздерді айтар болсақ, *киоск, танк, пропуск* сияқты сөздер. Өзбек тілінде *киоска, танка, пропуска* түрінде **а** дауысты қосылып айтылатын көрінеді. Қазақ тілінде мұндай сөздердің орысша орфографиясы сақталынып жазылады. Бірақ *киоскі, танкі, пропуска* түрінде айтылады. Аффикстенгенде де киоскіден, танкіге, пропускакі сияқты болып келеді. Бұл тұрғыдан алғанда, эпитеза – диерезаға қарама-қарсы, кейбір жағдайда эпитезамен ұқсас сияқты. Эпитеза – сөз құрамында жаңадан бір дыбыс, не буын қосып айту дедік. Мысалы, ромб, ферзь, фонд, факт, ямб сияқты бір буынды кірме сөздер қазақ тілінде сингармонизмге сәйкес ром - бы болып айтылады. Мәселен, фер - зі, фак - ті, эм - бы түрінде екі буынды сөз ретінде айтылады [4, 79]. Бұл мысалдарда қазақ тіліндегі **ы - і** қысаң дауыстылары – эпитеза жасаушы элементтер болып тұрғандығын байқауға болады. Қазақ тілінде эпитеза араб – парсы тілдеріндегі сөздер құрамында да кездеседі. Дәлірек айтсақ, кейбір араб – парсы сөздерінің құрамына қазақ тілінің дыбыстары қосылып, эпитеза жасайды. Мысалы: арабша *хабс* – қазақша *қатас, тұрме*, парсыша *сәһи* – қазақша *секем*, арабша *келк* – қазақша *келек, қамыс, садақ оғы* түрінде кірме сөздерге **а - е** дауыстылары қосылып жазылады.

2. Дыбыстардың түсіп қалуына байланысты болатын өзгерістердің кейбіреуіне тоқталып өтелік:

Элизия. Сөз соңына келген белгілі бір дауыстының түсіп қалуы деп жүрміз. Бұл – көбінесе ауызекі сөйлеу тіліне тән құбылыс болып табылады. Тілдерде ықшамдай түсу мақсатымен сөз ішіндегі дауыстының бірі ығыстырылып, түсіп айту кездеседі. Мысалы, қазақ тілінде екінші бір сөзбен тіркескен сөздің алғашқысының соңғы дауыстысы ауызекі сөйлеу тілінде түсіп қалып отырады. Тіркескен екі сөз бір-ақ единица, бір-ақ сөз ретінде айтылады. Мысал: *Сары арқа – Сарарқа, Ала ма екен – аламекен, Торы ат – торарт* т.б. Ә.Хасенов «Тіл білімі» атты еңбегінде элизия құбылысына мынадай сөздерді мысалға келтіреді. Есі алаң (есалаң), төре әлі (төрәлі), күні үшін (күн үшін) т.б. [5, 80]. Мұндайда сөздегі буын саны да қысқарып отырады. Мысалы: *са-ры-ар-қа- (сар-ар-қа), А-ла-ма-е-кен- (а-ла-ме-кен т.б.)*. Есте болар бір жайт: элизия мен эллипсис терминдері бір-бірімен синонимдес сөздер, осы жағын үнемі есте ұстап мұқият болған жөн. С.Мырзабеков элизия құбылысы туралы былай дейді: «Элизия латынның *eliso* – ығыстыру деген сөзінен шыққан. Бунақтағы сөздердің арасында қатар келген екі дауыстының алдыңғысының түсіп қалуы болып табылады. Мысалы: *қарала – қара ала, алалмады – ала алмады, айтылмады – айта алмады, жоғаріл – жоғары іл, жақсөнер – жақсы өнер, жақсөлең – жақсы өлең, жышырмалты – жшырма алты, екайғыр – екі айғыр, мынадам – мына адам, алейшкі – ала ешкі* тағы да басқа. Ал осы уақытқа дейін редукция түрінде *мұрны – мұрын-ы, қарны – қарын-ы* деген сөздердің екінші сыңарын біз **элизия құбылысы** дейміз. Өйткені екінші буындағы орын, ерін, мұрын дауыстының түсуі тек қосымшаның басындағы дауыстымен байланысты болып келеді» [2, 97].

Диереза. Ол – гректің «бөліп тастау», орысша «выкидка», қазақша «алып тастау» деген мағыналас терминдерді береді. Диереза да ассимиляция не диссимиляция әсері арқылы пайда болады. Бұл да, негізінен, сөз ортасындағы дыбыстар өзгерісіне байланысты және орыс тілінде көбірек кездеседі. Диереза дегеніміз – сөз ішіндегі дыбыстардың күрделірек тіркесінде белгілі бір дыбыс не буынның түсіріліп айтылуы болып табылады. Мәселен, честный сөзі – чесный түсірілгені *т* дыбысы *повестка, солнце – сонце, грустный – грусный, праздный – празный, чувство – чувство* болып айтылуы – диереза құбылысы [3, 78]. «Қосарлы **сс, лл, мм, тт** дауыссыздарына біткен сөздерге қазақ тілінің аффикстері жалғанғанда, қос дауыссыздың соңғы сыңары ығыстырылып, түсіп қалады», – дейді К.Аханов өз еңбегінде.

Апокопа. Бұл терминнің мағынасы: «отсечение» – шауып тастау, қиып жіберу. Апокопа дегеніміз – акценттік фонетикалық процеске байланысты сөз соңындағы белгілі бір дыбыстың немесе сөздің бір бөлігінің бүтіндей түсіп қалуы. Мәселен, кейбір тілде сөз екпіні соңғы буынның алдыңғы буынға түсетін кірме сөздерге, қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне тән емес қатар келген екі дауыссызды бар сөздер соңында апокопа құбылысы кездеседі: *Брест – бресті, текс – текіс – текісте, контекст – контекіс – контекісте* т.б. сөздерден соңғы **т** дыбысының түсіріліп айтылуы – апокопа болып табылады. Ал *бресті, текіс* түрінде екі дауыссыз арасына **і** дауыстысының қосылып айтылуы эпитеза құбылысы [4, 80]. Кейбір лингвистердің айтуынша, *ол, сол, бұл, мен, сен* т.б. *Ол + лар емес, олар, со - лар бұлар, мен + нің емес, ме - нің, сен + нің емес, се - нің, сондай - ақ, ол + ны емес, о - ны, сол + ны емес, со - ны болып, л - н* дауыссыздарының түсіп қалуы – апокопа құбылысының әсерінен пайда болды деген тұжырым бар [4, 81]. «Апокопа – морфонологиялық құбылыс, соңғы буындардың түсіріліп айтылуы. Мысалы, қазақ тіліндегі **-ады, -еді** формалы етістіктерде соңғы дауысты дыбыстар түсіп қалады: *барады-барад* және т.б. [7, 18].

Ғалым С.Бизақов «Тілдік норма және варианттылық» атты өзінің ғылыми еңбегінде сөздің ықшамдалған варианттары деген тақырыппен сөз соңындағы дыбыстың сусуы арқылы ықшамдалуын мынадай түрлерге бөліп көрсетеді:

а) Кірме сөздердің соңындағы элементтердің сусуы. Иран сөздері: *дост / дос, раси / рас, тахт / тақ / трон, бахт / бақ, реңк / рең, уақыт / уақ, дара / дар, орыс сөздері: минута / минут, газета / газет*. Қазіргі тілде *бақыт, реңк* сөздерін есептегенде, бұл варианттардың толық сыңарлары қолданылмайды. *Дост, раст, тахт* сөздері көне ғасырлардағы өлең - жырларда ғана кездеседі.

ә) Сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер: *айдаһар, аждаһа, еді – ед* т.б.

б) Өлең ұйқасында буын өлшеміне қарай: *замана – заман, құдайа – құдай, ньшиана – ньшиан* т.б.

в) Мағыналық саралануға байланысты сақталған ықшам варианттар: *жидек – жиде, тақмай – тақта* т.б.

г) Көнеленген жұрнақтардың келуінен түзілген дыбыстық варианттар:

-**қк** – *бұғанақ - бұғана, ұлық - ұлы;*

-**н** – *әдейін - әдейі, жасауһазын - жасауһаз;*

-**м** – *жазғұтырым - жазғұтыры;*

-**ки** – *әнеки - әне, кәнеки - кәне;*

-**т** – *салғырт - салғыр, мұрсат - мұрса.*

Бұл варианттардың да бір бөлігі – морфологиялық тұлғалар [7, 86].

Кейбір сөздердің ықшамдалуына аферезис, синкопа немесе апокопа араласып келеді. *Жұбауратты – жұбатты, жуатты, уатты, хайуанат – хайуана, хайуаң; қадам – қадым, адым; газиз – эзиз, аз; Біржолата – біротала, біржолта; Найзағай – нажағай, ажағай* т.б. Мұндай жарыспа тұлғалардың қазіргі баспасөзде қолданылу, нормалану дәрежесі бірдей емес. Ықшамдау процесіне қалыптасқан вариант сөздердің қазіргі шығармаларда өткен кезеңмен салыстырғанда анағұрлым аз ұшырауы – әдеби тіл нормасының әсерінің арттыруының дәлелі. Алайда қазіргі ықшам тұлғаларға байланысты вариант қатарының бір жүйеге келуі түбегейлі қалыптасып кете қойған жоқ. Әсіресе сөз тіркесіне қарай ықшамдалған тұлғалар жайды әртүрлі күні бүгінге дейін толастаған жоқ. Қазақ тіліндегі сөз тұлғаларының сөйлеу тілі ауданы мен ықшам вариантқа ауысуы тек сөз тіркестеріне байланысты. Сөз тіркесіне байланысты, тек сөз тіркесіне қарай қолданылатын ықшам варианттар бар: *бұл / бу, сол / со, ол / о, едім / ем* секілді [7, 86].

Синкопа. Грек тілінің *συνκορη* деген сөзінен алынған термин. Орысша мағынасы «сбивание», «уплотнение», «бытьем», қазақша «кедергелеу, жойып жіберу, ұрып тастау, сығылыстыру, тығыздай түсу» дегенге келеді. Сөз ортасындағы бір я бірнеше дыбыстың сусуынан түзелген варианттар қазіргі тілде жиі ұшырайды. Синкопа түбірде де, қосымшада да, олардың аралығында да, сөз тіркестеріне қарай да кездесе береді. Қазақ тіліндегі синкопаның аферезистен мынадай елеулі айырмашылығы бар:

1) синкопаның морфологиялық вариантқа қағысты түрлері жиі кездеседі;

2) синкопаның кейбір түрлерінің вариант қатары көбірек. Бұл олардың ұзақ уақыт бойы біртіндеп қалыптасып келуін аңғартса керек. Мысалы: *тарышылық – таршылық – тарлық, жұбауратты – жуатты, бұрқырату – бұрқату – бұрқау* т.б.

3) Синкопада сөздің бір бағытта ықшамдалуы мүмкін: *Жұмылдырық – Жұмырық – Жұдырық, Ләйлім – Ләйлі – Ләлім – Ләзім* т.б. Сөз ортасындағы дыбыстардың тұрақсыздығына қарай қазақ тілінде синкопаның бірнеше түрі кездеседі: а) **қ, ғ, к, г** шұғыл дауыссыздарының тұрақсыздығынан тигізілген варианттардың баспасөзде жарыса қолданылып келгендері бар. Мысалы: *тағам – тәлім, мағлұмат – мәлімет, әрегідік – әредік, бағана – бана – мана, сұғару – суару, бұлға – бұла, уақыт – уақ, жиіркену – жирену, сойқанды – соянды*. Дауыссыз дыбыстардың сақталып айтылуы жергілікті ерекшелікте басымырақ екені айтылады. Мәселен: *құмған – құман, ештеңке – ештеңе, кигіз – киіз, еңкіс – еңіс, еге – ие, шаңырақ – шаңрақ, аңызғақ – аңызғақ* т.б. Бұл құбылыс тарихи фонетикамен байланысты зерттей беруді қажет етеді. Қазіргі говорларда ұшырасып қалатын *сағ, ұрғ, суғар, тегермен, жігірме* сияқты көне тұлғалардың Орхон - Енисей жазуларында кездескені

белгілі. Ж. Досқараев көне дәуір жазбалары мен туыс тілдер фактілеріне сүйене отырып, сөз құрамында **к, ғ, ж, г** дыбыстарының келуін ерте кездегі үйсін, қаңлы тайпалары тілімен байланыстырды [8, 146]. Түрколог ғалымдар вариант қатарларына үстемелеп айтылатын **к, ғ, ж, г** дыбыстарының келуін ерте кездегі үйсін, қаңлы тайпалары тілімен байланыстырды [8, 146]. Қазіргі суғару – суару параллельдерінің қалыптасу жағдайы, бұл жағдайда кейбір мәліметтер беруге тиіс. Тіліміздегі «су» сөзінің көне дәуірден бері *суқ* – *сүғ* – *су* болып тұлғалық материалдары мен туыс тілдер фактісі дәлел болады дедік. Демек «су» сөзінің ескі варианты «суғару» тұлғасында сақталып қалған десек, ол мынадай дыбыстық өзгеріске ұшырап келген сияқты: *суғару* – *субару* – *сувару* – *сууару*. «*h*» әрпінің тұрақсыздығы: *zahap / zhp, qah.ap / kəp, shahap / шəp* т.б.

Сонор дыбыстардың **л, р, н, у** тұрақсыздығы түркологтар назарын көбірек аударып жүрген құбылыстың бірі. С. Бизаков өз еңбегінде төмендегідей мысалдарды келтіреді. Мысалы: *жыбырлауық* – *жыбырлақ*, *жекіру* – *жеку*, *ересес* – *егес*, *меруерт* – *мерует* т.б. Сонор дыбыстардың ішінде **л**-дың сусуы арқылы түзетілгені бәрінен де көбірек. Бұл құбылыс барлық дерлік говордан байқалады. Әсіресе, оңтүстік пен оңтүстік-шығыс тұрғындары тілінде жүйелі түрде ұшырап отырады. Жергілікті ерекшелік пен қарапайым сөйлеу тілінде түбір мен қосымша аралығында сөйлеу түрінде түбір аралығында **л** әрпінің сусуы жиі байқалады. Мысалы: Етістікке шартты райдың *-са, -се*, есімнің *-ған, -ген, -қан, -кен* және болымсыз етістіктің *ма, ме, ба, бе, па, те* жұрнағы жалғанған кезде түбіріндегі **л** түсіп қалады: *Болса* – *боса*, дыбысының түсіп қалуының бұдан басқа түрлері де бар: *мыл-жың* – *мыжың* т.б.

Сөздің ықшам варианттарының қазіргі баспасөзде жарыса қолданылып жүргендері бар: *мұқылым* – *мұқым*, *босалаң* – *босаң*, *қылмыңдау* – *қымыңдау*, *ләйлім* – *ләйім*. Сөз тіркестеріне қарай сонор **л** - дің түсіп қалуы – тіліміздегі ең бір сипатты ерекшелікке жатады.

в) қатаң және ұяң дыбыстарының тұрақсыздығын танытатын вариант тұлғалары *банададай* – *банадай*, *сыбдыр* – *сыбыр*, *ербей* – *ерей*. Дауысты дыбыстардың тұрақсыздығы да сирек кездеседі: *буырышын* – *бүришін*, *замғау* – *замғу*, *дауасыз* – *даусыз* т.б.

Олардың көпшілігін орфоэпиялық вариантқа жатқыздық. Қазақ тіліндегі синкопа да басқа фонетикалық тәрізді үнемі сөздің айтылу тәсілін жеңілдетеді. «Жеке сөздердің ұшырауының басты заңдылығы мынадай», – деп көрсетті С. Бизаков: «көп буынды немесе қайталанып келетін дыбыстары бар сөздердің ықшамдалу тенденциясы: *қаранышығым / қаршығым / қарғам*».

Екі дауыстының қатар тұруы қазақ тіліне тән құбылыс емес. Сондықтан сөз құрамындағы бір дауыссыздың сусып қалуы көп жағдайда онымен қатар тұрған дауысты дыбыстың да ықшамдалуына себеп болады: *қатынас* – *қатыс*, *мұлқым* – *мұқым*, *уақыт* – *уақ*. Қазақ тіліндегі түбір сөзде екі дауыссыздың қатар келуі сирек. Соған орай екі не одан да көп буынды сөздерде қатар тұрған дауыссыздардың бірінің түсіп қалуы жиі кездеседі. Мысалы: Көне түрік тіліндегі *отта*, *тоққуз*, *секкіз* сөздерінің қазіргі тілде *отыз*, *тоғыз*, *сегіз* сыңары қалыптасты.

Бұған қазіргі тілде қатар қолданылатын *отырғанмын* – *отырғамын* – *отырғам*, *қалбасшы* – *қалбасы* варианттары мысал болады [7, 85]. Екі дауыссыздың қатар арасында кездесе береді». Әйткенмен мұнда да олардың бір дауыссызының түсіп қалуы жиі ұшырайды: *қомақты* – *қомақы*, *мынандай* – *мынадай*, *атағанбыз* – *атағамыз*. Кейде сөздің екі я екі буынның ықшамдалуы мүмкін: *сыпайышылық* – *сыпайылық*, *сыпайлық*; *бақталас* – *бахас*; *жалбарыну* – *жалыну* т.б. Олардың көп бөлігі – морфологиялық варианттар. Синкопа үндестік заңына сәйкес сөз құрамындағы дыбыстардың алмасуын тудыруы мүмкін. Мысалы:

Л / д: *биязылану* – *биязыдану*;

Л / т: *жасшылық* – *жастық*;

Л / р: *бұрқылдап* – *бұрқырап*;

З/ж: *найзағай – нажағай;*

З/д: *зарзан – зардан;*

Т/й: *бітік – биік;*

Н/й: *десеңші – десеіші* т.б.

Синкопа сөз тұлғаларының метатезалық өзгерісіне де ықпал етуі мүмкін: *біржолата – біржол – біротала*. Кейінгі кезеңде фонетика мәселелері одан әрі тереңдетіліп, жаңа ғылыми бағыттағы жетістіктерге сай қарастырылып келеді.

3) Сөз ішіндегі қатар келген екі дауыссыздың орындарының алмастырылуы:

Метатеза. Сөз ішіндегі дыбыстардың не буындардың өзара орын ауысуы гректің *орын ауыстыру* – деген сөзінен шыққан. Сөйлеу процесінде сөздер кей уақытта екпін мен интонацияға, сингармонизмге байланысты өзара тіркесіп, өзгеріп отырады. Оны тану үшін туыстас тілдер мен көне жазбалар тілінің деректері тіліміздің бүгінгі жай-күйімен салыстырылады, дыбыстардың орын алмасуы анықталады [9, 65]. Қазақ тілінде қатар келген **пк, пқ** дыбыстары **кп, кп** түрде орындарын ауыстырып айтылады. Мәселен, *әпке, теккі, теккішек, шапқыла, түпкір, әпкел* түрде жазылатын сөздер айтуда *әкпе, теккі, теккішек, шақыла, түкпір* түрде де кездеседі. Бұлай айту ауа жолына орналасқан сөйлеу мүшелерінің жұмысын жеңілдетеді. Содан да *өпке (өпке), өрекі (өрекі), секкіл (секкіл), қақпа (қақпа), қақпан (қақпан), қақпақ (қақпақ), кәкпір (кәкпір)* сөздері айтылуына орай жазылады. Сөзде дыбыстың не буынның орын ауыстыруы тарихи метатеза (*өпке – өпке, қақпан – қақпан*), кірме сөздердегі метатеза (*құтпан – құтпан*), диалект, жергілікті тіл ерекшеліктерінде кездесетін метатеза (*дария – дайра, қолбақ – қолған*) деп бөлінеді. Метатеза сөздердің дамуында ерекше құбылыс саналады.

XI ғасырда М. Қашқари «Диуани лұғат-ат түрік» атты зерттеуінде түркі тайпалары тілінде *қ* мен *ч*; *г* мен *д*; *ш* мен *н*; *з* мен *м*; *г* мен *л* дыбыстарының түбір сөз ішінде метатезалық өзгерістерге түсетінін көрсеткен. Мысалы, *қарлығыш – қарғылач, қоңсы – қошыны, жаңбыр – йағмур*. Түркі тілдеріндегі метатеза құбылысын В.В. Радлов зерттеді. Ол дыбыс тіркестерінің орын алмастыру түрлерін көрсетті:

1. *пк, бг* дыбыс тіркестері *кп, гб* болып жұмсалады: *өпке – өпке, әпкел – әкпел;*

2. *алтай, хакас, тува*, т.б. түркі тілдерінде *гм* дыбыс тіркесінің орнына *мг, ңм, ңб* тіркестері қолданылады: *йағмыр – йамғыр;*

3. *лт – тл* дыбыстарының алмасуы: *мыттық – мытлық;*

4. *гл – лг* дыбыс тіркесінің ауысуы: *олған – олған;*

5. *рб (рп)* дыбыс тіркесінің *бр* ретінде қолданыс табуы: *арба-абра, топырақ-торпоқ, торбоқ.*

Қазақ тілінің орфографиясында *қақпан – қақпан, теккі – теккі, түкпір – түпкір, арпалыс – алпарыс* т.б. қолданыстардың кездесуі метатеза құбылысының нәтижесі. Тарихи метатеза ағаудың қалыптасу тарихын, этимологиясын айқындауға көмектеседі. Орфоэпиялық сөздіктерде *лағынет-нағылет* түрінде жарыса қолданылатын нұсқалар да метатеза жемісі. Метатеза сөздің айтылуын жеңілдетуден туындаған құбылыс ретінде де қарастырылады. Сондай-ақ, *мегде, меңзе* болып жазылатын сөздер *меже* түрінде де кездеседі. Айналу сөзінің *айлану* болып айтылуы да метатеза құбылысына жатады.

Қорыта айтқанда, тілдегі дыбыстық құбылыстар сол тілдің өмір сүру фактісі. Дыбыстық құбылыстар тілдің дыбыстық жүйесі заңдылықтарынан туындайды. Яғни тіл заңдылығына сай келмеген тұста дыбыстық құбылыстар пайда болады екен. Қазіргі таңда дыбыстық құбылыстардың өзіндік ерекшеліктері, олардың фонетика мен морфонологияның қайсысына енетіндігі, т.б. жөнінде ғылыми көзқарастар әлі бір арнаға тоғысып болған жоқ. Сондықтан дыбыстық құбылыстар, оның сөз құрлымындағы қызметі, т.б. мәселелері қазақ тілі фонетикасы мен фонологиясын теориялық жағынан ғылыми дұрыс бағытта зерттеу ісіне оң әсер етеді. Демек, осы бағыттағы зерттеулерді бір жүйеге түсіріп, бір бағытта қарастырудың маңызы зор.

Тілден тілге сөз ауысу – заңды құбылыс. Мұның өзі сөз байлығын (лексиканы) еселеп байытудың өнімді жолдарының біріне жатады.

Кірме сөздің әртүрлі позицияларында тілдің қалыптасқан дыбыстық жүйесіне сәйкес келмейтін кейбір жеке дыбыстар мен дыбыс тіркестерінің болуы заңды. Ондай сәйкессіздіктерді реттеу үшін кейде сөздің құрамындағы жеке дыбыстарды түсіруге немесе жаңадан дыбыс қосып айтуға, төл дыбыстармен алмастыруға тура келеді. Тілімізге араб, парсы тілдерінен енген сөздер бұған дәлел. Олардың фонетикалық жақтан игерілгені сонша, көпшілігінің кірмелігі аңғарылмайды.

Мәселен, *бөкебай, бөрене, бөтелке, доға, кәмпит, көшір, қамыт, қарындаш, пұт, пұл-ш, пеш, сәтен, сиса, сот, самауыр, сөтке, үстел, орыс* т.б.

Кірме сөздерді игеру үстінде бұрын бар дауыстыны түсіру, жаңадан қосып айту, буын құрамын кемітуге немесе арттыруға мүмкіндік тудырады. Мәселен, қазір күнделікті тілімізде жиі қолданылып жүрген *анкет, газет, контор, минут, пар, секунд, фанер, цифр, шахмат, координат, ипал* т.б. сөздері орыс тілінде *анкета, газета, контора, минута, пара, секунда, фанера, цифра, координата, ипалы* түрінде айтылып, жазылғаны белгілі. Соңғы екпін түспейтін дауыстының біздің тілімізде айтылмауы бір буынның кемуіне әкеліп соқты.

Керісінше, кірме сөздердің буын санының артып кетуі де тілімізде кездесетін құбылыс. Дыбыстық құбылыстар сөздің құрамында болатын әр алуан дыбыстық өзгерістер, мұның бәрі де айтуды жеңілдетуден туындаған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қалиев Б. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексикология. Алматы, 2004. 152 б.
- [2] Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. Алматы: Сөздік-словарь, 1999. 200 б.
- [3] Хасенов Ә. Тіл білімі. Алматы: Санат, 1996. 416 б.
- [4] Қазақ грамматикасы. Астана: Елорда, 2002. 784 б.
- [5] Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1961.
- [6] Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы, 1963. 146 б.
- [7] Бизақов С. Тілдік норма және варианттылық. Алматы: Ғылым, 1997. 208 б.
- [8] Досқараев Ж. Кейбір фонетикалық құбылыстар жайында. Алматы, 1963. 146 б.
- [9] Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтар. Алматы: Ғылым, 1988. 142 б.

Б.Д. Карбозова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

ЛАТЫН ҚАРПІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН КОМПЬЮТЕР ПЕРНЕТАҚТАСЫНА ОРНАЛАСТЫРУ РЕТІ

Аннотация. Мақалада латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиінің компьютер пернетақтасына орналастыру ретінде қазақ мәтініндегі жиі кездесетін әріптер мен тіркестерді басшылыққа алу қажеттілігі айтылады. Стандарт пернетақтаны сол күйінде алу мәтін терудің жылдамдығына кедергі келтіреді деп шамалаймыз.

Тірек сөздер: компьютер пернетақтасы, стандарт пернетақта, статистикалық талдау, мәтін, әріптердің кездесу жиілігі, тіркестердің кездесу жиілігі.

Б.Д. Карбозова

Младший научный сотрудник Института лингвистики имени
А. Байтұрсынова

ПОРЯДОК РАСПОЛОЖЕНИЯ НА КОМПЬЮТЕРНОЙ КЛАВИАТУРЕ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА, ОСНОВАННОГО НА ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ

Аннотация. В статье говорится о необходимости руководствоваться наиболее распространенными в казахском тексте буквами и фразами при размещении на компьютерной клавиатуре казахского алфавита на основе латинской графики. Предполагаем, что установка стандартной клавиатуры в том же состоянии помешает скорости набора текста.

Ключевые слова: компьютерная клавиатура, стандартная клавиатура, статистический анализ, текст, частота встречаемости букв, частота встречаемости буквосочетаний.

B.D. Karbozova

Junior researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

THE ORDER OF LOCATION OF THE KAZAKH ALPHABET BASED ON LATIN SCRIPT ON THE COMPUTER KEYBOARD

Annotation. In the article, the placement of the Kazakh alphabet on the computer keyboard based on the Latin alphabet should be guided by the most common letters and phrases in the Kazakh text. We assume that getting the standard keyboard in the same state interferes with the typing speed.

Keywords: Computer keyboard, standard keyboard, statistical analysis, frequency of the use of letters and letter combinations.

ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты 2012 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында Елбасы «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз» [1] деп қазақ халқына үндеу жариялағаннан кейін өңір-өңірден әртүрлі бастамалар көтеріліп, қазақ жазуын латын қарпіне бейімдеуге байланысты жұмыстар

басталып та кетті. Осы жұмысты жетекшілік еткен А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты қазақ жазуын латын әліпбиінде танбалау бойынша бірнеше жобалар жасап ұсынды, латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиінің тарихына талдау жүргізіп, болашағына болжам жасады [2]. Латын қарпіне өткен мемлекеттердің тәжірибесіне талдау жұмыстарын жүргізді, жетістіктері мен кемшіліктерін анықтады («Қазақ жазуын жаңа ұлттық әліпбиге көшірудің ғылыми негіздерін кешенді зерттеу» атты ғылыми-зерттеу бағдарламасы). Бұл жұмыстар өз деңгейінде алдына қойылған мақсат-міндеттерін орындады да. Біздің бұл мақаламыздағы негізгі мақсатымыз латын қарпіне өткен жағдайда компьютер пернетақтасына латын танбаларына негізделген қазақ қарпін қалай дұрыс орналастыру жайында болмақ. Иә, бір қарағанда қарапайым болып көрінетін осы мәселе өз алдына кешенді зерттеу жұмыстарын талап етеді деген ой қорытамыз.

Жалпы компьютерлік пернетақта дегеніміз – компьютерге ақпарат енгізу үшін және басқарылатын сигналдарды беру үшін дайындалған пернетақта деп түсінгеніміз абзал. Қазіргі қолданылып жүрген компьютерлік пернетақтаның тарихы сонау 19 ғасырдан бастау алады. Оның тарихы қарапайым жазу мәшенкесінің пайда болуымен байланысты. 1868 жылы Кристофер Латам Шольз атты ағылшын ғалым әліпбилік тәртіппен орналасқан символдардың жиынтығы ретінде өзінің алғашқы пернетақтасын ойлап тауып, патенттеп алған. Ол пернетақтада әріп екі қатарда әліпбилік ретпен орналасқан. Әріптердің пернетақтада бұлай (әліпбилік ретпен) орналасуы мәтін теруде ынғайсыздықтар келтіргендіктен, бұл пернетақтаның қолданылуы ұзаққа бармайды. Түймешіктерді басқанда саусақтардың бір-біріне ілінісу әрекеті жиі болып, жазылуда өрескел қателер байқалған. Бұл қиындықты шешу үшін Кристофер Шольз қаріптердің орналасу тәртібін біртіндеп өзгерту арқылы эксперимент жасайды. Эксперименттің нәтижесінде қазіргі қолданыстағы QWERTY пернетақталы Ремингтон 1 атауымен теру машинасы пайда болады. Бұл теру машинасы соңғы бес жылда-ақ нарықта қолданылымдылығымен үлкен сұранысқа ие болады. Ғылым мен техниканың біртіндеп дамуы нәтижесінде компьютердің түр-түрі ене басатайды. Ал сол компьютерді оқуда оған тиесілі бағдарламалар да құрылады. Сөйтіп, 1888 жылы Франк Макгурриннің пернетақтаға қарамай теру әдісі қолға алына басатайды. Бұл әдістің негізінде пайда болған Ремингтон 2 теру машинасы QWERTY орналасымының танымалдылығына кеңінен жол ашылады.

«QWERTY» орналасымының атауы пернетақтаның сол жақ бөлігінің жоғарғы жағында орнағалған латын қарпінің алғашқы алты әрпіне байланысты қойылған. Бұл пернетақтаны құрастырудағы басты ұстаным – мәтінде жиі қатар келетін әріптерді бір-бірінен алшақ орналастыру болып табылған. Себебі ағылшын әліпбиінде мәтін ішінде дыбыстардың қатар келуі жиі ұшырасады (мысалы, р-г, п-о). Осының нәтижесінде мәтін теруде қатар тұрған түймешіктерді басқанда, көрші тұрған әріптердің ілінісіп кету жағдайы жиі ұшыраған. Осы және т.б. кемшіліктерді ескере отырып, «QWERTY» пернетақтасын өндірушілер тіркесте жиі қатар қолданылатын әріптерді бір-бірінен алшақ орналастыру және мәтінде жиі ұшырасатын әріптерді сұқ саусақ басатын ауданнан қашығырақ орналастыру қажеттігі жайында шешім шығарады. Әріптерді сұқ саусақ басатын ауданнан қашық орналастыруының тағы бір себебі саусаққа түсетін күштің жүктемесін азайту.

1-сурет. QWERTY пернетақтасы

Ал орыс пернетақтасында керісінше, ең күшті және жылдам әрекет ететін сұқ саусақ басатын ауданға ең жиі кездесетін әріптер қатарын берген, ал әлсіз аты жоқ саусақ пен шынашақ басатын аудандарға сирек кездесетін әріптерді орналастырған.

Әліпбиін латын қарпіне бейімдеп қолдануында бір ғасырдай тарихы бар түркі халқы пернетақталарын екі рет өзгертіп те үлгерген. Олар алғашында компьютерлендіруге

байланысты латын қарпін әлемдік стандартты пернетақтаға қосымша төл дыбыстарын енгізу арқылы өзіндік пернетақта ойлап тапты. Оның сипаты мынадай:

1-сурет. Түркі мемлекетінің «Q пернетақтасы»

Бұл пернетақтаны «Q пернетақта» деп атаған. Жоғарыдағы суреттен байқағанымыздай, Түркі мамандары әлемдік стандарттағы осы пернетақтаға қосымша өздерінің **ч, ғ, ы, ө, ш, ү** (Ч-Ç ç, Ғ-Ğ ğ, Ы-У у, Ө-Ö ö, Ш-Ş ş, Y-Ü ü) таңбаларын енгізу арқылы пайдаланған. Зерттеу жұмыстарына көз жүгіртсек, «Q пернетақтасы» түркі халқына біраз жыл қызмет еткенін көруге болады. Дегенмен де уақыт өте келе түрік ғалымдарының пікірінше, қолданыс тәжірибесінде түймешіктердің (қаріптердің) бұлай орналасуы тиімсіз болып танылып, төмендегідей пернетақта ұсынылады.

2-сурет. Түркі мемлекетінің «F пернетақтасы»

Ақпарат дереккөздеріне сүйенсек, 2011 жылы Әділеттік және Даму партиясы төрағасының орынбасары Әкрем Эрдемнің айтуынша, түркі тілінде мәтін теруде «F пернетақтасы» стандарт «Q пернетақтасына» қарағанда ыңғайлы, сол себептен де оқушылар осы (F пернетақтасы) пернетақта арқылы оқытылады. «F пернетақтасының» жазу барысында уақыт үнемдеуде өте қолайлы және пернетақтадағы түймешіктердің бірден көзге түсу реті де өте орынды орналасқандығы жайлы оң пікірлер айтылған.

Осыған байланысты Түркі Үкіметі бастауыш мектеп оқушыларын тегін оқытуды қамтамасыз етуді қолға алды. Тіпті «F пернетақтасын» үйренем деген Әділеттік және Даму партиясы қызметкерлеріне ай сайын 50 лир қосымша ақы төлеуді міндеттеріне алғандығы жайында да ақпарат бар. Жоба аясында 100 мың түркі оқытушыларын осы пернетақтаны меңгеру үшін жасалған бағдарламалар мен дайындық курстарынан өткізді.

Сол кездегі Түркияның Экономика министрі Зафер Чаглаян Америка Құрама Штатына барып, Microsoft, Apple, Cisco сияқты компьютер шығаратын және бағдарламамен қамтамасыз ететін ірі-ірі компаниялармен кездесіп, өздерінің «F пернетақтасына» қатысты жобасымен таныстырды [3].

Бұл пернетақтаны Түркияның қазіргі Президенті сол кездегі Премьер-министрі Реджеп Тайип Эрдоган тарапынан да қолдау тапты.

«F пернетақтасының» қысқаша тарихы мен ерекшелігін сөз ете кетсек, бұл пернетақтаны 1955 жылы İhsan Sıtkı Yener атты ғалым ойлап тапқан. Түркі тілдер қауымдастығының жазу жиілігіне жүргізген статистикасының зерттеу нәтижесінен туындаған пернетақтаның бұл дизайн түрі, оның жай ғана жеке адамның пікірі емес, сонымен бірге бұл үлкен ізденістің нәтижесінде пайда болғандығын көрсетеді. Түркі тілдер қауымдастығы жүргізген бұл статистика қорытындылары әріптерді пернетақтада орналастыруда саусақтың сүйектері мен бұлшық еттерінің анатомиясы ескеріле отырылып үйлестірілген. Сонымен бірге «F пернетақтасының» тағы бір ерекшелігі оң қол мен сол қолға түсетін күште баланс сақталған: сол жақ қолға түсетін күш 49%-ды құраса, оң қолға түсетін күш 51%-ды құрайды. Түркілер осы пернетақтамен мәтін теруде бірнеше рет Әлем чемпионы атанғанын мақтанышпен айтады.

Бұл «F пернетақтасына» да қосымша 6 қаріп енгізілген. Осы пернетақтаның «Q пернетақтасынан» ерекшелігі сонда, жоғарыда айтып кеткендей, әріптердің кездесу жиілігіне байланысты орналастырылғандығында.

Байқап отырғанымыздай, пернетақтаға әріптерді орналастыру үлкен мәселе болып табылады. Түркі мемлекеті бұл тұрғыда бірнеше жыл бойы өз төл таңбаларын енгізуде

қыруар жұмыстар жасаған. Әріптерді орналастыру таза лингвистердің ғана емес, психолог, физиолог, когнитологтардың да пікірлерімен байланыста жасалатын жұмыс болатындығында. Осымен байланысты біз де қазақ мәтіндеріне статистикалық талдау жүргізіп, қорытындысын алдарыңызға ұсынып отырмыз. Бір ескерте кететін нәрсе, әзірге тек «Абай жолы» романындағы тіркестердің ең жиі кездесетін қолданыс жиілігін көрсетіп отырмыз.

Әрине мұндай зерттеулер бізге дейін жасалған. Оған дәлел ретінде мына еңбектерді атап өткенді жөн деп санадық. 1973 жылы жарық көрген «Қазақ тексінің статистикасы» атты еңбекте түсіндірме сөздіктің буын жиілігіне статистикалық зерттеу жүргізілген [4]. Қ.Бектаев, А.Қ.Жұбанов, С.Мырзабеков, А.Белботаев сынды ғалымдарымыздың «М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздігі» [5] және 2013 жылы жарық көрген Асқар Жұбановтың статистика жөніндегі еңбектерінен де бірнеше құнды ақпараттарды алуымызға болады [6].

Біз мақаламызда «Абай жолы» роман-эпопеясы әріптері мен буындарының кездесу жиілігіне талдау жүргіздік. Бірінші бағанаға әріптер мен буындарды келтіреміз де екінші бағанаға олардың кездесу жиілігінің санын көрсеттік.

1-кесте. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы әріп және буын тіркестерінің кездесу жиілігі

№	Буын	Кездесу жиілігі	Буын	Кездесу жиілігі	Буын	Кездесу жиілігі	
1.		Ан	47 486	мен	9954	се	8782
2.		Ай	44 055	ген	9661	ша	8542
3.		Ен	41538	ей	9610	кен	8305
4.		Ар	39 156	ыс	9557	ос	8260
5.		Ын	37230	бол	9244	еп	8222
6.		Ба	33386	со	9225	ад	8200
7.		Де	33340	се	8782	аз	8 154
8.		Да	33 279	ша	8542	ре	7985
9.		Ал	33 022	кен	8305	ам	7 780
10.		Ке	30610	ос	8260	ко	7548
11.		Ғы	29681	еп	8222	ін	7456
12.		Ғы	29681	ад	8200	қан	7318
13.		Ға	29 603	аз	8 154	айт	7 221
14.		Ға	29453	ре	7985	сын	7216
15.		Ды	24466	ам	7 780	ег	7153
16.		Сы	24150	ко	7548	бұ	6999
17.		Ла	23246	ін	7456	бұ	6999
18.		Ер	23018	қан	7318	ой	6972
19.		Жа	22712	айт	7 221	ның	6650
20.		Ә	22 531	сын	7216	ем	6554
21.		Ас	20365	ег	7153	ұл	6533
22.		На	18695	бұ	6999	қар	6460
23.		Лы	18261	бұ	6999	үй	6138
24.		Ра	18229	ой	6972	қал	5950
25.		Ын	18184	ның	6650	ді	5946
26.		Ме	17400	ем	6554	ше	5927
27.		Ақ	17 292	ұл	6533	он	5664
28.		Ге	17151	қар	6460	мы	5606
29.		Ны	17114	үй	6138	лар	5582
30.		Ыр	16843	қал	5950	оқ	5531
31.		Ат	16 628	ді	5946	па	5434
32.		Ғы	15649	ше	5927	за	5424
33.		Ған	15632	он	5664	тү	5386
34.		Ағ	15 344	мы	5606	аң	5 385
35.		Ры	14931	лар	5582	же	5354
36.		Са	14237	оқ	5531	ғар	5247
37.		Ма	14061	па	5434	құ	5100
38.		Бай	13925	за	5424	бер	4967
39.		Ыл	13804	тү	5386	ір	4967
40.		Қы	13332	аң	5 385	нан	4938
41.		Ел	13191	же	5354	жо	4917
42.		Не	12890	ғар	5247	әр	4753
43.		Ет	12762	құ	5100	ең	4701

44.	Ау	112 204	бер	4967	от	4663
45.	Ек	12052	ір	4967	өр	4652
46.	Те	11812	нан	4938	дай	4596
47.	Өз	11751	мен	9954	то	4588
48.	Кө	11317	ген	9661	аш	4572
49.	Ес	11314	ей	9610	лып	4500
50.	Ык	11270	ыс	9557	жү	4414
51.	Ле	10879	бол	9244	бі	4088
52.	Ап	10 816	со	9225	үр	4076
53.	Тү	3968	кі	2114	кол	1369
54.	Үс	3727	қаз	2104	ныңп	1366
55.	Дан	3682	лас	2101	дам	1360
56.	Дер	3595	лас	2101	бү	1353
57.	Эл	3529	бір	2064	тау	1337
58.	Дар	3504	қын	2059	нің	1334
59.	Бы	3461	тай	2021	әй	1333
60.	Қай	3367	рақ	1997	су	1323
61.	Көр	3321	ден	1981	дық	1320
62.	Дей	3273	жү	1979	жер	1316
63.	Лық	3272	қыл	1963	тек	1296
64.	Ард	3258	қыз	1899	іс	1284
65.	Пе	3234	ман	1835	лу	1273
66.	Ғын	3220	ғал	1798	шақ	1260
67.	Жы	3204	жи	1787	шын	1250
68.	Еш	3158	жыл	1759	әб	1249
69.	Бұл	3085	өт	1735	тық	1249
70.	Бұл	3085	лап	1734	тық	1249
71.	Іп	3022	боп	1691	шыл	1240
72.	Жағ	2975	лыс	1690	ғар	1223
73.	Сол	2908	бө	1681	би	1221
74.	Тың	2903	жал	1681	ерт	1218
75.	сі	2902	өк	1664	зақ	1214
76.	Әк	2894	тө	1664	жау	1205
77.	Ің	2894	сен	1645	жә	1166
78.	Еу	2858	сыр	1620	мал	1158
79.	Уа	2848	бә	1600	йе	1157
80.	Эі	2818	сү	1582	йі	1148
81.	Түр	2802	ыт	1578	кей	1148
82.	Ні	2790	лат	1572	ным	1140
83.	Жоқ	2755	ны	1549	қу	1133
84.	Оп	2680	қыс	1544	тен	1130
85.	Сал	2604	ші	1544	қи	1125
86.	Дә	2603	тә	1542	қор	1115
87.	Лер	2598	қайт	1533	өң	1114
88.	Май	2550	рай	1526	сүй	1110
89.	Жақ	2500	си	1520	нал	1109
90.	Оң	2500	жаң	1503	әз	1108
91.	Рал	2490	рек	1502	мақ	1100
92.	Бал	2483	мей	1497	гер	1098
93.	Гі	2476	өй	1497	қон	1095
94.	Ха	2458	кер	1492	лын	1091
95.	Іл	2443	шық	1463	бәр	1090
96.	Лі	2442	сә	1446	бұр	1075
97.	Өл	2349	мү	1438	бұр	1075
98.	Лай	2337	қой	1431	пай	1058
99.	Мағ	2294	жол	1429	мә	1056
100.	Ән	2276	бет	1428	дес	1054
101.	Жас	2260	лан	1427	көк	1052
102.	Арт	2230	жар	1424	жағ	1047
103.	Лын	2188	зар	1422	пан	1042
104.	Қыр	2165	мо	1391	қи	1040
105.	Жай	2133	сү	1391	жаз	1038
106.	Ту	2126	зе	1381	баз	1036
107.	На	2118	ру	1371	мі	1035
108.	Кеш	1034	ран	708	соқ	425
109.	Еж	1020	лак	704	сат	424
110.	Лес	1017	ин	699	сіз	423
111.	Пы	1012	нақ	695	жу	421
112.	Әс	1008	лем	679	саң	418

113.	Лед	995	қыт	658	жі	405
114.	Лау	994	сай	654	шай	402
115.	Күй	993	шү	647	ми	398
116.	До	988	нн	634	нер	397
117.	Жүз	987	ян	627	лей	396
118.	Шо	965	ғым	617	ка	395
119.	Үй	958	ло	610	сең	389
120.	Сак	945	өс	599	бүй	384
121.	Кұл	932	дос	598	бүй	384
122.	Ғай	927	лек	597	зек	382
123.	Был	925	шу	594	мет	381
124.	Кеу	914	ән	586	бын	379
125.	Ни	904	ғаз	584	ғыр	369
126.	Дас	901	түй	584	маң	363
127.	Дал	899	түй	584	кар	358
128.	Жө	896	біл	583	кек	358
129.	Так	896	каб	580	ғу	353
130.	Еб	891	лам	579	шек	353
131.	Гел	885	им	576	лаң	348
132.	Дау	885	лет	576	шаң	348
133.	Кә	883	мыр	567	зу	347
134.	Рен	876	жыр	565	бан	346
135.	Қам	874	лең	565	көл	342
136.	Бүт	873	қым	559	но	340
137.	Бүт	873	қак	557	коз	337
138.	Берг	861	әт	552	ден	334
139.	Тыл	861	жел	548	нам	330
140.	Уыр	859	не	545	жаб	329
141.	Жөн	857	шыр	539	быс	327
142.	Құр	850	лал	538	ав	326
143.	Бүн	843	рам	538	ли	322
144.	Бүн	843	тей	534	ғат	317
145.	Кең	843	лым	522	леу	315
146.	Быр	842	тең	522	лін	314
147.	Қып	839	йык	507	хат	314
148.	Ғаң	839	йін	507	қаң	310
149.	Қап	837	дү	505	уел	308
150.	Аж	823	нем	504	лік	307
151.	Бак	818	ныш	499	тір	306
152.	Мыс	803	бык	494	ант	302
153.	Әу	793	мүн	483	бос	300
154.	Рық	786	мек	475	лім	295
155.	Деп	768	дым	460	тор	295
156.	Өш	763	уе	457	яу	285
157.	Әм	754	ах	456	мел	283
158.	Ти	752	бу	455	мед	279
159.	Ток	748	пақ	453	ну	278
160.	Әд	733	уық	453	ко	269
161.	Бағ	723	өж	450	кіс	269
162.	Аре	722	қаш	435	деу	261
163.	Дір	260	дік	125	ғау	57
164.	Бөк	259	бөр	124	хи	56
165.	Шол	258	бөр	124	бұқ	54
166.	Мар	256	кіз	124	бұқ	54
167.	Маз	250	біт	122	ци	54
168.	Нар	238	ги	122	паң	53
169.	Зағ	237	бәс	120	вор	48
170.	Ағ	236	жад	120	паз	47
171.	Шіл	230	қалт	119	хо	47
172.	Мүң	227	ғіз	118	бот	46
173.	Кім	226	ве	117	жык	44
174.	Дү	222	ғақ	117	ғаң	41
175.	Нп	219	мең	117	сүң	40
176.	Қүй	218	нім	113	бың	39
177.	Күй	218	дек	108	бең	38
178.	Зан	212	пи	108	вок	38
179.	Бүз	201	го	105	бірт	37
180.	Бүз	201	жын	105	фо	37
181.	Ғай	201	нек	104	бұт	35

182.	Шеу	201	быт	101	бұт	35
183.	Ак	193	заң	99	вет	35
184.	Жек	192	ңир	99	аһ	32
185.	Қыш	191	қың	98	мон	32
186.	Раб	190	ва	97	фор	32
187.	Во	188	ға	95	бул	31
188.	Шам	188	шк	93	ван	31
189.	Шен	186	ви	92	льш	31
190.	Міз	182	дүр	92	бам	29
191.	Өйт	178	мәж	89	му	28
192.	Гіл	174	фа	89	му	28
193.	Ду	174	бүк	86	күз	27
194.	Кін	173	тоң	86	ләм	26
195.	Фе	170	аф	84	үйт	26
196.	Лаш	168	кат	83	бырт	25
197.	Бәл	163	це	83	гра	25
198.	Жұл	163	лә	79	ней	25
199.	Нең	162	гей	78	акт	24
200.	Ди	159	фи	76	газ	24
201.	Бәй	157	бра	74	барк	22
202.	Сұм	155	яң	72	гал	22
203.	Әп	154	лез	71	мәр	22
204.	Бұр	152	бок	70	бүлк	21
205.	Бұл	151	бүй	70	агр	20
206.	Яр	150	гу	70	бік	20
207.	Боз	149	гем	68	гау	18
208.	Енк	145	баб	67	мәң	18
209.	Той	145	неу	66	біс	17
210.	Тон	142	гө	65	шл	17
211.	Мір	141	уағ	64	шоң	17
212.	Анс	138	аль	62	бүрк	16
213.	Әйт	137	әш	62	бүрк	16
214.	Пер	132	бүлт	59	наң	16
215.	Мық	131	бит	59	беу	15
216.	Біз	130	бүлт	59	дүл	14
217.	Жың	126	пыл	59	һар	14
218.	Век	12	жөң	8	бак	3
219.	Вер	12	жк	8	бөш	3
220.	Балп	11	банк	6	бом	3
221.	Бөрт	10	бөс	6	бөш	3
222.	Бөрт	10	бөс	6	виз	3
223.	Ләз	10	үл	6	абс	2
224.	Лом	10	аук	5	ән	2
225.	Баң	9	бән	5	балл	2
226.	Былк	9	бих	5	эм	1
227.	Вар	9	вал	5	бүж	1
228.	Гад	9	лаж	5	быш	1
229.	Лог	9	цен	5	био	1
230.	Баж	8	ань	4	вен	1
231.	Бин	8	эт	4	хүр	1
232.	Быз	8				

Байқағанымыздай, мына тіркестер жиі қолданылады:

50 мың мен 30 мыңның арасы: ан (47 486), ай (44 055), ен (41538), ар (39 156), ын (37230), ба (33386), де (33340), да (33 279), ал (33 022), ке (30610).

30 мың мен 20 мыңның арасы: ты (29681), ға (29 603), та (29453), ды (24466), сы (24150), ла (23246), ер (23018), жа (22712), ә (22 531), ас (20365).

20 мың мен 10 мыңның арасы: на (18695), лы (18261), ра (18229), ың (18184), ме (17400), ақ (17 292), ге (17151), ны (17114), ыр (16843), ат (16 628), ғы (15649), ған (15632), ағ (15 344), ры (14931), са (14237), ма (14061), бай (13925), ыл (13804), қы (13332), ел (13191), не (12890), ет (12762), ау (12 204), ек (12052), те (11812), өз (11751), кө (11317), ес (11314), ық (11270), ле (10879), ап (10 816), аб (10 507).

Ең жиі кездесетін 50 мың мен 30 мыңның арасындағы буындарды сұқ саусақ, одан кейінгі жиілігі жоғары 30 мың мен 20 мыңның арасындағы буындарды ортаңғы саусақ,

келесі жиілігі жоғары буындарды аты жоқ саусақ басатын аудандарына оң қол мен сол қол жүктемесіне параллель орналастыру қажет. Болашақта қазақ әріптерін пернетақтаға орналастыруда осындай статистикалық талдауларға аса мән беруіміз қажет. Біз бұл шешімімізді түбегейлі деп айта алмаймыз. Себебі жоғарыда келтірілген мәліметтерде тек көркем стиль бойынша зерттеу жүргізілген. Ал келешекте ғылыми стильде, публицистикалық стильде жазылған мәтіндерге де осы бағытта статистикалық талдау жасау маңызды болып табылады деген ойдамыз.

Жұмысымызды қорыта келе, мынадай тұжырымдарды ұсынамыз:

- пернетақтаға қаріптерді орналастыруда бірінші жеке әріптердің қолданыс жиілігін, екінші тіркестердің қолданыс жиілігін басшылыққа алу қажет;

- әріптерімізді пернетақтаға орналастыруда әлем тәжірибесіндегі тіркесте жиі қатар қолданылатын әріптерді бір-бірінен алшақ орналастыру және мәтінде жиі ұшырасатын әріптерді сұқ саусақ басатын ауданға орналастыру қажеттілігін басшылыққа алуымыз керек;

- жиі кездесетін тіркестерді қатар орналастырмай, оң қолмен сол қол басатын аудандарға параллель орналастыру қажет;

- пернетақтаға әріптердің қолданыс жиілігін ескере отырып, физикалық тұрғыдан күшті саусақтан әлсіз саусақтар ретімен орналастыруды дұрыс деп танымыз;

- әріптердің қолданыс жиілігімен бірге тіркестердің қолданылу жиілігіне байланысты көркем шығармалармен қатар басқа да стиль түрлеріне (ғылыми, ісқағаздар және т.б.) осындай статистикалық талдаулар жүргізіп, нәтижесін латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиін пернетақтаға модельдеу жұмысында ескеру маңызды болып табылады.

- мәтіндерге осы сипатта жасалған жұмыстарды маңызды деп санаймыз. Себебі әртілдің әріптері мен тіркестерінің өзіндік қолданыс жиілігі болды. Егер әріптерді пернетақтаға осы қолданыс жиілігіне сәйкес орналастырсақ, мәтін теруде уақыт үнемділігі, физикалық күшті аз жұмсау сияқты нәтижелерге қол жеткізер едік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] [Электрон ресурс]. <http://www.inform.kz/kaz/article/2518877>. (Жүгіну уақыты: 25.10.2015).

[2] Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағлымы және болашағы. Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. 410 б.

[3] [Электрон ресурс]. <http://www.vestiturkey.com/tureckie-skolniki-peredut-na-fklaviaturu1158h.htm>. (Жүгіну уақыты: 25.10.2015).

[4] Бектаев Қ.Б. Қазақ тілі буындарының алфавитті-жиілік сөздігі // Қазақ тексінің статистикасы. Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1973. I т. 266- 610 бб.

[5] Бектаев Қ., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А. «М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздігі» // – Алматы-Түркістан, 1995. 346-б.

[6] Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: Қазақ тілінің статистикасы. Алматы, 2013. 3 басылым. 209 б.

Е. Маралбек

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты қызметкері

АБАЙ ПОЭТИКАСЫНДАҒЫ «КӨҢІЛ» СӨЗІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨРІСІ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ МОДЕЛІ

Аннотация. Мақалада Абай поэтикасындағы айрықша сөз қолданыс, соның ішінде «көңіл» сөзі қолданысының лексика-семантикалық, прагматикалық, функционалды ерекшеліктері сөз болады.

Тірек сөздер: Абай тіліндегі «көңіл» сөзінің поэтикалық қолданысы, сөздің субъектіленуі, «көңіл» сөзінің символдануы, «көңіл» сөзінің семантикалық топтары.

Е.Маралбек

Сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынова

ЛЕКСИКО - СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ И СТРУКТУРНАЯ МОДЕЛЬ СЛОВА «КӨҢІЛ» В ПОЭТИКЕ АБАЯ

Аннотация. В этой статье рассматривается своеобразное словоупотребление в поэтике Абая; в частности, приводятся лексико-семантические, прагматические, функциональные особенности употребления слова «көңіл».

Ключевые слова: поэтическое использование слова «көңіл» на языке Абая, субъективизация слова, символизация слова «көңіл», семантические группы слова «көңіл».

Е. Маралбек

Employee of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

LEXICO - SEMANTIC FIELD AND STRUCTURAL MODEL OF THE WORD «KONIL» IN THE POETICS OF ABAI

Annotation. This article considers peculiar word usage in Abai's poetics; especially, lexical-semantic, pragmatic, functional peculiarities of the usage of the word «konil» have been presented.

Keywords: The poetic usage of the word «konil» in Abai's language, subjectivization of a word, symbolization of the word «konil», semantic groups of the word «konil».

Абай – ұлы ақын, әлемдік деңгейдегі сөз зергері ғана емес, ірі ойшыл, бір ұлттың рухани биігіндегі шамшырақ. Нақтырақ айтсақ, Абай – рухани қазынасы мейлінше бай, жандүниесі алапат кең, ақыл-парасаты телегей, мінез-құлқы қайталанбас әлемдік деңгейдегі *ірі адами болмыс*. Ендеше мұндай «болмыстың» тілі қандай болмақ? Ол – терең талдау қажет ететін мәселе. Поэтика – тіл майданы. Яғни, тіл бірліктерінің небір нәзік қырларын танытағын, бар мүмкіндігін паш ететін, айрықша қарым-қабілетін көрсететін алаң. Абай тілінің де қыр-сыры поэтикасынан көрінеді. Ендеше Абайдың ақын ретіндегі негізгі айтпақ ойына, ойшыл ретіндегі толғаған тақырыптарына, жанрлық жаңалықтарына жіті назар аударсақ, бірталай сөздерді жиі қолданып, актив сөздік қорына айналдырғаны көзге түседі және өзге сөздерден айрықша тұрғаны танылады. Осы сөздердің ішінен бұл мақала-

да бір ғана «көңіл» сөзі зерттеу нысаны етіп алынады. Тұтас шығармашылығына зер салып қарағанда, аталған «көңіл» сөзі Абайдың шығармашылық концептісінде айрықша маңызға ие сөз екені байқалады. Демек, Абай шығармаларынан таңдап алынған осы «көңіл» сөзі лексика-семантикалық табиғаты, функционалды әлеуеті, тарихи-танымдық негіз тұрғысынан жан-жақтылы сөз етуді қажет етеді. Осы мақалада «көңіл» сөзінің айрықша белгісі мен мәні түрлі тілдік талдаулар мен статистикалық мәліметтер арқылы ашып көрсетіледі. Ақынның қолданысы арқылы сөзді тануға және сөздің қолданылуы арқылы ақынның, тіпті, ұлттың танымын ашуға жол ашылады.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, «көңіл» сөзі Абай шығармаларында (*өлең, аударма, поэма, қара сөз*) 238 рет қолданылған. Бұл «Абай тілі сөздігінде» келтірілген мәліметтерден әлдеқайда көп. Құрастырушылар «Абай тілі сөздігінде» «көңіл» сөзі 215 рет қолданылған деп анықтаған. Сөздік 1970 жылы шыққан және Абай шығармаларының 1968 жылғы басылымы негізге алынғандықтан, Абайдың соңғы жылдары табылған өлеңдері санаққа алынбаған. Мұнда Абай шығармаларының 2005 жылғы толық нұсқалы соңғы басылымын негізге алынды. Онымен қоса, бұл басылымға да енбей қалған оншақты өлеңдері де санаққа алынды. Алайда бұл да соңғы көрсеткіш болмауы мүмкін. Дегенмен сөз қолданысының сандық көрсеткіші аса маңызды емес, бірақ маңызсыз да емес.

Аталмыш сөзді жан-жақты сипаттау үшін ең әуелі түрлі сандық мәліметтерді келтіріп өтейік. Нақтырақ айтсақ, «көңіл» сөзі поэмаларында 5 рет, аудармаларында 36 рет, өлеңдерінде 141 рет, қара сөздерінде 56 рет кездеседі. Жалпы 238 рет қолданылған. Бұл Абай шығармаларындағы ең жиі қолданылған дерексіз зат есім сөздерінің қатарына жатады. Абай шығармаларында ірі концепсияға, символға айналған «күрек» сөзінің қолданылу жиілігі де бұған жетпейді. «Жүрек» сөзі тұтас шығармасында 160 реттен астам қолданылған. «Көңіл» сөзі Абай шығармаларында 180 рет жалғаулы формада кездеседі. Осы қолданыстың басым бөлігі тәуелдеулі формаға, одан кейін септелеуі формаға тиесілі. Ал көптік форма тым сирек кездессе, жіктеулі формасы мүлде кездеспейді. Оны төмендегі кестеден көруге болады.

Тәуелдеу		Анайы Жекеше			Сыпайы Көпше			
		1-жақ	2-жақ	3-жақ	1-жақ	2-жақ	3-жақ	
		көңілім	көңілің	көңілі	көңіліміз	көңіліңіз	-	
		39	7	29	-	2		77
Тәуелдеулі септеу	Атау				-	-	Көңілдері (1)	1
	Ілік	Көңілімнің (6)	Көңіліңнің (1)	Көңілінің (1)	-	-	-	8
	Барыс	Көңіліме (3)	Көңіліне (2)	Көңіліне (4)	-	-	-	9
	Табыс	-	Көңіліңді (2)	Көңілін (9)	-	-	Көңілдерін (1)	12
	Жатыс	Көңілімде (4)	Көңілінде (1)	Көңілінде (6)	-	-	-	11
	Шығыс	Көңілімнен (2)	-	-	-	-	-	2
	Көмектес	-	-	-	-	-	-	-
Жиынтығы		54	13	49		2	2	120

(1-кесте: «Көңіл» сөзінің тәуелдену, септелеу формасы және статистикасы)

Кестеде көрсетілгендей, тәуелдеулі форма ең жиі кездеседі. Тек қана үш жақта тәуелдеудің өзі 77 рет, ал септелген тәуелдеу 43 рет, жалпы саны 120. Бұл тұтас қолданыстың тең жартысы. Демек бұл «көңіл» сөзінің морфологиялық құрылымдардың ішінде тәуелдік формада келуге өте бейім сөз екенін түсіндіреді. Ол «көңіл» сөзінің әуелі адам ішкі болмысының бір бөлшегі мағынасын білдіретіндігінен болса керек. Сөз қашан да өзінің әуелгі *туатуп, ядролық мағынасынан* қол үзбейді. Қашан да сол мағынаға сүйене отырып, өз өрісін кеңейтеді. Ядросынан қаншалықты алыстағанымен, арғы негізі көрініп тұрады. Ол қашан да тілдің таңбалық жағынан өзіне сай форманы талап етеді.

Әдетте сөзге жан бітіретін – етістіктер де, көрік бетегін – айқындауыштар. Бұл екі

тәсіл де синтаксистік жолмен жүзеге асады. Абай шығармаларында да «көңіл» сөзі етістік сөздермен іргелес, алшақ тұрып байланыса келіп, түрлі жанды, образды бейнелер жасайды, тың мағыналар тудырады. Әдетте бір сөйлем ішінде өзге сөйлем мүшелері етістік баяндауышпен түрлі деңгейде байланысып, бір толық ойды білдіруі заңды әрі қалыпты құбылыс. Бірақ Абай шығармаларында бір (өлең) сөйлемде бірнеше етістіктер қатар жүреді. Бірақ бұл қолданыс тіл заңдылығын бұзып, мағынаға нұқсан келтірмейді. Керісінше мағына беруі өте ұтымды және сөйлем түзілісі қисынды болып келеді. Мысалы, *суытып көңіл тыйсаңыз, ұзар көңіл шын беріп, әнге көңіл жіберіп тұр елжіреп, суып қайтар көңілім әселіше шалқып, жанып, сөніп, суынып қалған көңілім, азаматтың көңілі өсіп көтерілер, тыңдағанда көңілдің өсері бар, қайран көңілім қайыспай қайрат етті, үш көңілім көкке кергі енді, сүйіспек көңілім ойлайды, кейде есер көңіл құрғырын, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен* т.б. Мұнда әрбір өлең сөйлем құрамындағы «көңіл» сөзінің семантикасында кемінде екі қимыл-әрекет, екі күй, екі жағдаят көзге елестейді. Екі қимылды бір ұғымның аясында тоғыстыра отырып, бір синтаксистік құрылымға сыйдыра білу Абайдай сөз зергеріне тән құбылыс болса керек.

Абайдың «көңіл» сөзін құбылтуда қолданған тағы бір ұтымды синтаксистік тәсілі – анықтауышты тіркестердің баяндауышпен байланысуы. Мұнда баяндауыш бірде есім сөз, бірде етістік болып екі түрі тұлғада келеді. Мысалы, *күңгірт көңілім сырласар, қара көңілім оянсын, жаралы көңіл жазылар, ата көңіл жанбаса бір, қам көңілдің тынбаған, талапты көңіл елермес, ұйқыдан көңіл ашар көз* т.б. Ал екінші түрлісі, *ақ көңілді жақсыдан, ақ көңілді әділ хан, қара көңілім әсермен тең* т.б. болып келеді. Тіпті, кейде бұл екеуінен де өзгеше, анықтауыштар үсті-үстіне жалғанып та «көңіл» сөзін айқындайды. Мысалы, *боямсыз ақ көңіл, менмен, кердең, қайғысыз, ер көңілмен*. Бірінші қолданыста ақын әр көңілдің сипаттарын анықтай отырып, оның ендігі күйін баяндауға көшеді. Екіншісінде заттың қасиетін анықтап көрсетуде оған сай келетін көңілдің сипатын да қоса анықтап көрсетеді. Ал үшіншісінде сол затта болған немесе болуға керек көңілдің бірнеше сипаттарын қатар анықтап береді. Бұлардың барлығы да «көңіл» ұғымының мәнін ашуда, қолданыс аясын кеңейтуде, сол арқылы диттеген ойды дәл беруде өте ыңғайлы синтаксистік тәсілдер.

Абай шығармаларындағы «көңіл» сөзінің қатысуымен келген кейбір синтаксистік құрылымдардың күрделілігі сонша, қай қырынан қарасаң да белгілі мағына береді. Бірақ барлығы да дұрыс. Бір құрылымның өзін бірнеше формада алып ұғынып көрсек, қай-қайсы да қисынды болып шығады. Мысалы:

1) *«Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албыртқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді Құдай сақтасын»;*

2) *«Ойланса, көңіл сүйсінгендей болады»;*

Мұның біріншісін *«Албыртқан, көңілі басылмаған жастар»* деп *Албыртқан* сөзін үтір арқылы ажыратып айтуға да, *«Албыртқан көңілі басылмаған жастар»* деп үш сөзді үтірсіз бірге алуға да болады. Ал екіншісінде *«Ойланса, көңіл сүйсінгендей болады»* деп алуға да, *«Ойланса көңіл сүйсінгендей болады»* деуге де болады.

Мұнда екі түрлі қолданыста дұрыс. Ал Абай шығармалар жинағының соңғы (2005) басылымында алғашқы нұсқасы бойынша берілген. Ал біздіңше соңғы нұсқада алу қисынды. Абай ақын емес, жазушы болғанда, екеуінің де бірінші нұсқасы дұрыс болған болар еді. Абайдың қара сөздерінің өзі өлең синтаксисінің құрылысымен беріліп отырады. Оның үстіне ол «көңіл» сөзін образды бейнеде қолданады. Біз жоғарыда анықтауышты тіркестерде көрсеткен мысалдардағыдай, бұл да «көңіл» сөзінің күрделі құрылымда келуі. Соңғы нұсқада алғанда «көңіл» сөзі образданып, сөздің экспрессивтік әсері күшті болады. Қарапайым сөйлеу тілі тұрғысынан тексерсек, әлбетте, бірінші нұсқасы дұрыс болар еді.

Абай шығармаларында «көңіл» сөзі әртүрлі мағынада 238 рет қолданылса да, сөйлем деңгейіндегі синтаксистік құрылымдар қайталанбайды. Тек Лермонтовтан аударған «Ой»

атты өлеңінде ғана «*көңілімнің күні өшкен соң*» құрылымы өлең ішінде екі рет қолданылады. Оның өзі мақсатты түрде. Тіркес деңгейіндегі құрылымдарда да қайталаулар сирек кездеседі. Мұнда, тіпті, әлдеқашан қалыптасқан тұрақты тіркестердің құрылымын бұзып, құрамын жаңартып (трансформациялап) қолданулар да жиі кездеседі. Ақын соған сәйкес жаңаша тіркестер жасап отырады. Мысалы, *көңіл аулау, көңіл ашу (көңіл көтеру), көңіл беру (көңіл қою), көңіл бөту, көңіл жету, көңіл жіберу (көңіл қою), көңіл көтерілу, көңіл қайту, көңіл қою, көңіл өсу, көңіл толу, көңіл тою, көңілге алу (ойлау, ойға алу), көңілге бекіту, көңілге жасау, көңілге кету, көңілге салу (көңілінен өткізу), көңілге түсу (көңілге қону, көңілге беку), көңілге тік кету, көңілде суреттеу, көңілден кету, көңілді қайыру (көңілді қайтару), көңілі жүру (көңілі сағынып жүру), көңілі тасу, көңілі тыну, көңілін басу* т.б. Бұл тіркестердің соңғы компоненті өзгеріске ұшырағанымен, бір мағынаны, ортақ ұғымды білдіретін бірнеше тіркестер шоғырының барын көруге болады. Мұнда тіркестің екінші сынары болып келген етістіктер өздерінің әуелгі лексикалық мағыналарынан әлдеқайда ауытқып, «көңіл» сөзімен ортақтасқан образды мағынаға көшкен. Сөйткен де, тілде бір мағынаны білдіретін тұрақты құрылым (тіркес) ретінде қалыптасқан. Бұл Абайдың ақындық жасампаздығын танытады. Абай тілінің бұл жасампаздығы туралы академик Р.Сыздық былай дейді: «Абайда трансформацияланған (өзгертілген) фразеологизмдердің көбі ғылым тілінде контаминация деп аталатын өзгерістерге ұшыраған тіркестер болып келеді. Мұнда кәдімгі фразеологизмдердің құрамындағы сөздер алмасып қолданылады. Мысалы, Абайдың *өсекке салу* деп қолданғаны *өсекке таңу* және *сөзге қалдыру (салу)* дегендердегі сөздерді бір-бірінен алып, алмастырып контаминациялау болып шыққан. *Тілге сөз түспеу* дегенде де осындай: *ауызға сөз түспеу* және *тілге сөз оралмау* дегендерден сөз алмастырып жасаған жаңа құрылым»[2, 123]. Абай бұл тәсілге тұтас шығармашылығында өте көп бой ұрған. Ақынның онысы сөз семантикасын құбылтудың сырын терең түсінуінен еді. Бұл тәсіл «көңіл» сөзін түрлеуге қолданылғанда, сөздің көркін тіптен құлпыртып жіберген.

Абай поэтикасындағы «көңіл» сөзінің семантикасы сан тарау. Сондықтан бұл сан қырлы қолданыстарды «көңіл» сөзінің сипаты мен тек-түріне, ішкі құрылымдарына, образ жігіне қарай топтап көрсеткен абзал. Сол арқылы Абайдың поэтикалық тіліндегі «көңіл» ұғымының құрылымдық үлгісін (моделін) жасауға болады.

Абай поэтикасындағы «көңілдің сипаты» дегенде, оның сыртқы сипаты емес, оның қимыл-әрекеттік сипаты айтылады. «Көңіл» сөзінің алдына есім, етістік сөздерінің тіркесіп, анықтауыш болып келуі арқылы Абай поэтикасындағы адам көңілінің мынадай түрлері айқындалады. Бұл тіркестердің көпшілігі Абай шығармаларында дәл осы тұлғада кездеспейді (*кездесетіндері де бар*). Аздаған морфологиялық, синтаксистік құрылымдары ықшамдалып, анықтауышты тіркес тұлғасына жасанды келтірілді. Біз Абай шығармаларындағы «көңіл» сөзімен жасалған нақты тіркестерді көрсетуді мақсат етпедік. Одан «көңіл» сөзінің табиғаты толық танылмайды. Мақсатымыз Абай поэтикасында кездесетін көңілдің түрлерін анықтау болғандықтан, сөйлем ішіндегі синтаксистік байланысқа енген етістік, есімдердің мағынасына қарай, негізгі тұлғасын сақтай отырып, осындай жасанды тіркестерді жасадық. Оның жалпы саны 83-ке жетті. Бұдан да көп түрін жасауға болар еді. Бірақ ол шамадан тыс жасанды болып, мәнділігіне нұқсан келетіндіктен, осыған тоқтадық. Жасанды тіркес жасау тәсіліне бір мысал келтіре кетсек. Мысалы, *мендей көңілі сынықпен, қам көңілдің тынбаған, жыбыр қағып, көңілді тыныштыптайды, ұйқыдан көңіл ашар көз* деген өлең тармақтарындағы көңіл түрлерін *сынық көңіл, қам көңіл, тынышмас көңіл, ұйқытаған көңіл* деп құрылымдадық. Осы тәсіл бойынша анықтағанда, Абай поэтикасында көңілдің мынадай түрлері кездеседі: *айнымас көңіл, ақ көңіл, алаң көңіл, ата көңіл, ашық көңіл, адамзаттың көңілі, бахас көңіл, берік көңіл, бір қалыпты көңіл, дивана көңіл, дін көңіл, елiрген көңіл, ер көңіл, есер көңіл, жайланған көңіл, жақсы көңіл, жанған көңіл, жар көңіл, жаралы көңіл, жас көңіл, жұмбақ көңіл, зарлы көңіл, зерек көңіл, кезбе көңіл, кекті*

көңіл, кешпес көңіл, көктегі көңіл, көңіл – гүл, көңіл – өзен, күңгірт көңіл, кірлемеген көңіл, қажыған көңіл, қайғылы көңіл, қайғысыз көңіл, қаймақ көңіл, қайтпаған көңіл, қайыспас көңіл, қам көңіл, қамырықты көңіл, қара көңіл, қараңғы көңіл, қозғалмастай көңіл, қуанған көңіл, қуатты көңіл, құстай шүйген көңіл, қылт етпе көңіл, малқұмар көңіл, мас көңіл, мінсіз көңіл, надан көңіл, ойлы көңіл, ояу көңіл, өскен көңіл, санасыз көңіл, сезімпаз көңіл, соқыр көңіл, сорлы көңіл, сөнген көңіл, суыған көңіл, сүйіспек көңіл, сынық көңіл, таза көңіл, талапты көңіл, тебіренген көңіл, тербенген көңіл, тоймас көңіл, тоқ көңіл, торыққан көңіл, тынбас көңіл, тынған көңіл, тыншымас көңіл, тынымсыз көңіл, тірі көңіл, уанған көңіл, ұйқтаған көңіл, шайқалған көңіл, шарықтаған көңіл, шын көңіл, ынтыққан көңіл, менмен көңіл, кердең көңіл, надан көңіл, жас балаша көңіл т.б. Көріп отырғанымыздай, тіркестердегі көңіл түрлерінің баршасы адамның түрлі қасиеттеріне, мінез-құлықтық ерекшеліктеріне, эмоциясына, жастық-жыныстық ерекшеліктеріне қатысты болып келеді. Бұдан біз «көңіл» сөзінің адамның ішкі қасиеттері мен мінез-құлқын, болмысын бейнелеуде ерекше маңызға ие тіл бірлігі екенін байқаймыз. Және ақынның «көңілдің» сан қырын терең білетін білгірлігін танимыз.

Алдыңғы пайымдауларда біз «көңіл» сөзінің етістік сөздермен өте белсенді синтаксистік байланысқа түсіп, түрлі етісті тіркестерді жасайтынын айтқанбыз. Енді сол тұжырымға нақты мысалдар келтірмекпіз. Бұл тіркестердің де көпшілігі жасанды тіркестер. Мұнда да біз тіркес тұлғасын көрсетуді емес, «көңіл» сөзінің қалай қимылға көшетіндігін көру мақсатын қойғандықтан, осындай жасанды тіркестерді жасадық. Бұл тіркестердің жасалу жолына да бір-екі мысал келтіріп өтейік. Мысалы, *көңгірт көңілім сырласар – көңіл сырласады, әркімнің көңілі суысқан – көңіл суйды, дүниені, көңілім, кезесің – көңіл кезеді, қажыды көңіл көп шауып – көңіл шабады*. Осы тәсіл бойынша анықтағанда, Абай поэтикасында көңілдің мынадай қимыл-қозғалысқа енгенін көруге болады: *көңіл (көкке) ұшады, көңіл айтады (сөйлейді), көңіл алаңдайды, көңіл ашылады (бұйығылықтан ашылады, оянады), көңіл басылады, көңіл жайланады, көңіл жалығады, көңіл жиіркенеді, көңіл жоқпайды, көңіл көтеріледі (көңілі марқая), көңіл қайтады (көңіл қалады), көңіл қарайды, көңіл қозғалады, көңіл құйқылжиды, көңіл құптайды, көңіл құтылады, көңіл мақтанады, көңіл мейілденеді, көңіл мейірленеді, көңіл ойлайды, көңіл тысықтанады, көңіл разы болады, көңіл рахаттанады, көңіл сезеді, көңіл сенеді, көңіл сергиді, көңіл суйды, көңіл сүйсінеді, көңіл тербенеді, көңіл тояды, көңіл тыйылады, көңіл тыншиды, көңіл тыншымайды, көңіл уанады, көңіл ұғады, көңіл ұнатады, көңіл хұзурланады, көңіл шайқалады, көңіл ынтығады, көңіл іздейді, көңіл ішке жайғастырады* (41) т.б. Көріп отырғанымыздай, мұндағы «көңіл» сөзінің қимыл-әрекетте бейнеленуінің өзі әр сипатты. Яғни бірде нақты қимыл-әрекетте бейнеленсе, бірде белгілі психологиялық қалып-күйдегі бейнесі сипатталады. Бір қарағанда бұл етістік сөздердің барлығы да бір-бірімен мағыналық жақтан жуыспайтын сөздер. Мұны жуыстырып тұрған бір-ақ нәрсе, ол – *субъектілену*. Яғни, «көңіл» сөзі дерексіз «заттық» ұғымнан ауытқып, белгілі қимыл-әрекет, мінез-құлық, ақылес субъектісі санатына еніп тұр. Бұл сөз адам ішкі әлемінің бір құрылымы ретінде емес, сол субъектінің өз бейнесінде келіп отыр. Тілдегі бұл құбылысты академик Р.Сыздық былай түсіндіреді: *«көңілге ажым салу; қайғының иыққа шығуы, өтірікке ұшыну; көңілге қалың беру, қорлыққа жсығылу, ақылға сәуле қону, айлаға шырақ жазу сияқты фразеологизмдердің әрқайсысы бір-бір образ ретінде жаңа болғанымен, олардың жасалу моделі қазақ көркем сөзінде бұрыннан бар болатын. Ол модель фразеология теориясында синкреттілік амал деп аталатын жолмен жасалған фразеологизмдерге тән, яғни синкреттілік амал бойынша мағыналары бір-біріне жуыспайтын сөздер тіркеседі. Мысалы, абстракт есім мен нақты зат немесе іс-әрекет атауы тіркескенде, бұл қоспадан мүлде жаңа мағына шығады және ол мағына экспрессиялы, «отты» болып келеді. Семантикалық жуысуы жағынан бір-бірінен алшақ сөздерді шақпақ тас десек, бұл екі тасты бір-біріне соққанда ұшқын пайда болатыны сияқты, екі сөздің «соқтығысынан»*

пайда болған ұшқын экспрессиясы күшті жаңа мағына болып табылады»[2, 113]. Бұл – фразеологиялық құрылымдардың әсерлі мағына тудыру сыры жайлы дөп басып айтылған пікір. Дегенмен, «көңіл» сөзіне қатыстыра айтқанда, бұл сөздің соншалықты көп етістік сөздермен синтаксистік байланысқа түсе алу сырын дәл түсіндіре алмайды. Егер мағынасы жуыспас сөздерді «соғыстырып» жаңа тіркес, жаңа мағына жасай беруге болса, «көңіл» сөзімен тіркесетін етістіктер еш қиындықсыз басқа сөздермен де тіркесер еді. Бірақ «көңіл» сөзімен байланысқан көпшілік етістік сөздер өзге сөздермен қанша «соғыстырсақ» та тіркеспейді. Мысалы, *көңіл жылайды* деп айтамыз, *қайғы жылайды*, *қуаныш күледі* деп айта алмаймыз. Демек, «көңіл» сөзінің етістік сөздермен тіркесу қабілетінің соншалықты зор болуының сыры – әуелде осы қимыл-әрекеттің биоморфтық негізі болған субъектінің (адам) бейнесіне ене білуінде, *субъектілене* білуінде жатыр. Сондықтан біз жоғарыдағы келтірілген мысалдардағы «көңіл» сөзін қандай да бір нақты адамның баламасы деп білеміз. Ал Абай поэтикасындағы «көңіл» сөзі қолданысының едәуір бөлігін осы қолданыс түрі иелейді.

Абай поэтикасында «көңіл» сөзі қолданысының тағы бір жүйелі үлгісі көзге түседі. Ол жоғарыда көрсетілген ерекшеліктерден мүлде бөлек. Тіл білімінде бұл тәсіл *перифраз* деп аталады. Осыған дейінгі көрсетілген мысалдарда «көңіл» сөзі анықтауыштар арқылы түрлі кейпте сипатталды, етістіктер арқылы түрлі қимыл-әрекетте құбылды, ендігі жерде «көңіл» ішкі құрылымдардан, жүйелерден, бөлшектерден, мүшелерден тұратын дербес болмыс ретінде көрінеді. Яғни, «көңіл» адамның ішкі әлемінің бір бөлшегі ретінде емес, өзіне де меншікті құрамдары, ішкі әлемі бар бүтін «тұлға» ретінде көрінеді. Оны төмендегі матаса байланысқан есімді тіркестерден көруге болады. Мысалы, *көңілдің ақылы*, *көңілдің жайлауы*, *көңілдің жұбанышы*, *көңілдің жүгі*, *көңілдің көзі*, *көңілдің көлеңкесі*, *көңілдің күйі*, *көңілдің кірі*, *көңілдің қаруы*, *көңілдің қоштығы*, *көңілдің қуанышы*, *көңілдің қуаты*, *көңілдің құсы*, *көңілдің мейірімі*, *көңілдің рахаты*, *көңілдің сабағы* (*тәжірибесі*), *көңілдің санасы*, *көңілдің сенімі*, *көңілдің тиянағы*, *көңілдің тыныштығы*, *көңілге жұбаныш*, *көңілге медеу* т.б. Бұл тіркестердің жасалу формасы, тіркесу тәсілдері бір болғанымен, одан туындаған мағыналардың ішкі жүйесі әр тарап. Тіркесте «көңіл» сөзі кейде анықтауыш ретінде қызмет атқарып, басыңқы сыңарын мағына жағынан айқындап қана тұрса, кейде басыңқы сыңарымен тең дәрежеде байланысып, ортақ атауыштық мағына білдіреді, ал кейде мағына жағынан өзі басыңқылық мән келіп, өзінен кейінгі сөзді меншіктеп тұрады. Бұл туралы академик Р.Сыздық былай дейді: «Абайдың көркем тіл кестесіндегі көзге түсер ерекшеліктердің бірі – контекстік (авторлық) перифраздарды қолдануы. Яғни жаңа перифраздық тіркес ұсынуы. ...сол сияқты надандықты *қараңғылық пердесі* деуі де осы жолмен жасалған: надандық бір нәрсені көре алмау, біле алмау, оның осы белгісін ақын *перде* сөзімен білдіріп тұр (*перде өзінің сыртындағыны қалқалап көрсетпейтін зат қой*). Ал *қараңғылық сөзі* – *надандық* дегеннің контекстік синонимі. Абай уайымды *көңілдің сызығы*, жазымшты *тағдырдың сызығы*, қайғыны *өмірдің шығжығы* деп суреттеп атауын біз қазақ көркем тіліндегі перифраздардың классикалық үлгісі дер едік»[2, 116]. Ғалым атап өткендей, бұл перифраздар жалпыны жалқылау немесе жалқы арқылы жалпыны көрсету мақсатынан туындаған бейнелі тәсілдер. Мұндағы тіркестер кейде тұрақты тіркестерге де ұқсанқырайды. Тіркес құрамындағы сөздерде де ортақ ұғымға қарай ұмтылыс байқалады. Ол ортақтық екі сөздің лексикалық мағынасының образдану арқылы бір ұғымға тоғысуынан туындаған. Бұл үрдіс дами келе тіркестердің тұрақталуына апарды. Осы тіркестердің тұрақты құрылымға айналу барысын баяулатып тұрған нәрсе тіркестің екі мүшесі де есім сөздер болғандығы болса керек. Бұл «көңіл» сөзінің есім және етістік сөздермен байланысуын өзара салыстырғанда анық аңғарылады. Мұндай «көңіл» сөзінің қатысымен жасалған перифраздар Абайда үш құрамды болып та келеді. Бұл перифраздардың алдыңғылардан ерекшелігі мұнда «көңіл» сөзі етістік сөздермен алшақ тұрып синтаксистік байланысқа енеді. Ал «көңіл» сөзі мен етістіктердің арасындағы есім сөздер

екеуін мағына жағынан жуыстырып, толықтырып, тіркеске ұйыпқы болады. Мысалы, *көңіл қаруын сайлау, көңілге жол табу, көңілге қуат қыту, көңілге талап салу, көңілге хасыл болу, көңілде дүние қайғысы тұру, көңілде махаббат тұру, көңілдің күні өиу, көңілге тік келу, көңіліне задалат келу, көңілге ой салау, көңілге ой түсу, көңілге сәуле толу, көңілге ой алу, көңілде ой тұру* т.б. Бұл перифраздардың мағынасын білдіретін тілде арнайы, дайын құрылымдар бар. Бірақ Абай ол дайын құрылымдарды пайдаланбай, өзінше тың дүниелер іздеп табады және онысы мүлде сәтті шығады.

Абай шығармаларында «көңіл» сөзінің тіркесуінен жасалған авторлық және халықтық тұрақты тіркестердің де шоғыры мол. Жоғарыдағы тіркестермен салыстырғанда, бұлардың құрылымы әлдеқайда тұрақталған. Әрі тіркестің құрамындағы әр сөз өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан ауытқып, ортақ мағынаға көшкен. Сондай-ақ бұл тіркестердің көпшілігі көңілдің түрлі күйін бейнелейді. Түсініктілік үшін осы тұрақты тіркестердегі етістіктерді тұйық етіс формасында бердік. Айталық, *көңіл алу (көңілін қарату), көңіл аулау, көңіл ашу (көңіл көтеру), көңіл беру (көңіл қою), көңіл бөлу, көңіл жету, көңіл жіберу (көңіл қою), көңіл көтерілу, көңіл қайту, көңіл қою, көңіл өсу, көңіл толу, көңіл тою, көңілге алу (ойлау, ойға алу), көңілге бекіту, көңілге жазу, көңілге келу, көңілге салу (көңілінен өткізу), көңілге түсу (көңілге қону, көңілге беку), көңілмен танысу, көңілі айрылму, көңілде суреттеу, көңілден кету, көңілді қайыру (көңілді қайтару), көңілі жүру (көңілі сағынып жүру), көңілі тасу, көңілі тыну, көңілін басу* т.б. Бұл фразеологиялардың мағыналарына тереңдей ой жүгіртсек, әрқайсы жеке-жеке көңілдің ұқсамаған күйлерін білдіреді және бір-бірін мағына жағынан мүлде қайталамайды. Кейде бір ұғымды бірнеше тіркестер арқылы да береді. Ол тіркестердің жалпы ұғымы ұқсас болғанымен, мәтін ішіндегі экспрессивті бояуы, мағыналық реңкі ұқсамайды. Мысалы, *көңіл бөлу* мен *көңіл беру* тіркестері жалпылама *көңіл аудару, назар салу* деген мағыналарды білдіргенімен, ішкі бояуы ұқсамайды. *Көңіл бөлу* тіркесінен *көңіл беру* тіркесінің экспрессиялық күші басымдау, образды, әсерлі болып тұр. Сол сияқты *көңіл толу* мен *көңіл тою* тіркестерін де айтуға болады. Кейде жалпы мәтіннің ыңғайына қарай бір тіркестің өзін де әртүрлі мағынада қолданады. Мысалы, *көңіл ашу* тіркесі жалпы халықтық тілде *көңіл көтеру* мағынасында қолданылса, Абайды осы мағынасында қолданылумен қатар, *санасын ояту, көзін ашу* деген мағыналарда да келеді. Бір айта кететіні, осы тұрақты тіркестер түрлі мағыналарды білдіргенімен, бәріне ортақ грамматикалық мағына бар, ол – көңілдің ішкі сипатын білдіру. Бір ғана «көңіл» сөзінен әртүрлі етістік сөздер арқылы осыншама мол тұрақты тіркестер жасай білу және оның көптеген ішкі сипатын анықтап көрсету – бұрын-соңды қазақ ақындарында сирек кездеседі, тіпті, кездеспейді деуге де болады. Бұл – Абайдың «көңілдегі көрікті ойды» дәл беруге деген ізденісі және соны дәл бере алған ақындық ғаламат күші.

Абай «көңіл» сөзін образдандырып, сан тарау мағыналарын, сан қырлы қолданыстарын көрсете келе *субъектілендіріп* жіберсе де, оның қалай да бір адамзаттық негізі болуға тиіс. Яғни, әдебиеттегі бір типтік бейненің шынайы өмірдегі негізі саналатын прототипі. Абай поэтикасындағы «көңіл» образының прототипі біздіңше екеу. Атап айтсақ, ол – Абай және қазақ халқы. Көңілге қатысты сөз негізінен осы екі «субъекті» айналасында өрбиді. Ақын «көңіл» туралы бөгделік жақта жалпылай сөйлегенде жалпы қараңғы қазақты мензей отырып айтады, солардың көңілінің күйін сөзге қосады және солардың көңіліне бағыттап айтады. Кейде ол жекеше, кейде көпше, кейде екінші жақты, кейде үшінші жақта, әйтеуі, ол сөз еткен көңіл – қазақ халқының. Жоқты-барды, келсе-келмес көңілдердің күйін өлеңге қосу – Абай табиғатында жоқ. Мысалы, *«жанды тәнге бас ұрғыздық, ешнәрсеге көңілмен қарамадық, көзбен де жақсы қарамадық, көңіл айтып тұрса сенбедік*. Мұнда көңілмен қарамаған кім? – қазақ халқы, ендеше сөз болып тұрған *көңіл* де қазақ халқының. Міне, халқының көңіліне тіл қағудан барып, Абайдың өз көңілінің күйі туады. Яғни, «Абай көңіл» асыл сөз (әдебиет) майданында пайда болады. Туып, өсіп, шындалып, халқының қараңғы көңілін жарыққа бастаған нұрлы, жетелеп шаршаған мұңлы көңілге айналады.

Екінші, көңіл – адам. Мұнда адамға тән қасиеттер емес, адамның нақты тұлғасында келеді. Мұнда да кейде ақынның өз бейнесінде, кейде өзге бейнелерде келеді. Өз бейнесі де бірнеше түрлі: *өзгеше көңіл тоярсың, өлеңді қайтып қоярсың* (ақын), *көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады* (ақылман), *сап, сап, көңілім, сап көңілім* (Абай), *елжіреп жылаймын, көңілін аш пенденің, сыйқатын қалқама, березер, я, рахим* (әке). Әлеуметтік статусына қарай өзге бейнеде де келеді: *диуана болды бұл көңілім* (дивана), *наданның көңілін басып тұр* (надан), *ата көңіл жанбаса бір* (ата), *жар көңіліне бір жанын пида қылып* (жар), *жас балаша көңілді жақсы уатар* (жас бала), *филипп патша баласы, ер көңілді* (ер), *көз жұмулы, көңіл мас* (мас), *адамзаттың көңілі өсіп көтерілер* (адамзат), *я хирс дүниеліктен қауымның көңілін суытпақ үшін* (қауым).

Үшінші, көңіл – жан. Көңілдің жан болатыны оның «тірі» сөзімен берілуінде. Қазақ танымында «тірілік» көбіне жанмен байланыстырылатын ұғым. Мысалы, *Ол айтқан тірілік олар емес, көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады* (жан).

Төртінші, көңіл – ұғым. Яғни ұғымдық нәрсе ғана. Ол нақты зат немесе заттық ұғымның атауы емес. Ол табиғаттағы қандай да бір болмыс пен құбылыс арқылы бейнеленеді және түсінік арқылы санаға ұғынылады. Болмыстың да бірнеше түрінде бейнеленеді: *бұл көңілсіз дүниеден көп жыл өтер* (дүние), *көңілді түгел айтып болмайды екен* (таусылмас шексіздік, кеңдік), *шеш көңілімнің жұмбағын* (сыр бүккен жұмбақ). Түрін, түсін, ісін өзгерткен табиғаттың қандай да бір құбылысы: *көңілім менің қараңғы, бол, бол, ақын!* (қараңғылық), *күңгірт көңілім сырласар* (күңгірттік), *көңілімнің күні өшкен соң* (күн), *көңілге сәуле талмаса?* (сәуле). Өз күйін түсінуге ғана болатын түсінік: *жүрегі – айна, көңілі – ояу* (ояу), *ұйқыдан көңіл ашар көз* (ұйқы),

Бесінші, көңіл – субъекті. Яғни «көңіл» жоғары дәрежеде дамыған ақыл иесіне тән қасиеттер мен мінездерде, сана мен сезімде сипатталушы. Ең әуелі жақсы-жаман адамдық қасиетті бейнелейді: *және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де мақтандырып кетеді* (мақтан), *не іздейсің, көңілім, не іздейсің?* (албырттық), *қайран көңіл қайыспай қайрат етті* (қайрат), *көңіліме қуат біткені-ай!* (қуат), *талапты көңіл елермес* (талап), *әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап салады* (талап). Дүниені танытын және қорыға алатын сана: *көңілінде жоқ санасы* (сана), *көңілі менен ғылымы жетіп құптағанын көргенім жоқ* (ғылым), *ондай білімге көңіліңнің мейірімі асырап алған шеінің мейірімі секілді болады* (білім), *қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымында құмарлық қайдан тұрсын?* (ақыл), *сүйіспек көңілім ойлайды, көңілге түрлі ой салар* (ой), *ақ көңілді жақсыдан* (тәрбие). Субъектіге тән тағы бір ерекшелік – сезім. Ол «көңіл» сөзінде махаббат және түйсік ұғымдарымен ұштасады: *сезімпаз көңіл жылы жүрек* (сезім), *көңілде өзге махаббат тұрғанда* (махаббат), *ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен* (ләззат), *шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе* (ғашықтық), *көңілде қайғы, қалың зар* (қайғы), *мендей көңілі сынықпен* (мұң), *жаралы көңіл жазылар* (жара), *жарқ етпес қара көңілім не қылса* (жалғыздық). Адамға тән бес сезім мүшелері, түйсік, көңілдің құрылымы ретінде беріледі: *көңілсіз құлақ-ойға олақ* (есту, құлақ), *көңіл айтып тұрса, сенбедік* (айту, тіл), *ақ көңілің анық қарайды* (көру, көз). Көңілге адам мінезі де тән. Абай «көңіл» өз мінезін эмоциялар арқылы көрсетеді: *көңілден кернеген кек кемігендей* (ашу, ыза), *қылт етпеге көңілдің кешуі жоқ* (өкпе-наз).

Алтыншы, көңіл – дін. «Көңіл» Алланың хикіметін сезген, сенген, мойын ұсынған иман жүзді болмыс ретінде сипатталады. Кейде нәпсіқұмарлық, тойымсыздық сияқты діни ұғымдарға қатысты көрініс табады: *Егер дін көңілің өзге нәрседе болса* (дін), *Алла ісі деп көңілінде көрсең күшті* (иман), *үміт жақын, көңіл ақ* (пәктік), *кірлемеген көңілдің ашығында* (пәктік), *көңілінде қара жоқ, ақ ниетпен, қызмет қылсын көңілі таза жүріп* (адалдық), *ынталы жүрек, шын көңіл* (шыншылдық), *рахметіне Алланың көңіл сенер* (сенім), *көңілі қозғалмастай берік болу керек* (сенім, тұрақтылық), *малқұмар көңілі – бек соқыр* (нәпсі), *алған сайын көңілі бір тоймады* (тойымсыздық), *я хирс дүниеліктен қауымның*

көңілін суытпақ үшін (ынсап). Діни ұғымның ең үлкені – рух. Рух көкке көтеріледі, дүниені кезеді, оның тұрақ-мекені – аспан. Абай тілінде де «көңіл» рух сипатында да бейнеленеді: *ұш, көңілім, көкке, керегі енді!, дүниені, көңілім, кезесің* (рух). Осы келтірілген мысалдар Абай поэтикасындағы «көңіл» ұғымының алты жүйесін нақты дәлелдейді. Әр жүйенің өзінде «көңіл» сан-алуан бейнеде сипатталады. «Көңілдің» мұнша көп бейнеде келуі ақын ойын образды бейнелеу қажеттілігінен туған. Образды бейне көңілге өз суретімен түседі де, ұғымы дәл, анық, қонымды болады. Ал «көңіл» сөзінің образды орнын дәл тауып беру – теңдессіз поэтикалық шеберлік. Ол, әрине, Абайға тән.

Қорыға айтқанда, Абай поэтикасындағы «көңіл» сөзі қолданысының жүйесі сан тарау, сипаты сан қырлы, бағыты әртарап, сөз құрылымы әр басқа, сөз семантикасы әр алуан. Бірақ барлығы да бір ортақ заңға бағынады. Ол заң – образды ойлаудың заңы мен тіл жұмсаудың заңы. Абай поэтикасында «көңіл» сөзінің өзіндік құрылымдық-грамматикалық ерекшелігі бар. Құрылымдық жақтан жалғаулы формада көп кездескенімен, сөздермен синтаксистік байланысқа түсуге аса бейім. Сөзден жаңа мағына тудыруда синтетикалық тәсілге емес, аналитикалық тәсілге көп жүгінеді. «Көңіл» сөзінің тіркес түзімдік ерекшелігі де әртүрлі. Мұнда, көбінде, есім, есімше, көсемше сөздерімен тіркесіп келу арқылы анықтауышты тіркес жасаса, етістік сөздермен тіркесіп келу арқылы етісі тіркес жасайды. Есімді тіркестер «көңілдің» түрлі сипатын білдірсе, етісті тіркестер «көңілдің» әр алуан қимыл-әрекетін, күйін білдіреді. Мұндай тіркестерде кейде бір «көңіл» сөзі екі анықтауышпен, екі етістік сөздермен байланысуға да қабілетті. Бұл Абайдың ақындық, ақылмандық сөз қолдану қуағын көрсететін тілдік құрылым саналады. Абай поэтикасындағы «көңіл» сөзі қолданысының лексика-семантикалық ерекшелігі де сан қырлы. Сөздің семантикалық потенциялы тіркестүзімде ашыла, арта түседі. Осы көптеген мағыналар мен ұғымдар «көңіл» сөзін үлкен категориялық ұғымға айналдырады. Абай өз шығармаларында «көңіл» сөзін өзінің және халықтың ішкі дүниесінің символы ретінде қолданады. Осы екі үлкен ішкі әлемнің бейнесін жасауда «көңіл» сөзін алты негізгі жүйеге түсіріп, әр жүйеде тектес көптеген бейнелерге енгізеді. Осы сан қырлы қолданыстардың барлығының да тоғысар жері біреу-ақ, ол *көңіл – субъекті*. Яғни Абай поэтикасындағы «көңіл» сөзі жан, иман, рух, ұғым, сезім, түйсік, мінез-құлық, қасиет, бейне, қимыл-әрекет сияқты адамға тән барша қасиеттер жинақталған «ұғымдық субъекті».

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Абай тілі сөздігі. Алматы-Түркістан, 1995. 350 б.
- [2] Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. 208 б.
- [3] Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. Алматы: Жазушы, 2005. 1-т. Өлеңдер мен аудармалар. 296 б.
- [4] Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. Алматы: Жазушы, 2005. 2-т. Өлеңдер мен аудармалар. 336 б.
- [5] <https://sites.google.com/site/abai1845/system/app/pages/subPages?path=/-le-der&offset=100>. [Электрон ресурсы]. (Жүгіну уақыты: 25.10.2015).
- [6] http://ibrahim-abai.blogspot.com/2015/08/blog-post_62.html. [Электрон ресурсы]. (Жүгіну уақыты: 25.10.2015).

А.Б. Шормақова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Грамматика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ПУНКТУАЦИЯСЫ МЕН МЕТАТІЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада қазақ тілінің пунктуациясы мен метатілі мәселелері қарастырылып, XX ғасыр басындағы тілтанушы ғалымдардың қолданған терминдері мен жүргізген тәжірибе жұмыстары (архив деректерін қолдана отырып) сөз етіледі.

Тірек сөздер: тыныс белгілері, метатіл, дефис, сызық, сызықша.

А.Б. Шормақова

Младший научный сотрудник отдела грамматики Института языкознания имени А. Байтұрсынова

ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОЙ ПУНКТУАЦИИ И МЕТАЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы казахской пунктуации и метаязыка, а также термины, используемые лингвистами в начале XX века, и их экспериментальные исследования (с использованием архивных данных).

Ключевые слова: знаки препинания, метаязык, дефис, линия, тире.

A.B.Shormakova

Junior researcher of the Grammar Department of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

PROBLEMS OF KAZAKH PUNCTUATION AND META-LANGUAGE

Annotation. This article discusses the problems of Kazakh punctuation and meta-language, as well as the archival materials and terms that were used by linguists at the beginning of the twentieth century.

Keywords: Punctuation marks, meta-language, dash, hyphen.

Тыныс белгілері мен олардың қолданысы – ізденісті талап ететін күрделі мәселенің бірі. Тыныс белгілер – барлық тілге тән әмбебап құбылыс. Олардың қолданысын жете түсінген жағдайда ғана адресант пен адресат ортақ мақсатқа қол жеткізе алады. Жазбаша қатынастың қажетін өтейтін пунктуация мәтінді оқушыға жазушының ойындағыдай етіп жеткізу үшін қызмет етеді. Пунктуациялық нормалардың қалыптануы (кодификациялануы) нәтижесінде тыныс белгілердің негізгі ерекшелігі, синтаксистік құрылымдардағы қолданысы айқындалды. Алайда құрылымды нақтылап, мазмұнды егжей-тегжейлі түсіну үшін тыныс белгілерінің қойылу ережелерін білу жеткіліксіз. Әрбір белгінің қасиеті мен сапасын білу үшін оның пайда болу, даму, кемелдену жолына назар аударған жөн.

Қазақ тілінде алғаш жарық көрген газеттеріміз – «Түркістан уалаятының газеті» (1870-1882) мен «Дала уалаяты газетінің» (1888-1902) бастапқы сандарында тыныс белгі аз

қолданылды. Ұзақ, күрделі ой немесе күрделі пікірдің біткенін білдіру үшін екінші ой жаңа жолдан бастап жазылды. Яғни, ойдың біткенін көрсету үшін абзацтар қолданылды. Алайда сөйлемдердің арасын ажырату қиынға соқты. Араб тілінің өзіндік ерекшелігіне сәйкес бас әріп, кіші әріп болмағандықтан, кейбір жолдарды ұғу, түсіну қиындық келтірді. Кейін басылымның редакция алқасы тыныс белгілердің қолданысын, қызметін танытып, түсіндіруге тырысты. Бұл орайда академик Р.Сыздықова былай деп жазады: «Қазақ тіліне қызмет ететін жазу таңбалары (графика, алфавит, әліпби) мен орфографиясы (емле) проблемасы XIX ғасырдың 90-жылдарынан бастап баспасөз бетінде көтеріліп, әлеумет назарына іліне бастады. «Дала уалаяты газетінің» 1896 жылғы 27-санында Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық идеясын қолдаған сауатты азамат А.Құрмамбаевтың «Қазақ тілі турасынан» деген мақаласы жарияланды. Мұнда автор қазақтың жазба тілі ноғай (тағар) сөздерімен «шұбарланып барады» деп қауіп айтады. Бұл қазақ тілінің сөздік қазынасы жайындағы алғаш көтерілген мәселе болса, әрі қарай ұлттық («қазаққа керек») жазу-графика, орфография, пунктуация мәселелері де әңгіме бола бастайды. «Дала уалаяты газетінің» (әрі қарай ДУГ) 1896 жылғы 31-32-сандарында жарияланған ағартушы Д.Сұлтанғазиннің «Қазақ тілінше жазу туралы» деген көлемді мақаласында қазақ тіліне шеттен келген сөздер жайында айта келіп, «көп заманнан бері қазақ тілінде жүріп, бұзылған себебінен (автор бұл кезде «бұзылған» деп фонетикалық тұрпаты қазақ тіліне икемделіп өзгерген құбылысты айтып отыр) араб, парсы сөздерін қазақтың сөйлеуі бойынша жазу жарайды», – деп орфографияға қатысты ең алғашқы пікірлердің бірін айтады. Бұл принципті қазақ емлесі күні бүгінге дейін танып келеді» [1].

«Дала уалаяты газетінің» бетінде тыныс белгілерінің тұр-тұрпаты мен орындары көрсетілген (ДУГ, 1986, №31). «Тыныс белгілері» деген «тыныстар» деп аталып, «тыныс белгілерін қою» дегеннің орнына «тыныстарды жүргізу» деген тіркес қолданылған. Яғни бүгінгі таңда бұл саланың метатілі біраз өзгеріске түскенін байқаймыз. *Нүкте* – «тыныс», *үтір* – «жарты тыныс», *нүктелі үтір* – «тыныстың төрт бөлгенінің бірі», *сұрау белгісі* – «сұралған жауаптың аяғына қойылатын белгі», *леп белгісі* – «ашуланып не қорқытып, яки таңданып айтқан сөздің аяғына қойылады» деп, сонымен қатар тырнақша, қос нүкте, көп нүкте, сызықшалардың тек түсіндірмелі атаулары көрсетілген (ДУГ, 1898, №42). Академик Р.Сыздықова жазба мәтіндерде тыныс белгілерінің ережелерін түзу (жасау) және оны пайдалану проблемасы қазақ мәтіндерінде XIX ғасырдың соңғы онжылдықтарында көтеріліп, XX ғасырдың басында дұрыс, сауатты жазу үшін пунктуация өте қажетті проблема ретінде орныққанын айтады [1].

XX ғасырдың басында әліпби алмасуына байланысты пунктуация мәселесі жиі талқыға түсті. Бұрынғы араб жазуында пайдаланылып келген бірқатар емле ережелерінен бас тартып, жаңа қағида ұстанушылардың қатары көбейді. Осыған байланысты А.Байтұрсынұлы «Емле туралы» атты мақаласында: «Жаңа емлешілер емле үйренуге жеңіл болу үшін дыбыс жүйелі болу тиіс дейді: керек орындарда ғана туыс жүйелі (сөз жүйелі) болсын дейді. Бұрынғы емлеміз дыбыс жүйелі емес пе еді? Туыс жүйесін керексіз орында кірістіруші едік пе? Бұрынғы емлемізде дыбыс жүйелі екендігін, туыс жүйелі қандай керек орындарда кірісетіндігін жоғарыда айтып өттік. Олай болса, жаңа емлешілердің емле жобасының бұрынғыдан басқалығы қай жерінде? Басқалығы мынадай: екі сөз, үш сөз жалғаса айтылғандағы дыбыстарының естілуінше жазу тиіс дейді (бұрынғы емлемізде әр сөз жеке айтылғандағы естілуінше жазылатын). Бұл – бір. Екінші, үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі алмасып айтылатын дыбыстардың тегі тексерілмей, ауыздан шығуынша жазылсын дейді.

Мұнымен емле үйренуге оңай бола ма? Көз тануына, қол жүруіне жеңіл бола ма? Басқа түріктерге түсініктірек болып жақындар ма? – Жок. Олай болса, бұрынғыдан мұның несі артық деп аламыз? Емлені бұрынғысынан артық болғандай етіп өзгертуге мағана бар; бұрынғысынан төмен болғандай етіп өзгертуге мағана да, мақсат та жоқ. Кілең туыс жүй-

елі болсын дейтіндер де, кілең дыбыс жүйелі болсын дейтіндер де алдарында неге барып камалатындарына не көз салмайды-ау деймін» [2].

XX ғасырдың басында аударма ісі ерекше жанданғаны мәлім. Сол кезде орыс тілінен аударылған мәтіндердегі тыныс белгілері де қазақ тіліне сол күйінде өзгеріссіз көшкен. Бұған қазақ зиялылары қарсылық танытқаны белгілі. Бұл бағыттағы қайраткерлерді «өзгерісшілер» деп атаған. Осыған байланысты Телжан Шонанов «Орыс емлесі мен әліпбесін өзгерту мәселесі» атты мақаласында: «Өзгерісшілер төрт нәрсені талап етіп отыр: 1) орыстың осы күнгі емлесін оңайлатуды, 2) тыныс белгілерін оңайлатуды, 3) бас әріпті құртуды, 4) латын әліппесін алуды, бірақ біреу ол өзгерісті тілесе, біреулер бұл өзгерісті тілейді» [3]. Телжан Шонанов көрсетілген мәселелерге жеке-жеке тоқталып, тыныс белгілерге қатысты былай дейді: «Орыс тілінде тыныс белгілер көп болатын. Оның өзін қайта таратып қоюына 70-80 ережесі ғана болатын. Орыстың жоғарғы дәрежелі мектепті бітіріп шыққан адамдарының өзі қай жерде қандай тыныс белгісін қоюды білмей алжасатын. Орысша оқыған қазақтар да сол орыс тыныс белгілерінің ережелерін қазақ жазуының арасына араластырып шатастырады. Иінді жерінде жеңілдік келтірсе де, бірақ орыс жазуындағы қара құрық тыныс белгісі жазу ортасындағы қаптаған тікен сияқты аяқ бастырмайды. Осы күні сол жауыз қалың тыныс белгілеріне қарсы наразылық күшейтіп, соңғы кезде сөз көтерілді. Орыста тыныс белгілері де сиреп, оңайланар деп ойлаймыз. Тыныс белгілерінің жобасын жасауға білім басқармасы айрықша тағы бір кәмәсіе құрған» [3]. Сол кездегі материалдарда бұл комиссияның құрамында Пешковский, Барқын есімді азаматтардың болғаны айтылады.

1933 жылы сәуір айында Қазақстанның педагогикалық ілім зерттеу институты қазақ мектептеріндегі оқушылардың сауаттылық деңгейін, ана тілін меңгеру деңгейін тексеру мақсатымен экспедиция шығарады [4]. Сол себепті оқушылар жат жазу, көшіру, жылдам жазу, дауыстап оқу, іштен түсініп оқу жағынан зерттелген. Балалардың жат жазуына сүйеніп, емленің осы күні не күйде екенін талдауды мақсат еткен экспедиция жаңа Семейдің №16 мектебін, Затон мектебі, Ақжал мектебі, Жарма мектебі, Шәуілдір мектебі, Түркістан мектебі, Абат мектебін тексерген.

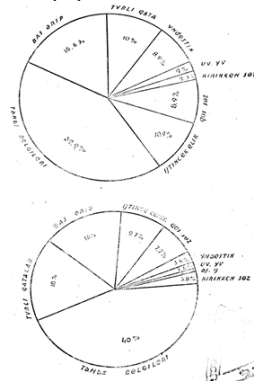
Жат жазу арқылы емле тексеруге арналған үш тест жасалған. Тестер Халық Ағарту комиссариатының 1933 жылы шығарған бағдарламасына негізделген. Осы комиссияның құрамында болған Телжан Шонановтың жазуынша, «Түркістан мен Ақжал мектебі ғана бір жөн тәуір, басқа мектеп балаларының қатасынан ат сүрінгендей. Өте-мөте Абат мектебі ең артта, жаңға ілесе алмай келе жатқаны көрінеді. Бұл мектепте бала бір сөзге екі қатадан жібереді» [4]. Әдіскер ғалым экспедиция қорытындысын кесте түрінде былайша сипаттайды:

Бірінші бөлімде ең тәуір, ең нашар балалар қатасының салыстырма саны мынадай:

Мектеп аты	Ең жақсы бала қатасы	Ең нашар бала қатасы
Түркістан	-	32
Ақжал	-	42
Жарма	1	75
Шәуілдір	1	144
№16	2	142
Затон	0	157
Абат	1	195

«IV бөлімдер қаталарының табандаған 50% бас әріп пен тыныс белгілеріне келеді. Мектептер жай сөйлем мен тыныс белгілерін жөнді оқытпаған, пырағырам етілмеген. Бұл бөлімдерге үндестік пен йтіншек еліктірууден, пырағырам бойынша, қата кетууге тийіс емес, шынында қата көп болып отыр. III, IV бөлімдер қаталарын талдап қарасақ, балалар ғрамагікені, ережелерін, сөйлем түрлерін білмейтінін көреміз. Сүйтіп қатаның тең жартысына тайауы тыныс белгілері. Олай болса, балалар жай сөйлем мен құрмалас

сөйлемдер жайында кіресілі-шығасылы ғана білім алған. Жоғары басқан сайын емла қатасы да өршіі бастағанын көреміз [4].

Біздің ойымызша, бүгінгі таңда да оқушылар арасында осындай сынақ жұмыстарын жүргізу қажет. Кейін эксперимент нәтижесіне байланысты оқушылардың тыныс белгісін қоюда көп қате жіберетін тұстарын, пунктуацияның басы ашылмаған тұстарын нақтылай түсу қажет.

Қазақ тіл білімінде тыныс белгілерінің қалыптасып, жүйелі дамуына орыс тіл білімінің ықпалы болмай қойған жоқ. Пунктуация мәселесі баспасөзде дүркіндүркін көтеріліп, жазуда тыныс белгілерін дұрыс қоя білудің маңызы, тыныс белгі ережелері, оларды қолдану мәселесі жиі айтыла бастады. Бұл пікірлердің барлығы қазақ тілі пунктуациясына баса назар аударылып, оны жазудың көмекші құралы ретінде тануға түрткі болғаны сөзсіз. Бұл орайда Жиенбаев С. «Сөйлемнің тыныс белгілері» (Алматы, 1940), Тыныс белгілері («Халық мұғалімі». 1939. №17-18. 78-94-б.), Ысқақов А., Хасенов Ә. «Тыныс белгілер» (Алматы, 1951), Хасенов Ә. «Пунктуацияны оқыту жолдары» (Алматы, 1957), «Синтаксис пен пунктуацияның кейбір мәселелері» (Алматы, 1957), Мұсабекова Ф. «Тыныс белгілерін оқытудың кейбір мәселелері» (Алматы, 1959), «Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері» (Алматы, 1959), «Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы» (Алматы, 1973), Сыздықова Р. «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш» (Алматы, 1960), Сыздықова Р., Неталиева Қ. «Қазақ пунктуациясының ережелері» (Алматы, 1961) т.с.с. Бүгінгі таңда пунктуация мәселелері бойынша толық әрі жүйелі мағлұмат беретін еңбек ретінде Р.Сыздықованың «Емле және тыныс белгілері» атты зерттеуін атауға болады [5].

Қазіргі кезде қазақ тіл білімінде тыныс белгілерінің атаулары (метатілі) біршама қалыптасып, бекіді: *нүкте, көп нүкте, қос нүкте, үтір, нүктелі үтір, сызықша, тырнақша, сұрау белгісі, леп белгісі және жаңа жол* (немесе *абзац*). Көрсетілген атаулардың ішінде баспасөз беттері мен интернет желісінде, тіпті кейбір оқулықтарда да шатастырылып, атауы да нақты жүйеге түспей келе жатқан тыныс белгісінің бірі – сызықша (сызык).

Кейбір баспа материалдарда дефис пен сызықша бір көлемде қойылып жатады. Дұрысында, дефис пен сызықшаның қызметі мүлде бөлек, бір-біріне ұқсамайды. Дефис сызықшаның жартысындай ғана көлемде қойылуға тиіс. «Дефис» сөзі латынның *divisio* – «бөлу» деген сөзінен шыққан. Яғни кішкене сызықша түріндегі емле белгісі. Дефистің қойылатын орындары бар: 1) лексикалық мағынасын сақтаған сөздерден жасалған күрделі сөздер арасына: *инженер-технолог, батыр-ұиқыш*; 2) қос сөздердің арасына: *ел-жұрт, алай-дүлей*; 3) сөзді тасымалдағанда; 4) реттік сан есімдер цифрмен жазылса, өзімен қатысты сөзбен араларына дефис қойылады: *3-жыл, 5-рет, 7-сынып*; 5) **-ақ, -ау, -мыс, -ды** демеуліктері тіркескен жағдайда: *айтады-мыс, келмеді-ау*; Ғ) қосымшаларды ерекшелеп көрсетуде: **-ған, -ген, -мын, -мін**; 6) екі сөзден тұратын фамилияларда, адам

аттарында: *Тұрсынзаде, Салтыков-Щедрин* т.б. [6]. Дефис қойылған кезде екі жағынан бос орын (пробел) тастамай жазылады.

Ал **сызықша** – жай және құрмалас сөйлемдерде қолданылатын, бөлу-ажыратудың инвариантты семантикалық-синтаксистік мәнімен біріктірілген көптүрлі функцияларды атқаратын ұзын көлбеу сызықша түріндегі мағына мен функцияға орасан бай, жиі қолданылатын тыныс белгісі [6]. Оның мағынасы мен қызметі үтірден де көп. Сызықша баспа бетінде өте жиі қолданылады. Сызықша сөйлеудің белгілі бір бөлшектерін басқа бөлшектерден бөлу үшін де, жақындастыру, қосу үшін де, сөздердің арасындағы мағыналық, синтаксистік қатынастарды айқындау үшін де қолданылады. Мұндай функцияда қолданылғанда, сызықша кейде қосарлы, кейде дара болып келе береді. Сызықша қойғанда оның екі жағынан бос орын (пробел) қалдырылады.

Сызықшаның қойылатын жерлері:

1) бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылады. Бұл екі мүше тыныс белгісімен бөлінбейді. Олардың арасындағы тыныс белгісі сызықша (–) мүшелік қатынастарын ажырату үшін қолданылады.

2) Бірыңғай мүшелерге ортақ жалпылауыш сөздің алдына қойылады.

3) Алдында жалпылауыш сөзі бар бірыңғай мүшелерден кейін сөйлем аяқталмаса, ең соңғы бірыңғай мүшеден соң сызықша қойылады.

4) Диалог төл сөздің алды-артынан (егер төл сөзден кейін автор сөзі тұрса), тырнақшаға алынған төл сөздің артынан қойылады.

5) Оңашаланған айқындауыш мүшелердің екі жағынан сызықша қойылады.

6) Жалғаулықсыз салаластардың арасына қойылады.

7) Бірыңғай сұраулы мүшелерді немесе сұраулы сөйлемдерді жинақтап тұратын *әйтеуір* деген сөз түсіп қалған жерге сызықша қойылады.

8) *Сонда, сонша, сондай, соншалық, сол, мынау, мынадай* деген сөздерге аяқталған тіркестен кейін жеке сөйлем тұрса, бұл сөздерден кейін сызықша қойылады.

9) *Мекен, уақыт, сан* шендестігін білдіретін сөздердің арасына сызықша қойылады [6].

Қазіргі кезде баспасөз беттерінде, ғаламтор желісіндегі блогерлердің қолданысында сызықша мен дефис бірінің орнына бірі қолданылып, шатастырылып жүр. Мысалы: «*SEMA*» – *Түркиядағы Фатих университетінің жанынан ашылған емхана* («Түркістан» газеті 2015, 19 наурыз. №11.). – *Ролан, аманбысың? Менмін зой, – деп күрсінгендей болды* («Егемен Қазақстан» газеті, 2015, 10-ақпан. №26). – *Жарайды, көмектесейін, – деді ол сөзге келместен* («Ана тілі» газеті. 2015, 21-27 мамыр. №20). Бірінші мысалда «*SEMA*»-дан кейін дефис қойып жазған, дұрысында: «*SEMA*» – Түркиядағы Фатих университетінің жанынан ашылған емхана» болып жазылуы керек. Бұл «Бастауыш зат есімнен немесе заттанған басқа сөз таптарынан жасалып, баяндауыш та атау тұлғадағы зат есімнен не заттанған басқа сөз таптарынан болғанда, бастауыштан кейін сызықша қойылады» деген ережеге [6] сәйкес келеді. Екінші және үшінші мысалдардағы диалог төл сөздердегі автор сөзінің алдынан да сызықша қойылуы қажет. Бұл жерде ғалым Рәбиға Сыздықованың: «Диалог төл сөздің алды-артынан (егер төл сөзден кейін автор сөз тұрса), тырнақшаға алынған төл сөздің артынан сызықша (–) қойылады», – деген тұжырымын басшылыққа аламыз. Келтірілген мысалдардан байқайтынымыз: екі таңбаның шатастырылып қойылуынан мағынаға онша нұқсан келмейді. Алайда дефистің морфологиялық белгі екендігін айыра білуге тиіспіз.

Сонымен қатар ереже бойынша жалпылауыш сөзден кейін қос нүкте қойылады. Кейінгі уақытта жалпылауыш сөзден кейін сызықша қойылып жүр. Бұл орыс пунктуациясының әсерінен болуы мүмкін. Өйткені қазақ тіл білімінде тыныс белгілері бірыңғай мүше алдынан осылай екі түрлі болып келсін деген ережелерді кездестіре алмаймыз. Тек С.Жиенбаев 1939 жылы жарық көрген «Тыныс белгілері» деп аталатын мақаласында: «Сызықша бірыңғай мүшелердің жалпылауыш түрі жай түрлерінің арасына қойылады.

Жалпылауыш сөз қалған бірыңғай мүшелердің алдына келгенде, екі араға сызықша қоймай, қос нөсат қойса да, қате болмайды», – дейді. Бұл тұрғыда қазақ тіл білімінде пунктуацияны зерттеген тілші ғалымдар «Бірыңғай мүшелердің алдынан келген жалпылауыш сөзден кейін қос нүкте қойылады» деген ережені ұсынады [7]. Жазба тілімізге етене еніп, жазу дәстүрімізге сіңіп кеткендіктен, соңғы ережені басшылыққа аламыз.

Енді осы екі белгінің атауларына назар аударсақ. Тілімізде «тире» – «сызықша», «дефис» – «дефис» болып аталып жүр. А. Байтұрсынұлы еңбектерінде «дефис» атауының орнына «қосарлық» сөзі қолданылған: «Қосалқы сөз, қос сөз, қосар сөз, қосынды сөз бәрі де қосарлық (-) белгімен жазылу», «Қосынды сөзге айналғандары басқа қосынды сөздерше қосарлық пен (-) жазылу. Сын есімнің шырай күшейткіштері де қосарлықпен (-) жазылу», «Қосалқы сөздер (демеулер) білімпаздар съезіне дейін қосарлық белгімен жазылып жүрді. Білімпаздар съезі бөлек жазылсын деді. Оқу жағына қолайсыздық ететін болған соң енді қосарлықпен (-) жазылуы қолайланып тұр. Қосарынан айтылатын қос сөз, қосар сөз – бұлар бұрында қосарлық (-) белгімен жазылатын. Бұлар туралы өзгеріс жоқ. Мәселен: *құрт-құмырсқа, бақа-шаян, аяқ-табақ, төсек-орын, бала-шаға, келін-кепшек, қысылып-қымтынып, құрап-сұрап, артып-тартып, ырғап-жырғап*, тағысын тағы сондай сөздер бұрында осылай қосарлық (-) белгімен жазылатын», «Бұлар бірөңкей болса, қосыла жазылатын. Бір өңкей болмаса, араларынан қосарлық (-) белгісі қойылып жазылатын. Мәселен: *қолғап, жүк-аяқ, төсек-ағаш, тұс-күй, тұстартта, келі-саб, балтасап, қаламсап, қаламбас, қазоты, Ақ-төбе, Ақмола, Қызылжар, Атбасар*, тағысын тағы сондай сөздер. Енді бұлардың бәрі де қосарлықпен (-) жазылады», «Қосалқы сөз, қос сөз, қосар сөз, қосынды сөз бәрі де қосарлық (-) белгімен жазылу», «Үйір айтылатын сын есім мен зат есім бөлек жазылу. Қосынды сөзге айналғандары басқа қосынды сөздерше қосарлықпен (-) жазылу. Сын есімнің шырай күшейткіштері де қосарлықпен (-) жазылу», «Үйір сөздің қосындыға айналғаны да қосарлықпен жазылады дегенде төмендегі сөздердің төмендегіше жазылуы айтылып отыр: *ақ-сақал, ала-бота, сасық-қурай, май-шағыр, боз-жусан, боз-торғай, боз-бұға, қара-құс, көк-құтан, ақ-қу, ала-қарға, қара-қарға, торы-ала қаз*, тағысын тағылары осылай қосарлық (-) белгімен жазылады», «Есімшелі қосынды сөздер де қосынды сөздерше қосарлықпен (-) жазылады. Мәселен: *Қой-бағар, Тай-мінер, Жылқыайдар, Қой-айдар, Тау-соғар, Көп-жасар, Ит-алмас* (жалқы есімдер), *бір-санар, бір-тартар, бу-тартар, ат-шабар, бес-атар, құс-қонбас, ит-кірмес, жел-кесер* (жалпы есімдер)» т.с.с. [2].

Сондай-ақ 1929 жылы 2-4 маусымда Қызылордада өткен конференциядағы «Қазақ тілінің емлесі жайлы қаулыда» «қосарлық» сөзінің орнына «сызықша» атауы қолданылған: «Жалпылағыш қос сөздер сызықшамен жазылады. Ондай сөздердің жалғас дыбыстарының біріне-бірінің тигізетін ықпалы еленбейді, екеуі де түбірінше жазылады. («киім-кешек» – «киім-гешек» емес, «төсек-орын» – «төсег-орын» емес, «айыб-анжы» емес – «ай-ып-аншы», «қатын-ғолаш» емес – «қатын-қолаш»). Екінші бөлегіміз бас дыбысы өзгеріп айтылатын қайталама сөздер де сызықшамен жазылады (*ол-нұл, тайақ-маяқ, етік-метік*). Арасына «ма» кіріп қайталайтын сөздер де сызықшамен жазылады, «ма» алдындағы сөзден сызықшамен айрылады (қол-ма қол, көз-бе көз). Ескерту: арасына «ды» салып қайталайтын «өз-ді өзі» сықылды сөздер де алдыңғы сөзден «ды» сызықшамен айрылады, «өз-ді өзі». Сын есімнің басындағы дыбыстарына «п» жалғанып, түбірдің алдынан қосылып сын есімнің өзін таңдаулы шырай қылып шығаратын болғанда, оны мен түбірдің арасына сызықша қойылады, өзінің айағындағы «п» ылғи сол «п» күйінде жазылады. Түбіріннің басындағы ұяң дыбыстың ықпалы мен «б» болып өзгергені еленбейді (*ұп-ұзын, қып-қысқа, жап-жақсы, доп-домалақ, доб-домалақ* емес). Ескерту: бұл сықылды қосымшалардың түбірмен тұтасып, дыбыстарының орны-орны өзгеріп кеткендері, сызықшасыз түбірмен бірге жазылады. Өзгерген дыбыстары өзгерген күйінде, естілуінше жазылады (*атпақ, көкпеңбек*) [9].

Байқап отырғанымыздай, XX ғасырдың басында «дефис» атауының баламасы ретінде «қосарлық», «сызықша» сөздері қолданылған. Ол кезде (XX ғасыр басында) өзге тілдік сөздерді қабылдауда мына ұстанымдар негізге алынған: а) жат атаулардың мағынасын түсіндіргендей қазақ сөзін алу; ә) оған қолайлы қазақ сөзі болмаса, түркі сөзін алу; б) түркі сөзі де тура келмесе, қазақ тілінің заңына үйлестіріп еуропа сөзін алу [10].

Тілімізде «дефис» сөзінің баламасы ретінде дайын сөз табылғандықтан, оның жат тілдік нұсқасын алудың қаншалықты керекті бар?

Қазіргі кезде «сызықша» атауы «тире» сөзінің баламасы ретінде қолданылып жүр. Дұрысында, **-ша/-ше** қосымшасы кішірейту мәнін білдіреді (*қалташа, күртеше, қалақша* т.с.с.). Ендеше, қазақ тілінің өзіндік ерекшелігіне сәйкес «сызықша» атауын «дефис» сөзінің баламасы ретінде, «сызық» атауын «тире» сөзінің баламасы ретінде қолдануға болады деп есептейміз. Бұлайша атау терминнің нақтылық, айқындылық, уәжділік сияқты негізгі талаптарына да сәйкес келер еді.

Сонымен, «жазу ноталары» саналатын тыныс белгілер жазба мәтінді шашыратпай, жинақтап жеткізуге мүмкіндік береді. Пунктуациялық норманы орнықтыру үшін алдымен мета тілін жүйелеу қажет, тыныс белгілердің ережелері мен қолданылу орындарын білумен қатар, оның мәнін ұғынып, қағидаларын, ұстанымдарын түсіну қажет. Сонда ғана пунктуация ой мен сөздің тұтас үдерісін бейнелеп бере алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Сыздықова Р. А. Байтұрсынов жазуы және емле ережелерінің тарихы // Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл. Ғылыми-әдістемелік журнал. 2009. №2-3 (ақпан-наурыз). 9 б.

[2] Байтұрсынұлы А. Емле туралы // Еңбекші қазақ. 27.03.29. – 7 б.

[3] Шонанов Т. Орыс емлесі мен әліппесін өзгерту мәселесі // XX ғасырдың басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Қазығұрт, 2013. 165 б.

[4] Шонанұлы Т. Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы, 2015. 3-т. 110-226-бб.

[5] Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Лингвистика / Жалпы редакциясын басқарған экон. ғыл. докт., профессор Е. Арын. Павлодар, 2007. 205-209 бб.

[6] Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері. Алматы: Рауан, 1996. 285 б.

[7] Сыздықова Р. Қазақ тілінің анықтағышы. Астана: Елорда, 2000. 527 б.

[8] Жиенбаев С. Тыныс белгілері // Халық мұғалімі. 1939. №17-18. 78-94-бб.

[9] Стенографический отчет научно-орфографической конференции, созванной 2-4 июля 1929 г. Научно-методическим Советом НКП и ЦКНТА. Алматы, 1930. 58 с.

[10] Жолдыбаев М. Қазақ тілін байытамыз // Еңбекші қазақ. 12.VIII.1926.

МРНТИ 16.21.00

А.Д. Серікбаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

**ЛАТЫН ӘЛІПБИІМЕН ТАҢБАЛАНҒАН ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫ:
1931 – 1940 ЖЫЛДАРҒА ШЕГІНІС**

Аннотация. Қазақ ономастикасы – қазақ халқының танымындағы, тұрмыс-тіршілігіндегі ғасырлар бойы жинақталған білімдер жүйесін сақтап келе жатқан ұлттық құндылықтарымыздың бірі. Осы құндылықтарымызды сақтап қалу, әрі қарай жалғастырудың кепілі – қазақ есімдерін, кісі аттарын, жер-су аттарын қазақ тілінің нормасына, емле ережелеріне сай дұрыс жазу, таңбалау.

Мақалада 1931 – 1940 жж. мерзімді басылымдардағы латын әліпбиімен жазылған қазақ антропонимдері мен топонимдерінің таңбалануы мәселесіне талдау жасалады.

Тірек сөздер: қазақ ономастикасы, ұлттық антропонимдік жүйе, кісі аттары, жер-су аттары, латын әліпбиі, емле ережелері, транслитерация, транскрипция, тілдік норма.

А.Д. Серікбаева

Младший научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова

**КАЗАХСКАЯ ОНОМАСТИКА НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ:
ОТСТУПЛЕНИЕ В 1931 – 1940 ГГ.**

Аннотация. Казахская ономастика – одна из наших национальных ценностей, которая сохраняет накопленную веками систему знаний в познании, быте казахского народа. Залог сохранения и дальнейшего продолжения этих ценностей – правильное написание, маркировка казахских имен, антропонимов, топонимов в соответствии с нормами казахского языка, правилами правописания.

В данной статье анализируются проблемы правописания казахских антропонимов и топонимов, написанных на латинском алфавите в периодических изданиях в 1931-1940 гг.

Ключевые слова: казахская ономастика, национальная антропонимическая система, антропонимы, топонимы, латинский алфавит, правила правописания, транслитерация, транскрипция, языковая норма.

A.D. Serikbayeva

Junior researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

**KAZAKH ONOMASTICS BASED ON THE LATIN SCRIPT:
CONCESSIONS IN 1931 - 1940**

Annotation. Kazakh onomastics is one of our national values, which preserves the knowledge system accumulated over the centuries in the knowledge and life of the Kazakh people. The key to the preservation and further continuation of these values is the correct spelling, marking of Kazakh names, anthroponyms, toponyms in accordance with the norms of the Kazakh language, spelling rules.

This article analyzes the spelling problems of Kazakh anthroponyms and toponyms written in the Latin alphabet in periodical editions in 1931 – 1940.

Keywords: Kazakh onomastics, national anthroponymic system, anthroponyms, toponyms, Latin alphabet, rules of spelling, transliteration, transcription, language norm.

«Жазу – мәдени мұра. Ол ең алдымен тіл мәдениетінің бүгінгісі мен ертеңгісін қамтамасыз етуге тиіс» деген М. Балақаевтың сөзі қазақ ономастикасы саласының өзекті мәселесіне айналып отыр. Яғни қазақ есімдері мен жер-су аттарының қазақ әдеби тіл нормасына сай дұрыс жазылуы, таңбалануы, басқа тілдерге (орыс, ағылшын тілдеріне) дұрыс транслитерациялануы – күн тәртібіндегі мәселелердің бірі. Қазақ ономастикасы – өткен күн мен болашақтың жүгін арқалап келе жатқан сала. Қазақ кісі есімдері мен тарихи қалыптасқан жер-су аттары, аспан денелері аттары, т.б. ғасырлар бойы өз бойында тарихи-мәдени ақпараттарды сақтап келеді. Қазақ ономастикасы – қазақ халқының танымындағы, тұрмыс-тіршілігіндегі ғасырлар бойы жинақталған білімдер жүйесін сақтап келе жатқан ұлттық құндылықтарымыздың бірі. Осы құндылықтарымызды сақтап қалу, әрі қарай жалғастырудың кепілі – қазақ есімдерін, кісі аттарын, жер-су аттарын қазақ тілінің нормасына, емле ережелеріне сай дұрыс жазу, таңбалау.

Емле, яғни сауатты жазу мәселесі – қай кезеңде де тілді жазба түрінде пайдалану барысында дүниеге келетін талап, орфографиялық нормалар да – бүгінгі таңда қайта қарастырып сәттері бар және ол сәттер лексикалық, грамматикалық нормалармен ұштасып жататын іс-қарекеттер [1, 45].

Қазақ кісі аттарын, жер-су аттарын дұрыс жазуда қазақ әдеби тілінің нормасы, емле ережелері басшылыққа алынады. Қазіргі таңда өзекті болып тұрған қазақ емле ережесі туралы мәселелер өткен ғасырда да өзектілігін жоғалтпағанын қазақ зиялыларының еңбектерінен байқауға болады. Қазақ емле ережесі туралы Р.Сыздық былай дейді: «Қазақ емлесі мен сөзді дұрыс дыбыстауға қатысты күні бүгінге дейін орын алып келген қиындықтардың түп-төркіні 1929 жылы араб жазуынан лағынға, 1940 жылы латыннан криллицаға көшкен кезде әрі қауыртықтан (екі сәттің де саясат тоқпағынан «от ала келгендей») тездікпен орындалғанын білеміз), әрі сол кезде тіл, жазу, сөзді дұрыс айту мәдениеті дегендердің ғылыми танымдары қалыптаса қоймағандығынан туған жайттарда жатқанын айту керек. Тіпті бұл күндердің өзінде тіл мәдениетінің, оның өзекті проблемасы – норма дегеннің теориялық негіздері түгел қаланып, практикалық шешімдері түгел жүзеге асып болған дей алмаймыз» [1, 49].

С.Аманжолов әліпби тарихы жайында мынадай мәлімет айтады: «Араб әліппесін жамаудан түк шықпайтынын, латынға көшудің керектігін XIX ғасырда Персияда бірінші рет қойған Малкомхан болса, түркі системалы тілі бар халықтар ішінен эзербайжандық жазушы-драматург Мирза Фетх-Али Ахундов (1863) деген адам болды. Бірақ олардың заманында бұл сияқты ірі реформаға жол берілмейтіні мәлім ғой. Араб әліппесі қанша кесірі болса да, көп заман қолданылып келді. 1922 жылы Октябрь революциясының артынан-ақ, Әзербайжанда араб әліппесіне қарсы қозғалыс қайта басталады. Мұны бастаушы революционер, большевик Ағамалы оғлы деген адам болды. Мұның идеясы бүкіл Советтер Союзындағы елдерге, оның ішінде біздің қазақ еңбекшілеріне келіп жетеді.... 1926 жылы Бакуда бүкіл түркі системалы тілі бар елдердің бүкіл Союздық съезі болды. Мұндағы күрделі мәселенің бірі – латын әліппесіне көшу мәселесі еді. Съезге қатынасушы ұлтшылдар мейлінше қарсылық пікірлерін айтты. Бірақ Совет оқымыстыларының көпшілігі болып, латын әліппесін қуаттап, қарсы алды. Қаулыда: «латын әліппесі прогрессивтік нәрсе, оның алынуы, оның іске асу жағы жергілікті жерлерде қарастырылып, баспалардың тәжірибелері пайдаланылсын...» деген еді. Ұлтшылдар латын әліппесін алдыртпау жағын ерекше қадағалады. Осының салдарынан да біз латын әліппесіне басқалардың көбінен кейін көштік (1929 жыл, январь)... Араб әліппесінің қиыншылықтары, ауырлықтары, азаптары арқасына батқанның бірі болған қазақ еңбекшілері

1929 жылы латынға көшіп, көзі жарқ етіп ашылғандай болды. Бірақта бұл көшудің өзінде де кемшіліксіз болғанымыз жоқ» [2, 248].

Жұмысымыздың материалы ретінде 1931 жылы шыққан «Әйел теңдігі» журналынан және 1940 жылы шыққан «Социалистік Алтай» газетінен антропонимдер мен топонимдердің латын әліпбиі бойынша жазылуын қарастырдық.

1931 жылы шыққан «Әйел теңдігі» журналының №1-2-3 нөмірлерінде пунктуацияға аса мән берілмеген. Журналдағы мақалаларда бас әріп мүлдем кездеспейді. Жалқы есімдердің барлығы кіші әріппен жазылған. Бұлайша жазу үрдісі араб жазуының әсерінен болуы мүмкін. Араб жазуындағы тыныс белгілер жайында Р.Сыздық мынандай пікір айтады: «Жазба мәтіндерде тыныс белгілерінің ережелерін түзу (жасау) және оны пайдалану проблемасы қазақ мәтіндерінде ХІХ ғасырдың соңғы онжылдықтарында көтеріліп, ХХ ғасырдың басында дұрыс, сауатты жазу үшін пунктуация өте қажетті проблема екендігі орнықты. Араб таңбалы жазуда тыныс белгілерінің жоқ болғандығы, бас әріп таңбасының жоқтығы мәтінді дұрыс жазуға, түсініп оқуға кедергі келтіретіндігі сөз болды. Әсіресе «Түркістан уалаяты» мен «Дала уалаяты» газеттері жарық көре бастағанда, тыныс белгілерін қолдану әрекеті басталды. «Синтаксистік тұтастық» (период) деп аталатын мәтін сегменттерін (бөліктерін) айырып, азат жолдан (абзацтан, жаңа жолдан) бастап жазу да осы кезде көрінді. А. Байтұрсынұлының оқулықтары мен еңбектерінде, ХХ ғасырдың басында шығып тұрған «Қазақ», «Айқап» газеттерінде кеңінен орын алды. Араб жазуымен ұсынылған мәтінде орын алмаған (және орын алуы мүмкін де емес) мәселе – бас әріптің қолданылуы болып қала берді, сондай-ақ дефис пен сызықшаның қолданысы, оқшау сөздердің сөйлемдегі өзге сөздерден тыныс белгілерімен, көбінесе үтірмен бөлектетіліп көрсетілуі сияқты пунктуацияның жеке тұстары да әлі айқындалып, тұрақталмағандығы көрінді»[3].

Журналда барлық сөйлемдер кіші әріппен басталғанымен, мақала мәтініндегі жаңа логикалық ой азат жол арқылы бөлініп отырған. Ал журналдың №11-12 нөмірлерінде кісі аттары, жер-су аттары, жалпы жалқы есімдер бас әріппен беріліп отырған.

1929 жылы қабылданған латын әліпбиінде сөздердің жуан не жіңішке айтылуына байланысты қабылданған *ij, ej, iv, uv* қос дыбыстар біраз дау тудырған. Кейінірек бұл қос дыбыстар бір ғана «*i*», «*u*» таңбаларына ауыстырылды.

«Әйел теңдігі» журналында *ij, ej, iv, uv* қос дыбыстармен жазылған антропоним, топонимдер кездеседі: *nurim kelini qazьjna, Qanarьja* әйелі Вәвис, *ijbano* basnesen, *vəku*.

Журналдың аталған нөмірінде *Çetpısaj qьzь* және *Çetpısaj qьzь* деп екі түрлі жазылған, яғни алғашқысында «*p*» (*n*) таңбасымен берілсе, соңғысында «*v*» (*b*) таңбасымен берілген.

«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №1-2-3

Антропоним	Кирилл жазуы бойынша транскрипциясы	Қазіргі кирилл жазуы бойынша транскрипциясы
devətulь	дебәт ұлы	Дәбәтұлы
əvdikərimkelini. q.	әбдікәрім келіні қ.	Әбдікәрім келіні Қ.
naoʃajkelini	нағай келіні	Нағай келіні
Nurimkeliniqazьjna	нүрім келіні қазыйна	Нұрым келіні Қазина
toqtaʋajulь	тоқтабай ұлы	Токтабайұлы
əter ulь	өтеп ұлы	Өтепұлы

«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №11-12

Антропоним	Кирилл жазуы бойынша транскрипциясы	Қазіргі кирилл жазуы бойынша транскрипциясы
Aqьmet ulь	Ақымет ұлы	Ахметұлы
Baymaqamvet əjeli	Баймағамбет әйелі	Баймағамбет әйелі
Şajmardan kelini Zaoʃjla	Шаймардан келіні Зағыйла	Шаймардан келіні Зағила
Şajsultan qьzь	Жайсұлтан қызы	Жайсұлтанқызы
Şangeldi ulь	Жангелді ұлы	Жангелдіұлы
Çetpısaj qьzь	Жетпісбай қызы	Жетпісбайқызы
Çetpısaj qьzь	Жетпіспай қызы	Жетпісбайқызы

Coldavaq әjeli	Жолдабақ әйелі	Жолдабақ әйелі
Çolman qızь	Жолман қызы	Жолманқызы
Çumaqul qızь	Жұмағұл қызы	Жұмағұлқызы
Çyrgenvaj әjeli vәdece	Жүргенбай әйелі Бәдесе	Жүргенбай әйелі Бәдесе
Egir	Егір	Егір
Galacөkin	Галашөкін	Голошөкин
Kençевек әjeli	Кенжебек әйелі	Кенжебек әйелі
Mәrjam	Мәриам	Мәриам
Qalavaј kelini	Қалабай келіні	Қалабай келіні
Qalavaј kelini	Қалабай келіні	Қалабай келіні
Qanарьja әjeli Bәvis	Қанарья әйелі Бәбиш	Қанарья әйелі Бәбиш
Qulтайәjeli Tұrымca	Құлтай әйелі Тұрымша	Құлтай әйелі Тұрымша
Qығcигit kelini Sylkylke	Қыржігіт келіні Сүлкүлке	Қыржігіт келіні Сүлкүлке
Sәrsemvaj әjeli	Сәрсембай әйелі	Сәрсембай әйелі
Tөlegen әjeli Bevarap	Төлеген әйелі Бебарап	Төлеген әйелі Бебарап
Tөlek ulь	Төлек ұлы	Төлекұлы
Әбекен qызь	Әбекен қызы	Әбекенқызы
Әsem kyl	Әсемкүл	Әсемкүл
Өтевај	Өтебай	Өтебай
Өтеp qызь	Өтеп қызы	Өтепқызы
Өтеp qызь	Өтеп қызы	Өтепқызы
Bьsaulь Oraz	Бйса ұлы Ораз	Исаұлы Ораз

Берілген кісі аттарының тізімінен байқағанымыз, 1931 жылы кісі есімдерін жазуда ер кісі есімін жазғанда *ulь-ұлы (өтеp ulь, toqtavaј ulь, Çangeldi ulь, Aqьmet ulь)* деп көрсеткен, ал әйел адамның есімін жазуда қызы не әйелі, не келіні (*Çetpispaj qызь, Çumaqul qызь, Әбекен qызь, Çolman qызь, Çyrgenvaj әjeli vәdece, Çoldavaq әjeli, Sәrsemvaj әjeli, Bajmaqamvet әjeli, әvdikәrim kelini. q., naçaj kelini, Qalavaј kelini, Çajmardan kelini Zaçьjla*) деп көрсетіп отырған. Қазіргі кезде кісі аттарында «ұлы», «қызы» бірге жазылып жүр. Ал «келіні» сөзі ресми сипаттан гөрі, ауызекі сөйлеу стилінде көп қолданылады.

«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №1-2-3

Топоним	Кирилл жазуы бойынша транскрипциясы	Қазіргі кирилл жазуы бойынша транскрипциясы
vәkүv	бәкүу	Баку
Leuingirat	леуінгірат	Ленинград
Maqансь	мақаншы	Мақаншы
Mәskev	мәскеу	Мәскеу
qazaқьstan	қазағыстан	Қазақстан
Qостанај	қостанай	Қостанай
Stalingirat	сталингірат	Сталинград
<i>«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №11-12</i>		
Almatь qalась	Алматы қаласы	Алматы қаласы
Aғыs аудань	Арыс ауданы	Арыс ауданы
Maқталь аудань	Мақталы ауданы	Мақталы ауданы
Qaskелең көмүvнась	Қаскелең көмүунасы	Қаскелең коммунасы
Qazaқьstan	Қазағыстан	Қазақстан
Soзақ аудань	Созақ ауданы	Созақ ауданы
Temir аудань	Темір ауданы	Темір ауданы

1941 жылы шыққан «Социалистік Алтай» газетіндегі кісі аттарына келсек, бұл жылы шыққан мақалаларда кісі аттарының көбі қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасына сай латын әліпбиі бойынша жазылған. 1940 жылғы латын әліпбиі 1931 жылғы баспасөз беттеріндегі латын жазуына қарағанда едәуір жеңілдетілген. 1940 жылғы латын жазуларында қос дыбыстар мүлдем кездеспейді, оларды (қос дыбыстарды) «i», «u», «ü» таңбаларымен алмастырған. Есесіне қазіргі таңда қолданыста жүрген «x» (x), «v» (v) таңбалары енгізілген. 1931 жылы қазіргі қазақ тіліндегі «y» таңбасының рөлін атқарған «v» 1940 жылы «v» таңбасының орнына қолданылған.

1940 жылғы «Социалистік Алтай» газетіндегі мақалаларда кездесетін кісі есімдері 1931 жылғы мақалаларда кездесетін кісі есімдеріне қарағанда айтарлықтай айырмашылықтар бар. 1940 жылғы мақалаларда орыс тілінен енген *-ov, -ev, -ova, -eva* (*-ов, -ев, -ова, -ева*) фамилия жасаушы аффикстер жаппай қолданыла бастаған. 1931 жылғы мақалаларда мұндай фамилия жасаушы аффикстер мүлдем кездеспейді. Бұл факт орыс тілінің фамилия жасаушы аффикстері қазақ есімдер жүйесіне 1940 жылы «мықтап еніп» алғанын көрсетеді. Бұл кезеңде орыс тіліндегі әке атын жасаушы *-ович, -евич, -овна, -евна* аффикстері мақалада кездеспейді. Қазіргі кезде қазақ азаматтары КСРО кезінде ата-анасының, өзінің құжаттарында тегі (фамилиясы) мен әкесінің аты *-ов, -ев, -ова, -ева, -ович, -евич, -овна, -евна* аффикстерімен жазылғандықтан, осы аффикстерден өз еріктерімен бас тартып, тегі мен әкесінің атын қазақ ұлттық есімдер жүйесінде қалыптасқан дәстүр бойынша қайта рәсімдетіп жүр.

Социалистік Алтай, 1940 жыл

Антропонимдер	Кирилл жазуы бойынша транскрипциясы	Қазіргі кирилл жазуы бойынша транскрипциясы
Avlqasimov	Абілқасимов	Әбілқасымов
Al'sogazovAbdolla	Алшығоразов Абдолла	Алшығоразов Абдолла
Al'p'sbaev	Алпысбаев	Алпысбаев
Aqsaqov	Ақсақов	Ақсақов
Baikenov – 2 бет	Байкенов	Байкенов
Baimenov Myz'ac	Майменов Мырзаш	Майменов Мырзаш
Balqavaibv'gaev	Балқабай Ыбыраев	Балқабай Ыбыраев
Baumūqanov	Баумұқанов	Баумұқанов
Bəširov	Бәшіров	Бәшіров
Šaiaxmetov	Шайахметов	Шайахметов
Šekenov	Шекенов	Шекенов
Šiembaev	Жиембаев	Жиембаев
DairabaevQūlatai	Дайрабаев Құлатай	Дайрабаев Құлатай
DemeuovManaspai	Демеуов Манаспай	Демеуов Манаспай
Ertjsbaev	Ертисбаев	Ертисбаев
Isavekov	Исабеков	Исабеков
ItraevQūseit	Итраев Құлсейт	Итраев Құлсейт
Kurkebaev	Куркебаев	Куркебаев
M. Šunjsov	М. Жүнісов	М. Жүнісов
MaianovNūrmaqan	Майанов Нұрмақан	Майанов Нұрмақан
MaqzūmbekovTapan	Мақзұмбеков Тапан	Мақзұмбеков Тапан
Mūrzaliev	Мұрзалиев	Мұрзалиев
Mūxamedšanov	Мұхамеджанов	Мұхамеджанов
Mūxametov	Мұхаметов	Мұхаметов
NarγmbaevBeisemvai	Нарымбаев Бейсембай	Нарымбаев Бейсембай
QaimoldenZiada	Қаймолден Зиада	Қаймолден Зиада
Qaliev	Қалиев	Қалиев
Qarsaqpai	Қарсақпай	Қарсақпай
Qūsaib'nov	Құсайынов	Құсайынов
Qūstaubaev	Қыстаубаев	Қыстаубаев
Savygvaeva	Сабырбаева	Сабырбаева
Salyqbaev	Салықбаев	Салықбаев
Sapiev	Сапиев	Сапиев
Serj'kbaevSamat	Серікбаев Самат	Серікбаев Самат
Smaqūlov	Смағұлов	Смағұлов
Syleimenov	Сүлейменов	Сүлейменов
Toxataev	Тохтаев	Тохтаев
Toxmetov	Тохметов	Тохметов
Tūrqambaev	Тұрдамбаев	Тұрдамбаев
Təleuvaev	Төлеубаев	Төлеубаев
Ə. Bjt'kembaev	Ә. Біткембаев	Ә. Біткембаев
Ə. Qazaqbaev	Ә. Қазақбаев	Ә. Қазақбаев

Ә. Тәжібаев	Ә. Тәжібаев	Ә. Тәжібаев
Әвдиев	Әбдиев	Әбдиев
Әбилденұв	Әбилденұв	Әбилденұв

1940 жылғы «Социалистік Алтай» газетіндегі мақалаларда кездесетін жер-су аттарының транскрипциясы қазақ тіліндегі жер-су аттарының қазіргі кездегі таңбалануымен сәйкес келеді. Дегенмен, 1940 жылғы мақалаларда жер-су аттарын латынша таңбалауда орыс тілінің ықпалы көрініп тұр. Күні бүгінге дейін орыс тілінде бұрмаланып жүрген қазақ тіліндегі тарихи жер-су аттарының бұрмалану үдерісі сол кезден бастау ала бастағанға ұқсайды. Мақалаларда *Alma-ata qalası, Bolce-Narın, Sarı-өзек* сияқты атаулардың таңбалануында орыс тілінің ықпалы сезіледі. Жалпы қазақ тілінің емле ережелеріне қапысты сол кезде С.Аманжолов жер-су аттарына байланысты дұрыс жазу ережелерін ұсынған. «Қазақстанның географиялық атаулары транскрипциясының негізгі ережелері» жобасында: «Составные нерусские названия географических объектов Казахстана (казахские, узбекские, киргизские, уйгурские, туркменские, татарские, башкирские, калмыцкие, дунганские, корейские, немецкий и др.) во всех случаях пишутся слитно. Например: Всегда пишется Атбасар, Тарбағатай, а не Ат-Басар, Тарбага-Тай. Соответственно нужно писать Актау (Ақтау), Карақұм (Қарақұм), Сарысу, а не Ак-Тау, Кара-Құм, Сары-Су (и не Ак-тау, Кара-құм, Сары-су)» [2, 317] деп көрсеткен.

Социалистік Алтай, 1940 жыл

Топонимдер	Кирилл жазуы бойынша транскрипциясы	Қазіргі кирилл жазуы бойынша транскрипциясы
Ассьсаі	Ашшысай	Ащысай
Alma-ataqalası	Алма-Ата қаласы	Алматы қаласы
Алтай	Алтай	Алтай
Ақтөве	Ақтөбе	Ақтөбе
Валқас	Балқаш	Балқаш
Волсе-Нарын	Болше-Нарын	Үлкен Нарын
Сапон	Жапон	Жапон
Сҫмкент	Шымкент	Шымкент
Емва	Емба	Ембі
Ертҫс	Ертіс	Ертіс
Германия	Германия	Германия
Гуансипровинсиасы	Гуанси провинсиасы	Гуанси провинциясы
Канибадамқаласы	Канибадам қаласы	Канибадам қаласы
Ленинавад	Ленинабад	Ленинабад
Мәскеу	Мәскеу	Мәскеу
Қарақандь	Қарағанды	Қарағанды
Қытай	Қытай	Қытай
Сары-өзек	Сары-өзек	Сарыөзек
Сталинавад	Сталинабад	Сталинабад
Хуанхе	Хуанхе	Хуанхе
Зайсан	Зайсан	Зайсан
Зирән	Зирән	Зырян
Тәжікстан	Тәжікстан	Тәжікстан

Қорыға келгенде, кісі есімдерін, жер-су аттарын жазуда 1931 жылғы латын әліпбиі мен 1940 жылғы латын әліпбиінің арасында едәуір айырмашылықтар бар. 1931 жылғы латын әліпбиінің кемшіл тұстары көп болғанымен, қазақ ұлттық есімдер жүйесіндегі дәстүр жалғастығы сақталған. Яғни кісі аттарын жазғанда *иль-ұлы (өтер иль, тоқтавай иль, Çangeldi иль, Ақымет иль)*, қызы, әйелі, не келіні (*Çetpispaj қызь, Çитақұл қызь, Әвекен қызь, Çолман қызь, Çургенвай әйелі вәдеце, Çoldavaq әйелі, Сәрсемвай әйелі, Баймақамбет әйелі, әвдікәрім келіні. қ., наққай келіні, Қалавай келіні, Сајмардан келіні Зақәјла*) деп көрсетіп отырған. Топонимдерді де жазуда тарихи қалыптасқан жер-су аттары бұрмаланбай, сол күйінде

жазылған. 1940 жылғы мақалаларда латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуы анаұрлым жетілдірілгендігі, толықтырылғандығы көрініп тұр. Дегенмен, осы тұста мақалаларда қазақ азаматтарының ағы-жөндерінде орыс тілінен енген *-ov, -ev, -ova, -eva (-ov, -ev, -ova, -eva)* фамилия жасаушы аффикстер жаппай қолданыс тапқан. Жер-су аттары орыс тілінің әсерінен бұрмалана бастаған, екі сөзден бірігіп жасалған топонимдерді дефис арқылы жазу белең алған. 1940 жылдағы латын әліпбиі 1931 жылғы латын әліпбиіне қарағанда қолданылу жағынан қолайлы екендігі байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: Ел-Шежіре, 2014. 203 б.

[2] Аманжолов С. Тіл және жазу. Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2005. 404 б.

[3] Сыздық Р. Байтұрсынов жазуы және емле ереже тарихы. [Электрон ресурс]. (Жүгіну уақыты: 25.10.2015). <http://adebiportal.kz/bayt-rsynov-zhazuy>.

М.Қ. Құсмолданова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

Е.РАУШАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚҰСТАР БЕЙНЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОННОТАЦИЯСЫ

Аннотация. Автор Е.Раушанов шығармашылығындағы бірнеше өлеңнен адам мен құстар арасындағы психологиялық параллельді көрсетуге тырысады.

Тірек сөздер: коннотация, ұлттық коннотация, ұлттық дүниетаным, көркемдік дүниетаным, мифтану, жан.

М.К. Кусмолданова

Младший научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова

НАЦИОНАЛЬНАЯ КОННОТАЦИЯ ОБРАЗОВ ПТИЦ В ТВОРЧЕСТВЕ Е.РАУШАНОВА

Аннотация. Автор статьи пытается показать психологическую параллель между человеком и птицами на основе анализа некоторых стихотворений Е.Раушанова.

Ключевые слова: коннотация, национальная коннотация, национальное мировоззрение, художественное мировоззрение, мифология, дух.

М.К. Kusmoldanova

Junior researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

NATIONAL CONNOTATION OF BIRD IMAGES IN E.RAUSHANOV'S CREATION WORK

Annotation. The author of the article tries to show a psychological parallel between humans and birds on the basis of an analysis of some poems by E. Raushanov.

Keywords: connotation, national connotation, national worldview, artistic worldview, mythology, spirit.

Қазіргі тіл білімінің антропоэзеттік парадигмасында тілде бұрыннан бар сөздердің семантикасының дамуы, әртүрлі үстеме мағыналардың пайда болуы тілдік бірліктердің ассоциативті-бейнелі әлеуетінің жүзеге асуы негізінде анықталады. Осымен байланысты *тіл* мен *таным* сабақтастығында қалыптасатын тіл көркемдігінің, сөз мағынасы өрісінің кеңейіп, жетілуі, әсіресе, көркем шығарма тілінен байқалатыны сөзсіз. Соның ішінде ана тіліміздің мол мүмкіншілігін айқындап, әлеуетін ерекше түсініп, пайдалана білуде поэзия тілі айрықша болып табылады. Сондықтан да қазақ көркемсөз дәстүрін жалғастырып қана қоймай, мифтік таным мен төл дүниетаным астасқан жаңа көркемдік сана үлгілері көптеп табылатын Есенғали Раушанов сияқты ақындардың тілін осы тұрғыдан зерттеудің маңызы ерекше.

Жалпы тіл білімінде белгілі бір коммуникацияда, ия мәнмәтінде сөздің семантикалық құрылымындағы белгілі бір семаның өзектеліп, қосымша мағына үстеліп, жаңа қолда-

ныстық сипатқа ие болу құбылысы *коннотация* деп аталатыны белгілі. Оның айшықты көрінісінің өзекті аясы – көркем мәтін. Бұл жерде халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымына қатысты қалыптасатын метафоралық сипаттамалар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер *ұлттық коннотацияның* үлгілері болып саналады.

Олар бір ұлттық ұжымда тірлік ететін адамға бағышталып, сол ұлттың дүниетанымы, ділі, мәдениеті тұрғысынан және соған ғана тән ассоциативті образдар негізінде адамның мінезі, іс-әрекеті, сыртқы көрінісі, жақсы-жаман қасиеттері коннотацияланады.

Осы мақсатта белгілі бір ойды нақты, әсерлі, көркем түрде жеткізу мақсатымен көркем әдебиет тілінде коннотациялық мәнді зооморфизмдердің ұлттық болмысқа қатысты кеңінен қолданылатыны белгілі.

Ғаламның тілдік бейнесін қалыптастырудағы әр ұлттың өзіне ғана тән таным, ассоциативті-образды ойлау ерекшеліктерін айшықтауға бағытталған мәдени коннотацияның мәні айрықша екені, мысалы, «Махамбет тілінде үстеме мағына мазмұнына сәйкес сипаттауыштық, символдық, бейнелеуіштік қызметте жұмсалған жер-су, жан-жануар, құс, киім, түр-түс т.б. атаулары мен фразеологиялық сөз орамдары ұлттық-мәдени коннотация мазмұнын танытатын тілдік таңбалар ретінде көрініс табады» [1, 12 б.].

Осы тұрғыдан қарағанда, Есенғали Раушановтың өлеңдерінде бейнеленетін және пайдаланылатын «Құстар өмірі» – көркем сананы танытатын тың қолданыс. Бұл Есенғалидың «Қара бауыр қасқалдақ», «Періштелер мен құстар» [2] сияқты жыр кітаптарының аттарынан да көрінеді. Жыр мазмұнында суреттелген *аққу, ақсұңқар, қарлығаш, ұлар* тәрізді отызға тарта құстардың іс-әрекеті, түсі, мінезі т.б. арқылы акын «сұлулық» пен «тазалықты» қастер тұтып, ұлттық сипаттағы танымдық-тағылымдық ақпарат ұсынады.

Мысалы, «Ғайша бибі» поэмасында:

Әр Мұсаға бірақ та,
Бір перғауын табылар.
Арғы бетті жалмаған,
Түркіместің ханы бар.
Сүнгі найза біз болсақ,
Қырлы найза ол болар,
Екі **бүркіт** шайқасса,
Қара халық – **қарға-дүр**,
Қар үстіне жорғалар.

Акын қолданысындағы құстарға қатысты ауыстырулар (метафоралар) – сол замандағы халықтың ұғымына жақын, айтылар ойдың мәнін, астарын ұқтырарлықтай бейнелеулер ғана емес, ақынның жанымен мұңдас, айнымас дос, сырлас сынарлары:

Маған құстар
Жеткізбейді хатыңды санамда ұстар.
Осы менің **Қарлығаш**-Үмітімде.
Сезім десе сарқылар сараң күш бар ...

Сыңар құспен де сырластым ...
Сені жібермеген
Айдының екен,
Мені шідерлеген
Қайғы-мұң екен.
Екеуміз де кешіктік, сыңар **Құсым**,
Енді, міне, жолбайлау тұманды шың.
Тұнба сырдың тұмасын ашып қойсам,
Мұңдасыңның жүрегін ұғармысың.
Сырлас көлін қимаған сыңар **Құсым**?..

Сарман бойлары сары сабан,

Сабандай сарғайды санам.
Сіздер жақтан бір құс келсе,
Мен мұнайып қарап қалам ...

Осы жазда ауылға тағы бардым,
Тағы оянды ауырлау мәні бар мұң.
«**Көкқасқалар**» танаптан оралуда,
Оралмайтын шағымды жанымға алдым ...

Сатпаған **құстар** ғана,
Әсіресе, **бозторғай** ұшқан дара.
Менің ессіздіктерімді қайталауды
Тілемеймін дос түгіл дұшпанға да.

«Адам табиғаттағы кез келген тіршілік иесіне немесе өсімдікке, ағашқа, т.б. нысандарға айнала алады» деген мифтік түсініктің түп негізін ғалымдар *адам-табиғат* бірлігіне байланысты түсіндіруге тырысады. Осындай мифтік сана жемісі ретінде қалыптасқан түсініктің поэтикалық ойлау жүйесінен де маңызды орын алып, белгілі мақсатта көркемдік қызмет атқарып келе жатқанын көркем мәтіннің тілін антропоэзектік тұрғыдан зерттеуші ғалымдар да анықтауда. Осымен байланысты дәйектейтін мысалдар Е.Раушанов жырларында жиі кездеседі. Кей өлеңдерде мифтік құбылушылық оқиғасы сол қалпымен алынып жырланса, кей туындыларда бұл ұғымның елесі ғана көрініп, басқадай көркемдік мақсаттар, бейнелі ойлар тұспалданады:

Жылдар бойы сан іздеп таба алмаған,
Жыр дәптерін оқытты далам маған.
Қанатында екен ол **аққулардың**,
Қауырсын боп мен неге жаралмағам?

Есенғали Раушановтың жырларында бұл өлең жолдарындағы мифтік құбылушылықты аңғартатын – «қауырсын боп жаралу» тілегі. Халық ұғымындағы «киелі құс» – *аққудың қанатына жырды телу* – ақындық қиялдың табиғатпен астас өрілген көркемдік тұтастықтың көрінісі. Мифті зерттеуші С.Қондыбай «қазақтың тектік танымында аққудың орны айрықша» екенін атап көрсете отырып: «Мифологияда аққу – үш кеңістікте, яғни суда, жерде, аспанда қозғала алады, сондықтан да үш кеңістікті жалғастыру қабілетіне ие аққу мифтік медиаторлар қатарына жатады» [3; 238], – дейді.

Жалпы, «Құстар әлемінің» Есенғали шығармашылығынан ерекше орын алатынына – құстар тақырыбындағы лирикалық әуенге толы танымдық мақалалары мен өлеңдері дәлел. «Құсқа айналуды» желісі мифтік танымға сәйкес дәстүрлі қазақ поэзиясындағы тұрақты көркемдік әдіс екені белгілі. Қараңыз:

Қарауыл ғып қалдырып кемесіне:
– Бала,– деді,– ала жүр мені есіңе...
Көкем солай бір күні **ақ құс** болып,
Ұшып кетті өзінің
Келесіне.

Сопылық ілім мен жыраулар поэзиясында қалыптасқан мифтік сана сілемінде «өлімді» бір табиғи түрден екінші түрге өту деп қараған сенім бар. Ал көркем дүниеде айшықталған «о дүние», «бұ дүние», «тірілер әлемі», «өлілер әлемі» арасындағы шекара туралы таным-түсініктер ұлттық коннотация арқылы көрініс табады. *Өлім*, яғни өлілер патшалығына – о дүниеге өту мифологияда құбылушылық құбылысы түрінде қарастырылады.

Мысалы, мифтік танымнан бастау алып, құстар арқылы өмірдің өткіншілігін, қуанышы мен мұңын бейнелеу – халық поэзиясы мен ақын-жыраулар шығармашылығындағы қа-

лыптасқан дәстүр. Атап айтқанда, «Құстың келуі» – «көктемнің келуі». Сол дәстүр бүгінгі поэзияға жалғасып, құстар көктемді «қанаттарына іліп» немесе «қанатымен көктемді ертіп» келеді, «құстар қайтса» – күздің сұрқай суреті көз алдымызға келеді. Жылы жаққа ұшып бара жатқан құстар «көктемді іздеп» бара жатқандай. Яғни Мұқағалидың, Тұманбайдың «мекеніне қайтқан қаздары» – «өмірдің өтуі», «жастықтан кәрілікке, одан әрі бақиға бет бұру»:

Жаз өмірін, мәз өмірін қысқартып,
Бара жатыр, бара жатыр **құс қайтып**.
Зымырайды менің бала кезімдей,
Бір жалт етіп өте шыққан сезімдей.

Демек, «қайтқан құстар» мен «өтіп бара жатқан өмір», «зымыраған бала кез», «жалт еткен сезімдей» суреттеулерімен жақсы үйлесім тауып, көркемдік кеңістікте құс пен адам болмысы тұтасып кетеді. «Құстардың келуі» мен «жылы жаққа қайтуы» адам «Өмір» мен өмірінің аяқталуын «Өлім» үндестірген акын танымы адам рухын құс түрінде бейнелеген жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесіндегі бейне мифтік символы еске түсіреді» деген тұжырым бұл суреттің мәнін түсіндіреді [4].

Жалпы адамзаттық шығармашылық таным *аққу* бейнесін шығармашылықтың тылсым күшімен байланыстырады. *Аққу* мифі қазақ өлеңінің кеңістігінде де осы мәнде жұмсалады.

Сонымен, Е.Раушановтың жырларында құстардың мифологем ретінде орын алуы көркемдік-эстетикалық мұраттармен бірге адам баласының ғұмыр сырларын, жаратылыстың тылсымға толы құпияларын бейнелеп жеткізудің акын жанына жақын көркемтанымдық құралы ретінде қызмет етеді.

Есенғали лирикасы – ұлттық поэзиямыздағы алтын арқау үзілмей, көне дәуірден бүгінге дейін жеткені, ертеңгі күнге де жол тартарының айғағы. Оның себебі – ақынның кешегі жыраулар поэзиясынан сусынын қандырып, қазіргі жаңа жазба поэзияда асқақтық пен тереңдікті, өрлік пен нәзіктікті шебер үйлестіруі. Сондықтан да акын мен табиғаттың бөлінбес тұтастығы, терең астары, көбінесе «құс әлемі» арқылы беріледі.

Мысалы, «Періштелер мен құстар» жинағында:

... Қарайды маңдайшадан дала жаққа
Суреті **самұрықтың** түйіліп бір.
... Желкеде самұрық тұр, сәл қозғалсаң,
Жарқ ете түсетіндей жасын болып.

Поэзия тілін зерттеуші маман Ж.Әскербекқызы «Қазақтың қара бауыр қасқалдағы» деген мақаласында Е.Раушановтың «Періштелер мен құстар» жыр кітабын «мазмұны мен тілі келіскен, қазіргі қазақ поэзиясының шырқау биікке жеткенін, өлеңнің көркемдік мүмкіндігін барынша танытқан маңызды жинақ» деп бағалайды [5].

Бұл – акын Е.Раушановтың қазіргі қазақ поэзиясына әкелген жаңа да дәстүрлі, ұлттық таныммен тұтасқан көркемсөздік үлгісін сипаттайтын шынайы баға.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Хабиева А.А. Тарихи лексиканың мазмұндық құрылымдағы коннотаттық компоненттер (Махамбет шығармашылығы негізінде): фил.ғыл.канд.дисс.автореф. 2007. 42 б.

[2] Раушанов Е. Қара бауыр қасқалдақ (1995); Періштелер мен құстар. Алматы: Жазушы, 2005. 35 б.

[3] Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. 4 кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 478 б.

[4] Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейне-сі. Монография. Астана: Нұр-Астана, 2008. 432 б.

[5] Әскербекқызы Ж. Қазақтың қара бауыр қасқалдағы. 2005. 15 б.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Айтбайұлы Ө. – ҚР ҰҒА академигі, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының президенті, филол.ғ.д., проф.

Bazarbayeva Z.M. – Doctor of philological sciences, professor

Келімбетов Қ. – Экономист-қаржыгер

Момынова Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филол. ғ.д., профессор

Қазыбек Г.Қ. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры

Үдербаев А.Ж., Жөнкешов Б.С. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкерлері, филол.ғ.к.

Аманбаева А.Ж. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының фонетика бөлімінің меңгерушісі, филол.ғ.к

Сайламақанқызы Е. – Пекиндегі «Ұлттар» баспасы қазақ редакциясының қызметкері (ҚХР, Пекин).

Наурызқанқызы Ж. – Орталық ұлттар университеті қазақтіл-әдебиеті факультетінің магистранты (ҚХР, Бейжің қаласы).

Zhambylqyzy M. – PhD student of KazNU and the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

Солтанбекова А.А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филол.ғ.к.

Жөнкешов Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, филол.ғ.к.

Көбденова Г.Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филол.ғ.к.

Әміржанова Н. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкерлері, филол.ғ.к.

Оспанғазиева Н.Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

Карбозова Б.Д. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

Маралбек Е. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

Шормақова А.Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Грамматика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері

Серікбаева А.Д. – А. Байтұрсынұлы атындағы Тілбілімі институтының кіші ғылыми қызметкері

Құсмолданова М.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Лексикология бөлімінің кіші ғылыми қызметкері

МАЗМҰНЫ

<i>Айтбайұлы Ө.</i> Сүйінбай поэзиясының тілі.....	3
<i>Bazarbayeva Z.M.</i> The analysis of intonation of a kazakh discourse.....	11
<i>Келімбетов Қ.Н.</i> Қазақ тіліндегі ағылшын тілінен енген қаржы-банк терминдері.....	17
<i>Момынова Б.</i> Амандасу кезіндегі ишараттардың ұлттық сипаты мен семантикалық ерекшеліктері туралы	28
<i>Қазыбек Г.Қ.</i> Надежда Михайловна Чернованың қазақ поэзиясын аудару ерекшеліктері.....	40
<i>Үдербаев А.Ж., Жөнкешов Б.С.</i> Қытайдағы қазақтар тілі бойынша зерттеулердің негізгі бағыттары.....	47
<i>Аманбаева А.Ж.</i> Латын әліпбиіне негізделген түрік тілінің орфоэпиясы (қазақ тілін түрік тілімен салыстыру барысында).....	53
<i>Сайламқанқызы Е.</i> Шәміс Құмарұлының «Бөке батыр» романындағы тарихи және көркемдік шындық.....	56
<i>Наурызқанқызы Ж.</i> «Оғызнама» мәтінінің лексикалық ерекшелігі.....	62
<i>Zhambylkyzy M.</i> History, semantics and classifications of phrasal verbs.....	67

ЖАС ҒАЛЫМДАР МАҚАЛАСЫ

<i>Солтанбекова А.А.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі пунктуациялық жүйе мәселелері.....	72
<i>Жонкешов Б.С.</i> Терминологиялық стандарттардағы анықтамаларды модельдеу.....	78
<i>Көбденова Г. Б.</i> Қазақтың алғашқы астрономия оқулығы.....	83
<i>Әміржанова Н.</i> Виртуалды кеңістіктегі публицистикалық стильдің кейбір ерекшеліктері.....	90
<i>Оспангазиева Н.Б.</i> Қазақ тіліндегі дыбыстық құбылыстар.....	96
<i>Карбозова Б.Д.</i> Латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиін компьютер пернетақтасына орналастыру реті.....	103
<i>Маралбек Е.</i> Абай поэтикасындағы «көңіл» сөзінің лексика-семантикалық өрісі және құрылымдық моделі.....	111
<i>Шормақова А.Б.</i> Қазақ тілінің пунктуациясы мен метатіл мәселелері	121
<i>Серікбаева А.Д.</i> Латын әліпбиімен таңбаланған қазақ ономастикасы: 1931 және 1940 жылдарға шегініс.....	128
<i>Құсмолданова М.Қ.</i> Е.Раушанов шығармашылығындағы құстар бейнесінің ұлттықконнотациясы.....	135
Біздің авторлар	139

Редакторы Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген Е.Б. Бесіров

ИБ № 828

Теруге берілді 15.11.2015. Басуға қол қойылды 15.12.2015.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 9
Есепке алынатын баспа табағы 8,75
Таралымы 200. Тапсырыс №23.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61